

ВОЛОДИМИР МОЛОДЕЦЬКИЙ

ПОЛУМ'ЯНІ ДНІ

АВТОБІОГРАФІЧНА ПОВІСТЬ

WOLODYMYR MOLODECKY

FLAMING DAYS

NOVEL

Copyright 1983

by

**BROTHERHOOD OF FORMER SOLDIERS
OF THE 1st UKRAINIAN DIVISION UNA**

Toronto, Canada

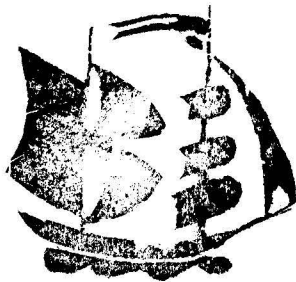
1983

New York, U.S.A.

ВОЛОДИМИР МОЛОДЕЦЬКИЙ

ПОЛУМ'ЯНІ ДНІ

Автобіографічна повість

diasporiana.org.ua

Накладом
БРАТСТВА КОЛ. ВОЯКІВ 1-ШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ УНА

Торонто, Канада

1983 р.

Нью-Йорк, США

Уживаю в повісті військові ступені, такі як "чотар" — рівнозначний німецькому "унтерштурмфюрерові" і "десятник" — рівнозначний німецькому "унтершарфюрер". Вже на еміграції я дізнався, що пізніше ті ступені називали "хорунжий" і "вістун". Тому, що ми їх так під Бродами вживали, я їх так уживаю і в повісті.

Маю надію, що моя скромна спроба віддати жах брідського бою так, як я його бачив і пережив, хоч частково успішна.

П О Л У М ' Я Н І Д Н І

Все це почалося гарного ранку першого вересня 1939 року. Якраз було п'ять хвилин по п'ятій. Золоті промені сонця почали вже пробиватися через темну масу нічного неба. Краків пробуджувався зі сну, і де-не-де вже появлялися людські постаті, чи то поспішаючи додому після нічної праці, чи ліниво виходячи, протираючи ще не зовсім розплющені очі. Одначе більшість людей була ще в ліжках, досипляючи цю теплу літню ніч. Раптом проникливий стогін сирен порушив тишу світанку. Люди проснулись і зі злістю прислухувалися до того проникливого виття сирен, яке їх так нагло і несподівано розбудило.

— Що? Знову? — питали самі себе. — До чорта з їхніми сиренами. Не могли б їх перевіряти в інший час? А то так рано спати не дають ідіоти. Не мають що робити, то й бавляться. Війною страшать. Але цим разом перебрали мірку і про це нахабство від нас почують.

Так відгрожувалися люди, замотуючи голови в ковдри з надією, що під ковдрою не будуть чути того немов істеричного виття сирен. Людям надійли ті так звані пробні налети. Вони їх мали досить і вдень, але в таку ранню пору, це таки справді забагато. Накривши голови ковдрами, вони чекали, щоб ті навіжені сирени перестали вити.

Дійсно, за кілька хвилин сирени припинили свою "скажену музику", але спокою вже не було. Повітря наповнилося іншим звуком: шумом літаків. Люди здивовано почали наслухувати. Це вже що інше. Досі літаки ніколи не появлялися при тих частих пробних налетах, а все проявлялося у витті сирен. Але тепер це щось зовсім інше. Звук літаків зовсім виразно пронизав небо. У вікнах щораз більше розіспаних незачесаних голів. Чоловіки, жінки, ба навіть діти проснулись і пруться до вікон, бажаючи побачити "налітаючі" літаки. Може, будуть на них навіть стріляти? Перелітають думки головами, вже зацікавленими видовищем. І мовби на їхнє бажання, здалеку роздався стріл. Один... два... багато стрілів. На небі почали появлятися маленькі чорні хмаринки від розриву протилітунських шрапнелів. Люди зраділи. Вони навіть уже не жалували, що їх так брутально розбуджено. Це було щось дійсно цікаве, це виглядало як справжня війна.

Літаки ніби вгадали людські думки. Мов на команду, розсунулися щодалі один від одного, як тільки почулися перші стріли. Вони почали дивно маневрувати, а коли чорна хмаринка виприснула дуже близько літака, то він гойдався так, як би це був тиск повітря від розриву справжнього стрільна. Люди почали бити браво. Це прекрасно. Тим разом дійсно вдалася забава у війну.

Ескадра літаків наближувалася. Літаки летіли в правильній бойовій формації. Налітали щораз ближче і ближче. Зробили якийсь маневр і почали летіти стрімголов. Здавалося, просто на голови. Люди трохи насторожилися, якось непевно почали розглядатися довкола. По головах почали кружляти різні насторожені думки, до яких ще тоді ніхто з них напевно не признавався.

Літаки в стрімголовному леті приблизились дуже близько, і під їхніми крилами можна вже було бачити знаки. З грудей соток людей, що приглядалися "пробному" налетові, вирвався крик жаху. Під крилами літаків можна було вже зовсім виразно бачити великі, чорні німецькі хрести.

Кілька секунд, і повітрям стрясли експлозії бомб. Помилки вже не могло бути. Це був справжній налет. Почалася війна.

Незабаром президент Польщі Ігнаци Мосьціцький висловив по радіо історичні слова: "Наш відвічний ворог німець перейшов кордони Польщі. У цій хвилині найкращі сини нашого народу в завзятих боях обороняють честь і свободу Польщі".

Такий був початок. Початок події, що принесла багато змін багатьом людям у світі. Початок події, яка принесла багатьом слези, яка принесла кому свободу, а декому ще більше ярмо.

Юра Брунчак прийняв війну так, як прийняло її багато українців — просто з відкритими руками. Йому було тільки дванадцять років і, здавалося б, що він не повинен ще цікавитися політикою. Проте йому було досить польського ладу. Йому надоїла Польща, яка горлала про свою велич "од можа до можа"¹⁾, яка вмовляла в усіх, що гуцули — це "польський люд"²⁾, а Галичина — це "Малопольска всходня"³⁾, де живуть "Русіні", що говорять "польським діалектом" і самі не знають, чого вони хочуть. Проте час від часу режим уважає потрібним провести пацифікацію, щоб ті "Русіні" перелякалися і не хотіли чогось.

Йому надоїла і безперервна балачка про "Велику Україну" про її боротьбу з більшовиками, коли він, Юра, не тільки не міг туди поїхати, пристати до її боротьби, але навіть не міг собі

1) Від моря до моря.

2) Польський народ.

3) Східня Малопольща.

ясно уявити, як ця Україна виглядає. Для нього все, що було на схід від річки Збруч, уявлялося як якась велика бруднозелена пляма, докладно так, як зображували Радянський Союз на політичних мапах. Війна для нього — це розрив із старою обридлою дійсністю. Протягом кількох днів Польща була розбита, і всі були переконані, що й з Радянським Союзом миру не буде. А це була найбільша мрія всіх українців.

Чи може бути щось краще: один ворог був розбитий, а другого така сама доля не мине? А тоді, а тоді, може, врешті поколіннями вимріяний сон здійсниться. Може, тоді Україна стане самостійною державою, так як у пісні: "Від синього Дону до сірих Карпат одна нероздільна родина".

Юра мріяв про ту хвилину, коли на українських землях замахуть голубо-жовті прапори, вільно й гордо. Проте він не хотів, щоб Україна стала самостійною з чиеїсь ласки, він хотів, щоб українці не чекали, аж хтось їм цю Україну дасть. Він мріяв про залізні українські полки, які своїми багнетами забезпечували б долю українського народу. Він бачив себе між тими українськими вояками в сталевому шоломі з крісом у руці, у вухах бриніли слова полковника Коновальця: "Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї".

Минув рік. Юра жалкував, що йому тільки тринадцять літ, що він такий безрадний і всі кажуть, що він ще дитина. Та дитиною він зовсім не почувався. Мріяв так, як мріяли мільйони подібних йому юнаків. Мріяв і не знав, як гірко доведеться розчаруватися. Але тоді і Юра, і його юні товариші не думали про розчарування. Вони були повні ентузіазму і палко бажали взятися до якоїсь праці, яка була б вкладом, хоч і малесеньким, у ту велику працю, що їй на ім'я "боротьба за українську самостійність".

Німецькі армії затрималися на Сяні. Радянські армії "визволили" Західню Україну з-під польського ярма. Німці в усій Польщі позакривали середні та вищі школи. Українцям дозволили відкрити гімназію у малому, але старовинному містечку, тепер на самому кордоні, у Ярославі. Щоб далі вчитися, Юра Брунчак поїхав туди і став ярославським гімназистом та мешканцем ярославської бурси.

Юра волочився по місті, приглядався німецьким воякам, яких було всюди повно, мріяв, снував різні пляни та трохи вчився.

Врешті цей вичікуваний день прийшов. Містечко, втомлене спекою, затихло. Надходила ніч. Юра лежав уже у півсні й відчув шум літаків. Зразу прокинувся і почав прислухатися. Шум літаків ріс і ріс, ставав сильнішим і могутнішим, наповнював увесь простір, втискався у вузькі вулички містечка, бринів шибамі і якимсь страшним, міцним, непереможним, немов дикий звір, ре-

вом втискався в Юрині вуха, лякаючи його і сповняючи його дивним чуттям страху, помішаного з оживанням.

Юра відчував, що зараз щось станеться. Він лежав і ждав. Несподівано ціле містечко затряслося. Страшний гук стряс старими каменцями. Здавалося, що земля трісла наполовину і землетрус трясє містом. Це німецькі батареї відкрили вогонь по ворогові. Місто засвітилося блискавками артилерійських салів, і в тому блиску можна було бачити на небі силуетки німецьких бомбовиків, що перелітали Сян. Тоді рушили танки. У нічній темноті, на тлі блисків гармат, вони були схожі на потвори, що посувалися вперед за якоюсь невидною ще жертвою.

І тоді земля затряслась ще більше. Гримнули ворожі гармати. Заскреготіли кулемети з обох боків, почулися хрипливі голоси команд, стукіт тяжких підкованих чобіт об брук. Понісся стогін раних.

Юра молився. Він уже не знав, чи він боїться, чи ні. Він лиш молився. Нагло кров застигла в жилах наляканих мешканців Ярослава. Сильне більшовицьке ура-а-а стрясло повітрям, здавалося, що десь із середини містечка. Більшовицький бойовий оклик? Чому? Що вони роблять? Виграють бій? Тисячі таких думок перелетіли блискавкою по головах людей. Боже! Лише не дай їм сюди прийти! Але більшовицький бойовий оклик стрінувся з німецьким. Ще сильніше завили кулемети, і більшовицьке ура-а-а почало завмирати. Господи! Що за ніч!

Коли настав ранок, відгомін стрілянини можна було чути вже тільки здалека. Тільки безперервні військові колони, що сунули на схід, і військові амбулянси, що верталися на захід, нагадували, що ще годин кілька тому тут, у Ярославі, відкрилось пекло. Юра першим поїздом на захід виїхав до Кракова.

Він сподівався, що тепер події локотяться скоро. Постає українська армія, ворог з допомогою українських військ буде розбитий, і він, Юра, зможе вступити до української військової академії, яка напевно зараз буде організована. Він бачив себе в однострої, з лямпасами, з шаблею при боці, як проходить вулицями якогось міста, яке в його уяві мало бути Києвом. Він бачив голубо-жовті прапори на будинках, на кораблях у чорноморських портах. Бачив голубо-жовті знаки під крилами бойових літаків, а по обличчі його котилися сльози щастя. На жаль, мрії рідко здійснюються. Так і тепер, замість у військовій академії, Юра опинився у Львові в гімназії.

Минали місяці. Минали роки. Юра ставав старшим. Йому вже було шістнадцять років. Німецькі армії зазнали великих втрат на східньому фронті. Німці втратили Африку. Над ними, мов меч Дамокла, висіла небезпека другого фронту в Західній Європі. Їм почало бракувати військ, і вони розпачливо шукали союзників. І

так тридцятого квітня тисяча дев'ятсот сороктретього року на світ появилася "Дивізія Галичина".

Тоді вже було зовсім ясно, що німці програють війну. Але що з того? Чи ж це не американці і англійці, які виграють цю війну? Чи ж вони не були чемпіонами свободи в минулому? Адже вони не дозволять нам залишитись у кайданах. Вони розуміють, що таке неволя. Зокрема американці, які мусіли криво боротися за свою свободу — думав Юра. Проте, як жахливо він помилявся. Одначе в той час він ще не знав так званих подвійних вартостей і принципів. Він не знав, що одні, які борються за свою батьківщину, називаються патріотами та борцями за свободу, але другі, що борються за ті самі ідеали, але іншого народу, називаються терористами. Він не знав тоді, що коли одні нації панують над іншими, то їх називають імперіялістами. Але коли те саме стосується до інших націй, то їх називають визволителями. Він не знав, що боротьбу проти рідних братів дехто називає "чесним обов'язком", а боротьбу проти катів свого народу вони називають зрадою. Юра не знав цього і тому, повний надії, ентузіазму та віри у майбутнє, він став вояком "Дивізії Галичина". Він став вояком такої гордої й героїчної, але такої забутої людством нації.

*"Я сьогодні від вас від'їжджаю
боронить наш ріднесенький край.
Може, згину на східньому фронті.
Гей, Ти, дівчино, про мене згадай!"*

(З вояцької пісні)

Дощ спливав струмками по шибках вартівні, шумів ринштоком і бубонів по даху, так якби хтось постійно сипав по даху горохом. Струмки дощу завзято били по асфальтовій дорозі, мов хотіли її розбити, але самі розбившись силою удару, з сердитим шумом спливали у риншток. Старший гренадир Юра Брунчак вслухувався в цей монотонний шум, вдивлявся в темноту ночі почерез струмки води на шибі та вистукував пальцями по столі ритм дощу. За вікном шум дощу мішався з хляпанням військових чобіт вартівника на стійці по залитій асфальтовій дорозі, що проходила таборовою брамою до міста Нойгамеру.

Було вже по півночі. Мала кімната вартівні повна була смороду від мокрих одностроїв стійкових, які, кинувшись на нари в куті кімнати, ні не стягали пояса, ні не скидали ладівниць і спали, втомлені нічною стійкою.

— До чорта! — забурмотів під носом Юра, не можучи стерпіти хропіння. З думкою збудити вартівника, що хропів, Юра встав і підійшов до нар. Простяг руку, щоб розбудити його, але затримався. Вартовий, Ярмо Груша, вісімнадцятирічний юнак, спав з

широко розкиненими руками, а з горла видобувався звук льокомотиву в розгоні.

Простягнена рука Юри опала. Йому чогось жаль стало юнака. Ладівниці й саперка врізувались йому під ребра, шолом служив йому за подушку.

— А...; Хай спить, — бурмотів Юра сам до себе. — Він втомлений. Пороху ще не нюхав, то й така стійка для нього велике діло. Він сам, старший гренадир Брунчак, це щось зовсім інше. Щоправда, він і не старший від Ярка, та й у бою також ще не був, але чогось уважав себе за вже "досвідченого" вояка.

Брунчак підійшов до дверей, закинув брезент і, відчинивши швидким рухом двері, вискочив у темноту ночі. Дощ сів його в лице, примушуючи прижмурити очі.

— Це ви, пане ройовий? — дався чути голос стійкового. — На стійці без змін, — вів далі стійковий, не чекаючи відповіді на поставлене питання. Він і так знав, що це ройовий Брунчак. Його очі схопили цю постать, коли Юра, вискакуючи з кімнати, появився через уламок секунди у світлі відчинених дверей.

— До біса з дощем! — заляв Юра. — Уважай, щоб не втопився! — намагався жартувати, звертаючись до вартівника. Але коли цей хотів щось відповісти, Юра втяв нерозпочату ще розмову, наказуючи: "Дивись добре, щоб службовий старшина не заскочив. Як щось підозріле запримітиш, не відходь далеко, клич мене. — Відвернувшись, Юра відійшов на другий бік дороги, чуючи за собою службове: "Так є, старший гренадир".

Юра не любив ранги старшого гренадира. Не тільки тому, що це був найнижчий підстаршинський ступінь, але ним тяжко було титулувати. Його вояки також оминали цей титул, як тільки могли, і кликали його "пане ройовий" або просто "ройовий". Коли ж таки треба було звернутись за рангою, вони оминали це, кличучи його по-німецьки "Обергренадир", що чомусь звучало їм краще, ніж "пан старший гренадир".

Юра обійшов браму, пройшов кілька кроків у поле й заліз у болото. Закляв, бо струмінь холодної дощової води сплив йому з брезенту за ковнір. Дощ сів у лице до болю, але Юра привик до дощу. Навіть полюбив таку собачу погоду. Вона нагадувала йому подію, яку розповів його шкільний друг Богдан. Богдан кілька місяців тому в таку власне погоду відбив гармату від большевиків у наступі і за це, по приїзді до Нойгамеру, був відзначений Залізним Хрестом другої кляси.

Юра вернувся на вартівню. Скинув з себе мокрий брезент, кинувши його під стіл, сам сів за стіл на трохи розхитане крісло, поправив пістолю, яка врізувалася йому в тіло, стягнув мокрий шолом, кладучи його близько коло себе на столі, щоб кожної хвилини могли його схопити, і рукавом обтер збите дощем обличчя.

По голові кружляли йому різні думки. Оповідання Богдана не сходило йому з пам'яті.

Полк Богдана після закінчення вишколу у Франції, в Сале де Берн, відійшов на "айнзац"⁴⁾ в околиці Золочева. В таку власне ніч Богдан сидів у нашвидку збудованому становищі свого "ПАК-у"⁵⁾. Він, так як Юра, був ройовим і цілком був свідомий того, що він відповідав і за цю гарматку, і за вояків у своєму рої. Однак це був його перший бій, і нерви трохи не витримували. В темноті не можна було бачити не то сусідніх роїв, але навіть свого власного носа. Ворожі гранатомети щораз частіше давали знати про себе. Свист бомб якось млісно впливав на нього. Він не знав, що з ним діється. Таке почуття мучило його вперше. Кожна експльо́зія, яка розривала тишу ночі, стріпувала хвилі дощу з намочлих дерев і час від часу бризкала болотом на нього та його вояків, які лежали в болоті і ждали своєї долі, наче б шарпала його нутрощами. Серце підходило до горла, і йому здавалося, що його задавить.

Ворожий вогонь ріс, бомби падали щораз густіш, і кулеметний вогонь не вгавав. На обрїю починало ясніти, і на тлі ясної смужки він побачив ряди тіней, що посувалися у напрямі другої чоти, складовою частиною якої був і його рій. Богдан остовпів. "Більшовики!" — подумав, і ця думка майже спаралізувала його.

У тому місці своїх думок Юра затримався. — Як би я повівся в такій ситуації? Чей же і я колись переживатиму мій перший бій. — Він довго тер чоло, аж врешті вернувся до своїх роздумувань. Богдан розказував, як більшовики кинулися в наступ, і командир чоти дав наказ відступити глибше в ліс. Коли Богдан побачив, що вояки вискакували з нашвидку побудованих окопів, і почув вороже ура-а-а десь уже зовсім близько, він кинувся бігом у напрямі лісу. Ліс був недалеко, може зо двісті метрів, але йому здавалося, що це безмежна далечинь, що він ніколи не добіжить.

Врешті ліс, кущі, поломані гранатометним вогнем дерева. Богдан зупинився і тільки тепер запримітив, що не біг сам. З ним біг його рій.

Вогонь затих, затихло й ура-а-а. Видно, що більшовики вже в їхніх становищах.

Богдан став між деревами і не знав, що робити. Він не тільки був переляканий, але також і зовсім розгублений.

— Що нам робити? — запитав Богдана один з вояків. Богдан не відповів, бо нагло здалеку, ніби з другого боку лісу, вітер доніс якісь слова, якусь команду.

⁴⁾ Бойове завдання.

⁵⁾ Протитанкова гармата.

— Лягай! — скомандував. Дивне, але в тому моменті страх його покинув. Серце билось на своєму місці, навіть дивне млісне почуття минуло. Мізок почав працювати правильніше.

— Ходи зі мною! — шарпнув за рукав вояка, що лежав коло нього, і, притиснувши сильніше автомат, подався в напрямі голосів. Нахильцем, стрибками вони підсувались до голосів. Перемочені майже до костей, бо дощ не вщухав, трясучись від холоду, посувались далі й далі в гущавину. Побачивши, що несподівано кущі рідшають, Богдан висунувся вперед і дав знак воякові, що йшов за ним, щоб він ліг. Тепер вони вже обидва повзли у болоті, мов кроти. Перед ними зруб. З лівого боку кущі, де були їхні становища перед наступом ворога, за зрубом знову лісок, а попід ним якісь постаті заподавливо окопують гармату, звертаючи її дулом у напрямі становищ, що їх вони покинули.

Богдан зрозумів. Рум'янець стида залив йому обличчя. Він побачив вояків інших роїв, які на наказ відвороту відступили зі своїми гарматами і тепер окопуються, готуючись відбити новий ворожий наступ. А він, — Богдан? Він страхопуд! Так, він страхопуд! О Боже! Що за стид!

Богдан перервав оповідання, і видно було, що він схвилюваний. Лице почервоніло, руки йому тряслись.

Юра хвилювався разом з ним. Навіть тепер, коли Юра згадував Богданове оповідання, він був схвилюваний. Йому здавалося, що це він, а не Богдан переживав цю подію, і в думці старався найти якийсь вихід з важкого й неприємного становища. Юра встав від стола. Підійшов до вікна і почав вдивлятися у темноту ночі. Скільки разів він нагадав собі це оповідання, йому ставало неприємно. Він старався відгадати, що він у такому становищі зробив би.

А! Махнув рукою. Все ж таки закінчилося Богданові добре. Кинув цигаретку. Роздушив її підкутим чоботом і підійшов до стола. Сів, оперши голову на руки, і перед очима знову з'явився ліс десь коло Золочева, і він знову побачив Богдана між своїми вояками. Богдан уже не боявся. Страх минув дивно несподівано. Ним оволоділо почування стида і палке бажання щось зробити, щоб урятувати свою честь, заспокоїти своє сумління і якимсь вибresti зі скрутного становища. Богдан закусив зуби. Настирлива думка не давала йому спокою. Врешті на його обличчі відбилася постанова. Він дав знак воякові, що лежав у болоті коло нього, щоб він посувався за ним, а сам якомога найтихіше, припадаючи й ховаючись за кущами та деревами, почав поворотну дорогу до свого роя.

Хлопців застав там, де їх залишив. Вони розташувалися лінією на краю лісу, звернувши кріси в напрямі їхніх зайнятих ворогом становищ. Коли вони відповзли досить далеко, щоб ворог не міг

побачити, Богдан притишеним голосом казав їм згуртуватися до-вкола себе. Коли Богдан почав пояснювати їм становище, один з його вояків несподівано перебив:

— Ми вирішили, пане ройовий. — Що ви вирішили? — перебив зденеровано Богдан, тим разом насторожившись.

— Ми вирішили, що відіб'ємо гармату, — рубнув раптом гармаш.

Богданові відлягло на душі. Йому стало легше, і він уже знав, що тепер хлопці підуть за його рішенням.

— Тому саме я вас і сюди скликав, — сказав він якнайсуворіше міг. — Тепер не час мені доходити, хто винен, що гармату залишено ворогові без бою. Але про це ще поговоримо, — додав, та якось не дуже то й рішуче.

Після коротенької наради вирішили, що обійдуть лісом, який вигинається трохи наліво, як далеко зможуть, а пізніше підповзуть до своїх покинутих становищ на віддаль яких тридцять метрів. Як будуть мати щастя, це може їм удалися, бо куці, хоч і невеликі, простягаються з лівого боку до самих становищ. Можна припустити, що ворог не сподівається такої сміливості від тих, хто щойно під його напором "відступив" не дуже то по-військовому.

— Тоді, на мою команду, всі по одній гранаті, — пояснював далі Богдан. — Кидай якомога дальше. Як тільки гук експлозії затихне, рвіть уперед! Ревіть, що хочете, але ревіть, щоб вони думали, що нас багато. І стріляйте на бігу з крісів. Тільки не в себе, — додав по надумі ніби жартівливо. — Я і Зеник — він показав на кулеметника, — будемо крити вогнем відворот. Але з гар-ма-тою, — процідив крізь зуби. — А ви всі, — звернувся до решти роя, — чіпайтеся за колеса, за дуло, за що можете і тягніть її в ліс якнайшвидше. Дев'ять хлопа хіба дадуть раду — запитав несподівано, з виглядом зажуреного. Він дивився кожному в очі, чекаючи відповіді.

— Навіть на кінець світу, — крикнув хтось з гурту.

Богдан усміхнувся. Він знав, що тепер страх не оволодіє ніким. Вони були готові скоріш умерти, ніж вернутися без гармати. На їх щастя знову почав падати сильніший дощ, і його плюскіт маскував їхнє повзання. Господи! Як це довго тривало. Богдан думав, що цілий вік. Але вояки мали щастя. Ворог їх не запримітив.

Коли Богдан впевнився, що він менш-більш тридцять метрів від більшовиків, вирвав запальник з гранати і, не ховаючись уже, кинув її в напрямі ворога, одночасно командуючи на цілий голос: "Гранатами!"

Ще одинадцять рамен піднялося догори й одинадцять гранат полетіло вслід за гранатою Богдана. Затряслась земля від експльо-

зій. Гук змішався з криком більшовицьких команд і зойком ранених. Понад усе лунало палке "Славааа!" — що вирвалося з двадцятьох молодих грудей. Хлопці підірвалися з землі.

— Вперед! — ревів Богдан, мов навіжений і, не дивлячись, чи хтось біжить з ним, кинувся вперед, не спускаючи пальця з язичка своєї машинової пістолі, яка плювала вогнем, мов би розуміючи, що від її справності залежить життя її власника.

Та Богдан не біг сам. Його хлопці зірвалися разом з ним і з насадженими на кріси багнетами рвалися уперед за своїм ройовим. Зеник, кулеметник, перевисивши кулемет паском через рамено, схопивши лівою рукою за його ніжки, гнався вперед на правому крилі розстрільної, сіючи вогнем свого кулемета смерть і замішання.

Богдан не годен пригадати собі докладно цей очайдушний скок уперед. Він, мабуть, був у трансі. Пригадував собі лише, що він біг уперед, знає, що якісь постаті вибігли йому назустріч, і він випустив смертельну серію із свого автомата просто в них. Пам'ятав, що хтось хотів пробити його багнетом, коли він змінював зужитий магазинок, але він кинувся на нього з незарядженим автоматом і бив, куди попало. Ах Боже! Як він бив! Потім пам'ятав, що хлопці вперлися руками й зубами в гармату, намагаючись викотити її зі становища, а він і Зеник не переставали сікти із своїх автоматів по всім, що рухалося.

Більшовики почали стріляти, і Зеник завив з болю, але не впавав. Богдан закинув його руку собі через рамено, а другою далі бив з автомата. Зеник омлівав з болю, але за свій обов'язок не забував. Кулемета не годен був обслужити одною рукою, але більшовицький автомат, забраний з трупа, став йому у пригоді. Одною рукою, короткими серіями, зміцнював вогонь Богдана. Вони не могли швидко посуватися в напрямі лісу. Ранений Зеник щораз більше тяжив на рамені Богдана, і його вогонь ставав щораз рідший, серії щораз коротшими. Богдан гатив з автомата безупинно, змінював магазинок, пускаючи руку Зеника на хвилину, потім, тримаючи його лівою рукою, правою жарив з автомата. Цівка автомата розігрілася до червоності. Змінюючи магазинок, попик собі руку і ніздрами ловив пализну шкіри, але болю не чув.

З лісу гукнули гармати і завили кулемети. Хтось підбіг і забрав Зеника. Врешті і Богдан опинився в лісі. А потім, потім усі стискали йому руки, а тут уже в Нойгамері ця велика церемонія. Полк стояв на струнко, віддаючи крісами по честь, а командир полку вішав йому на шию ленту Залізного Хреста Другої Кляси. Юра бачив цю церемонію в Нойгамері й завидував Богданові.

Юра встав від столу, знову закурив і замимрив під носом. — Це тільки початок і ще багато крові проллється, поки ворог покине Україну. — Знову сів за стіл. — Зеник ще в шпиталі, —

подумав. Куля, що пробила йому легені, добре йому напакостила, але лікарі кажуть, що небезпека минула.

Ніч переходила, і мляве денне світло почало з трудом пробиватися через густу пільму захмареного неба. Дощ трохи змінився, менше шумів риншток, тільки кімната ще більше наповнилася випаром одностроїв, що сохли на тілах вояків. Хлопці на нарах прокидалися, бо ладівниці, які їм давили ребра, не давали далі спати. Все ж таки трохи відпочили.

З табору долітав до вартівні дивний шум, гудіння моторів, часами іржання коней. Юра зморщив чоло. Невже? Цей дивний рух, якийсь інший, як щоранку, насував йому думку. Адже колись цей час мусить прийти. Невже час відходу на фронт сьогодні? Лице роз'яснилося на саму цю думку. Йому так хотілося на фронт, на рідну українську землю. Глянути на блакить українського неба, вслухатися в шум розгойданих вітром ланів пшениці, втягнути ніздрями запах свіжої трави та польових квітів, почути ще раз дзвінку пісню з уст української дівчини, а тоді хай діється воля Божа. Тут у Німеччині йому все вже надоїло. Небо вічно захмарене, трава навіть пахне інакше, ніж в Україні, навіть ті всміхнені дівчата, які завжди махають до них руками, коли їх сотня іде на вправи, якісь такі інші, немов штучні. Ляльки, та й все! Все тут інше й впливає на Юру гнітюче.

Всі вже підвелися. Гамір з табору заворушив і їх.

Що ви думаєте, пане ройовий? Відходимо на фронт? Чи ще одні вправи, пробний алярм?

— Не знаю, — відповідав Юра вже вдесьте, але очі його горіли: "Дай Боже, щоб це був відхід на фронт".

— Обергренадіре, — почувся через вікно голос змоклого і змерзлого вартового. — Обергренадіре! В таборі якась велика метушня, я бачив колони артилерії в напрямі залізничі.

Юра хотів щось відповісти, але різкий дзвінок телефону проред напружену тишу. Він скочив до телефону, мов опарений, ухопив слухавку і зголосив: "Командир стійки на брамі число дев'ять старший гренадир Брунчак". Всі вплилися очима в Юру, намагаючися збагнути думку, а він слухав, і обличчя його сяло радістю. "Так е! Пане поручнику, — майже крикнув Юра і повісив слухавку з такою силою, що малоощо не розлетілась. Він був такий щасливий, що навіть забув, що ненавидів вислів "Так е!" Вислів цей звучав йому якось дивно, але це був офіційний зворот, відповідь на інструкції, отримані від зверхника. Цей вислів був простим перекладом німецького "Яволь!" і Юра чогось не міг до нього звикнути, хоч уживати його мусів.

— Хлопці, — ревноу він на ціле горло. — Ідемо на фронт!

Тиша залягла вартівню, і раптом "Слава!" взрвалось громом

з грудей молодих вояків. На фронт означало на Україну. А чого ж вони могли собі більш бажати?

— Рій у дволаві перед вартівнею, збірка! Марш! Марш! — Скомандував Юра. Мов кулі, вилетіли вони з вартівні.

— Рій струн-ко! Правооо-руч! Напрям табір, бігом марш!

Задуднів мокрий асфальт під тяжкими вояцькими чоботами. Ритмічно вибивали вояки ногами такт, подзвонювали багнети й саперки, вдаряючись об себе в бігу, а з очей юнаків било щастя. Вони ж на фронт, на Україну.

Дорога вела побіч касарень 29-го полку. По боках дороги навантажувано вантажні авта вояцьким майном: зброєю, амуніцією, коцями, наплечниками, набитими так, що майже тріщали в швах. Рої, чоти, сотні стояли "на спочинь", вичікуючи команди завантажитися на авта. Вояки сміялися, жартували, весело перегукувалися, махали руками до Юриноного роя в бігу. От і закрут, за ним площа, за нею видніють бараки 14-ої сотні.

— Наша сотня вже на автах, від'їжджає, — крикнув задиханий Юра і приспішив бігу, а за ним і його хлопці.

— Швидше! Швидше! — кликали до них з авт вояки. — Мерщій! А то без вас поїдемо.

Юра знав, що без них не поїдуть. Його рій якраз добіг до бараків сотні. Авта були вже навантажені, їх речі, спаковані товаришами, були також на автах. Їх ПАК-и попричеплювані до гусеничих "тягарівок"*). Юра схопив витягнену йому з "тягарівки" руку, оперся ногою об п'ятак і просто як куля найшовся на ній. Він зразу простяг руку наступному воякові, і так за чергою всі вони опинилися на "тягарівці". Коло них появились мотоцикли польової жандармерії, яка була їхньою ескортою. По дорозі вже сунулися авта 29-го полку. Бризкала вода з-під коліс і гусениць. Та на це ніхто навіть не звертав уваги.

В небо лилася пісня:

"Я сьогодні від вас від'їжджаю
Боронить наш ріднесенський край",

співали вояки 29-го полку. Сотня Юри знову підхопила пісню:

"Може, згину на східньому фронті, гей!
Ти, дівчино, про мене згадай!"

Шум моторів заглушував пісню, яку так палко підхопили сотні молодих грудей. На дорозі стояла група німецьких літунів. Вони дивилися на дивізійників як на диваків. Вони ніяк не могли зрозуміти, чому ті дурні українці так радіють від'їздом на фронт.

---

*) Тягарівка — вантажне авто.

Не могли зрозуміти такої простої правди, що для них східній фронт — це чужина, це наймовірне пекло, а для дивізійників східній фронт — це батьківщина, це рідний дім, це сім'я, це спогади дитинства, це мрії юнака. Там далеко на тій чужій німцям Україні вони залишили все, що для них найдорожче, і, їдучи на фронт, вони їдуть туди, де їхнє серце, де їхня душа, де їхня будучність.

А як згинуть? "Раз мати родила, раз вмирати треба", — казали колись горді козаки. В їхніх же жилах пливе ця горда козацька кров.

Поволі колона минає бараки, будинки табору, от переїжджають побіч кіна, а тут і казино, лазня, а тут і брама, і виїзд з табору. Вже видно цементову плятформу при рейках, і поїзд з закритими вантажними вагонами та відкритими плятформами зрівнявся з цементовою плятформою вантажного пункту, і можна вже було з неї в'їжджати на відкриті вагони.

Колона зупинилася. Чекає своєї черги. Вояки 29-го полку, які раніш сюди приїхали, прикріплюють свої авта на відкритих плятформах, вантажать зброю й амуніцію до закритих вагонів. На другий рейках стояв уже навантажений поїзд. Польові гармати артилерійського полку витягали свої дула. На іншому вагоні видно авта на гусеницях, це тягники до протипанцерних гармат 29-го полку, які на відкритих плятформах, прикріплені до вагонів дерев'яними клинами, виставили свої довгі й тонкі дула.

З інших вагонів долітало іржання коней. Коло них крутилися артилеристи з усміхненими лицами та приговорювали до коней, як до людей. Їм здавалося, що навіть коні раділи від'їздом на фронт.

Поїзд вже готовий, поволі починає від'їжджати. Летять угору шоломи, і міцне "слава" у вагонах вояків змішалось з побажанням тих, хто ще не готовий до від'їзду.

— Боже, бережи! — гукали з цементової плятформи до тих, що від'їжджали. Вантажний пункт спроквола порожнів. Майже все майно 29-го полку на вагонах. Поїзд висунувся трішки наперед, і Дивізійна Сотня під'їхала до вагонів. Вояки закинули дошки на відкриті плятформи вагонів, по яких помалу в'їжджали гусеничні тягарівки. Вояки справно і хутко почали прикріплювати тягарівки й гармати. Замішання не було. Всі знали свої функції, і робота йшла справно.

Юра доглядав працю свого роя. Він помагав хлопцям завантажувати їх майно. Чи не десятий раз переглядав гусениці авта й колеса гармати, чи вони сильно прикріплені до вагону. Якби так по дорозі зсунулися з поїзду, мигнуло Юрі в голові. На цю думку аж їжитья шкіра. Він ще раз справджує колеса.

Час при праці минає швидко. Вояки навіть не запримітили, що вже після полудня. Вони відчули голод тільки тоді, коли поба-

чили, що польові кухні, завантажені вже на вагони, димлять, значить, — вариться обід. Але вони знали, що обідати будуть тільки по дорозі. Їм це сказано. Врешті і їхній поїзд готовий. Ще раз службовий старшина пройшов кожний вагон, чи все в порядку. Вкінці довгий свисток лokoмотиви, шарпнули вагони, і поїзд почав котитися.

— Слава! — Кричать вояки, радіючи так, як би їхали на забаву. Лунають пісні, що перемішуються із щасливими вигуками вояків. Поїзд минув вантажний пункт і поволі перекочувався вздовж будинків містечка Нойгамеру. Групка дівчат уздовж рейок махає до вояків: "Грюс Готт, Зольдате" ⁶⁾ — приносив вітер розсміяним воякам. Якийсь доморослий поет, підбадьорений тим німецьким "Грюс Готт, Зольдате", скомпонував на швидку руч пісеньку, хтось підтягнув її на нотку давньої львівської пісеньки, і незабаром цілий поїзд співав:

"Вийшло німецьке дівча з хати:
Вас фюр браве дас зольдате?" ⁷⁾
Відкіля то ви?
З України ми,
Ми на фронт! На фронт! На фронт!"

Поїзд розігнався, і Нойгамер залишився далеко, далеко за ними. Ще довго бадьорі пісні лунали просторами. Ще довго розсміяні хлопці вигукували привіт, проїжджаючи мимо німецьких селян. Вони відривалися від праці, прислоняли долонями очі від сонця, довго, довго дивилися на поїзд, потім махали на прощання і щось кричали. Пізнати було це по губах, але голос гинув у монотонному стукоті коліс. Лише часами вітер доносив тихе "Грюс Готт, Зольдате".

Поїзд безупинно мчався на схід, ближче до батьківщини, ближче до фронту. Заходило сонце залило поля кривавим світлом. У вагонах щораз менше сміху, щораз менше чути пісень. Емоції пережитого дня вимучили хлопців, а робити нема що. Це перший раз від багатьох місяців вони не мали що робити. Для них це наче відпустка, і вони використовували її. Правда, вони не могли вийти. Не могли погуляти вулицями міста, з гордістю пишаючись перед чужинцями голубими щитиками з жовтими левами на рукавах, не могли погордитися своїми одностроями перед місцевими дівчатами. Та за це вони могли відпочити. А відпочинку було їм так потрібно. Вони тяжко працювали, готуючись на цей великий день, на виїзд на фронт. Цілими місяцями не мали часу ні на

⁶⁾ Боже, благослови, вояки!

⁷⁾ Що за хоробрі вояки?

приємність, ні на відпочинок. Від ранку до ночі в полі на вправах, на стрільницях, на лекціях. Нічні алярми, нічні вправи, багатокільметрові марші у повному спорядженні, це був їх щоденний хліб. І тепер вони вповні використовували зміну та відпочивали. Розмовляли, оглядали околицю у проїзді чи просто втомлені лягали на солому, розкинуту по вагонах, закутувалися у військові шинелі й засипляли добре заслуженим сном.

Юра ще довго сидів у відчинених дверях вагону, спустивши ноги й опершись на дошку, прибиту впоперек дверей, яка служила як опора для вояків і як забороло, щоб не вилетіли з вагону. Він сидів так, аж поки всі не полягали спати. Врешті, почувши холод вітру на своїй спині, і він ліг, але при самих дверях, щоб лежачи міг дивитися на чисте зоряне небо. Дощ уже давно пройшов, і небо стало таким, як його він пам'ятає ще з рідного краю. Юра підсунув трохи соломи під голову, завинувся теплою шинелею і вдивлявся в мільйони зір, що вже появилися на небесному океані.

Цікаве, чи й вояки на фронті бачать тепер ті самі зірки, що й я? Це таке дивне, цей цілий світ такий дивний, якийсь такий незрозумілий. Тепер у цій самій хвилині він, тут у Німеччині, дивиться на зорі, а десь там на східньому фронті вояки обох ворожих армій, може, також приглядаються тим самим зіркам. Десь у лісах Карпат, певно, й наші партизани їх бачать.

Юра почав задумуватися над містерією зірок. Може, тепер якийсь більшовицький салдат, його запеклий ворог, може, один з тих, що колись Богданові забрали гармату, може, тепер також дивиться на ті самі зорі та й, може, також задумується над тим дивним світом, де треба боротися й убивати для того, щоб жити.

Юра якось інакше починав думати про того ворога. Перший раз у житті він не бачив того ворога як якогось людоїда, що чигає лише на те, щоб його з'їсти. Він уперше в житті бачив того ворога людиною. Він задумується над тим, що той ворог, так як і він, має родину, яка на нього жде і просить Бога, щоб його зло не спіткало, щоб він з тої війни вернувся цілий і здоровий. Певне, й на нього, на Юру, ота родина ворога дивиться теж як на людоїда, як на того ворога, що чигає на життя їй дорогої людини.

— Та що ж я таке думаю? — Перервав Юра цей потік думок. — Це ж більшовики, вони вороги. Чи ж це не вони принесли терор і смерть на наші рідні землі? Хто ж постріляв тисячі жінок і дітей у Вінниці, як не вони? А ті трупи українських юнаків, розстріляних у Бригідках у Львові? Хіба ж їхня вина була, що любили Україну так палко, як і він її любить? Так. Це правда, що ворог також людина. Але як довго він не дивиться на нас як на людей, ми не можемо і на нього так дивитися. Ми мусимо боротися проти нього! Мусимо! І мусимо перемогти, — докінчує цю думку Юра.

— Одначе, такі роздумування про людяність ворога нам зовсім непотрібні, — намагався сам себе переконати. Все ж таки, десь там у глибині серця, ніби щось йому підшептувало: — Чи ти певний за свою правду? — Так, я певний! — Рішуче відповів собі Юра, хоч він і знав, що він не дуже то певний. У його душі зароджувалося почуття дивного суму, майже болю.

Колеса ж поїзду монотонно вистукували свій ритм, і Юрі здавалося, ніби вони скандують: Ми на фронт, ми на фронт, ми на фронт.

— Ми на фронт, — думає Юра. — Так, ми на фронт. Але що цей фронт йому принесе? Німці кажуть, що на фронті можна або дістати залізний хрест, або залізо в хрест. Аа! Чого ж таке думати? Що буде, те й буде, а на фронт нам треба. Більшовики вже знову доходять до Бродів і ще трохи, та й знову "визволять" всю Україну, а ми мусимо їм "вияснити", що нам такої свободи не потрібно. Оо! Ми їм вияснимо! Аж у п'ятах застигне. Цікаве, куди їх кинуть на фронт? Покищо з того, кудюю їдуть, нічого не можна збагнути. Поїзд їде на схід, і це все.

Ще в Нойгамері ходили чутки, що підуть під Коломию. Було б чудово! Всі вони думають, що під Коломиєю було б їм найкраще. Карпати повні українських партизанів, а їм того ж тільки й потрібно. Адже одна мета дивізії — це допомогти УПА. Принаймні вони так думають. Там, під Коломиєю, була б до цього нагода. Може, навіть була б нагода перейти до повстанців. О, на цю тему хлопці не один раз розмовляли. Їм усім хотілось би стати українськими повстанцями. Дивізія — це добра річ, вона нам потрібна, але ж УПА — це ж таки наша армія, яка бореться тільки за наші інтереси.

А дивізія ні? А дивізія не бореться за наші інтереси? Ніби й так. Адже дивізія — також українська формація. Ані він, ані його товариші навіть і не думають боротися за чийсь інтереси, лише за українські. Їм тільки українська справа на серці.

Юрі насувається інша думка. Дивізія, як регулярна військова формація, мусить підкоритися загальному військовому командуванню, але загальне військове командування німецьке.

— Ах! зідхнув уголос, аж розглянувся, чи хтось не почув, — Ще могли б подумати, що я боюся фронту. — Але де там. Хлопці спали твердим сном, і певно їм снилися жовті лани пшениці, бликить українського неба, а може... карі очі українських дівчат?

Хіба тільки він один не спав? Хіба ж тільки йому одному було так тяжко на душі? Та й чому? Ще вранці він так радів тим виїздом на фронт, а тепер йому видавалося таким іншим. І ворог не такий якийсь, як ворог. Дивізія йому видалася також не такою, якою вона ще вранці була.

Може, він тільки трохи втомлений, і тому такі небилічі ходять йому по голові? Так, він перемучений, — хотів сам себе пере-

конати. Це йому не вдавалося. Знав, що він не раз був втомлений, але такого дивного почування не мав, такі небиліці йому по голові не крутилися. Це ж і не страх. Він знав відчуття страху дуже добре. Від страху млісно, а коліна стають такі якісь, як з пластеліни. Тепер же йому було тільки важко на душі, просто як би хтось сів йому на груди. Аж обернувся набік, мов би хотів когось скинути з грудей. Та де ж там, почуття тяжкості залишилося.

— Ах! — думав він далі, — схочуть німці, щоб ми їхніх інтересів боронили, щоб ми гинули за їхнього "фюрера", то дорога в ліс завжди відкрита. А там між нашими партизанами Юра знав, що робити. На цю думку йому аж легше стало. Нагадав собі, як колись у Нойгамері на вправах лежав на мокрій по дощі траві під лісом, йому було холодно, і він мріяв про теплу кімнату. Він звірився зі своєї думки сусідові коло себе, але той не пожалувався на долю, тільки сказав: "А ти подумав, що наші партизани теплої кімнати не мають?" — З того часу Юрі не сходило з думки, що вояки УПА весь час у лісі. Улітку та взимку, в дощ і соняшні дні, їм завжди мусить бути добре й мусять бути завжди задоволені. Тоді Юра перестав трястися з холоду, і вогка, холодна трава ставала йому якось приємнішою. Коли ж засвітило сонце, виринувши з-поза хмар, йому просто стало приємно й весело, і він починав мріяти про те, щоб стати вояком УПА. Знав, що так, як він, думало багато його товаришів.

— Що ж тут думати про таке? І так нічого не видумую, — дійшов він раптом до висновку. Юра почувався вже дуже сонним і позіхав щохвилини, а стукіт коліс немов гіпнотизував його. Одначе він боровся зі сном. Ще хотів думати і мріяти. Він знав, що зможе виспатися досхочу, поки дойдуть до фронту, а так спокійно думати вже давно не мав змоги. Взагалі думки стридали по його голові, як мавпи по стінах клітки у зоологічному саду. Думка за думкою, що навіть не можна було в них розібратися.

Що ж робитиме, як уже війна закінчиться? Ця думка час від часу несподівано приходила йому до голови, і він навіть любив про це думати. Він ще не трапив надії, що війна якось так закінчиться, що і більшовиків розіб'ють, і німці за своє дістануть, і в кожному разі Україна буде самостійною, вільною державою: "засяє у народів вольних колі", — як казав Франко. І про той, такий ще далекий, день він любив думати.

Його товариші також снували різні пляни, але їхні пляни завжди різнилися від його мрій. Вони всі мріяли про життя у цивільному стані, а він про це навіть і думати не хотів. Хотів служити в армії професійно. Він мріяв про військові студії, про військову академію, мріяв про сильну, здисципліновану українську армію, яка у своїй вільній державі зможе рости на славних традиціях українського минулого.

Юра вже напів спав. Думки кружляли по голові без зв'язку, він уже не знав, чи це він думає, чи йому сниться. Врешті заколисаний гойданням поїзду, Юра прилучився до решти братії й заснув твердим сном. Поїзд котився далі на схід, ближче до України, ближче до фронту, а колеса безперервно вистукували: ми на фронт, ми на фронт, ми на фронт...

Якісь голоси щораз сильніше долітали до Юриних вух. Поїзд шарпнув. Заскрипіли гальми, і поїзд поволі затримався. Юра розплющив очі. Вже ясно! — Де ми? — Викрикнув.

— Всі зірвалися з соломи і цікаво розглядалися довкола. До Юриних вух долетіла польська мова. Він виглянув через двері і раптом скрикнув: "Таж ми в Кракові!"

У тій хвилині почули голос службового старшини: "Зараз відїжджаємо далі! Ніхто не виходить з вагонів!" — І справді за хвилину поїзд покотився далі. Минали знайомі Юрі будинки краківської залізничної станції. І знов монотонний стукіт коліс, і знову минали поля, села, міста. Минули Тарнів, Дембіцу, Ряшів. Уже близько до українських земель, вже навіть тут коло Ряшева можна найти українські села, а поїзд не зупинявся. Безупинно котився на схід, все ближче й ближче до рідного краю. Наближались до Перемишля. Воякам видають гостру амуніцію.

— Наближаємося до "ворожої" території, — обізвався хтось іронічно.

— Що за пародія, — думає Юра. — Вони наближаються до своєї рідної землі, а для німців це ворожа територія, де без зброї й амуніції небезпечно.

Поїзд заїжджав на станцію Перемишль. На будинку станції блакитно-жовтий прапор. Варту тримає український поліцай у мазепинці з крісом на рамені.

Поїзд зупинився, хлопці вискакують, хто набрати води до манірок, хто поговорити з людьми, які, почувши українську мову з вагонів, почали горнутися до дивізійників.

— Є хтось з Перемишля? — питають вояків.

— Є! Є! — кричать з вагонів.

— Скажіть жінці, що ми тут стоятимемо півгодини! — кричить Юрин кулеметник Василь Шклистий і подає свою адресу. Хтось бистро вибігає зі станції і летить мов на крилах, щоб повідомити Василеву жінку. На пероні метушня, кожний хотів би чогось довідатися: — А знаєте Івана Пашкія? — Він у 29-му полку. — Не зустрічали Zenka Рудика? — Він в артилерії. — А Стах Костич? Такий чорнявий, він десь у "панцереграх"⁸⁾.

Через кілька хвилин прибігає на станцію задихана Василева жінка. Радість і сміх мішаються зі сльозами. Радість з несподіваної

---

⁸⁾ Протитанкова оборона.

зустрічі, сльози від незнаного, що перед ними. Василь жартує, але видно, що йому не до жартів. Він хотів би так багато довідатися за цей короткий час. — “Як діти? Чому не взяла з собою? А ти? Як ти даєш собі раду?” — “Уважай на себе, Василю! Приїжджай скоро”.

Розмова така дивна, нервова, перепитуються, а жадне навіть не чекає відповіді.

Юра відійшов від них подальше. Йому якось було прикро дивитися на ту розлуку. Його зачепила групка людей: “А ви звідки?” — Юра сміється: “Я здалека”. Тут нікого не знаю. Хоч... тут у Перемишлі й народився”.

Свисток і команда: “До вагонів!” — Вояки швидко виконали наказ. Знайомі та рідні підбігають до самих вагонів, простягають руки, прощаються, жінки на станції витирають заплавані очі.

— Чого ж вони плачуть? — сердиться Юра. — От козацька кров!

Поїзд рушив. На станції залягла тиша. Всі зрозуміли, що ті бадьорі вояки за кілька годин стануть віч-на-віч із смертельним ворогом, що не один з них уже більше не повернеться, що для багатьох це вже останні хвилини життя.

Стійковий поліцай салютує, а чоловіки чогось скинули капелюхи з голів.

Та це не похорон! І Юрі знову кров вдарила до голови. На станції запала смертельна тиша. Дивізійники переривають цей сумний настрій бойовою піснею, що її так часто співали в Нойгамері на злість німцям. Піснею українських націоналістів, наче б хотіли підкреслити, що під тими сірими німецькими одностроями б'ється палке українське серце. Пісня стрясає шибамі станції, перетискається поміж будинками й ліне вулицями, примушуючи прохожих здивовано здвигати бровами.

Поїзд вже від'їхав, а у вухах людей на станції все ще дзвенить могутнє:

Народились ми з крові народу,
Колисала нас грізна тюрма,
Гартували бої за свободу
І ненависть до ганьби, ярма...

Тепер поїзд мчався по рідній українській землі, вояки вітали селян на полях, вигукували з вагонів. Ті здивовано вдивлялися у поїзд і переконавшись, що в ньому не німецькі, але українські вояки, знаком хреста благословили поїзд.

Час від часу поїзд приставав на якійсь зупинці. Коло вагонів зараз повно людей, бігли разом з поїздом, перекидувалися словами з вояками, аж поки поїзд знову набирив розгону і залишав їх далеко ззаду.

Знову поля, знову ліси. Хлопці не можуть надивитися. Це ж їхній рідний край, це ж Україна. Що даліше на схід, то більше пізнати, що до фронту вже недалеко. То тут, то там видно виго-ріле село, залишилися лише голі, стрункі комини. Що кілька-десят метрів уздовж рейок вибудована з дерева вежа для вартів-ника. Тут, певно, партизани не дають німакам спокою. Тільки чи це наші, чи більшовицькі партизани? Ця думка тепер у кож-ного на умі. На жаль, нема від кого довідатися, хто це так лізе німакам за шкіру.

Дано наказ поставити на вагонах протилетунські кулемети. Мабуть, фронт уже недалеко, і більшовицькі літаки можуть на-летіти. Хлопці без страху, але поважніють. У повітрі відчутна велич і жорстокість війни. Вони вже майже на фронті.

Старшини та підстаршини дістають інструкції. Поїзд набли-жається до станції, до Ожидова. Це остання станція, куди дохо-дять військові транспорти. Тут треба вивантажитись, а звідти автами на фронт, що — мабуть — десь уже недалеко. Це видно на серйозних лицях вояків, що в службі на цій станції, що по позиціях протилетунських батарей, розташованих докола станції з жерлами в небо. Вояки безупинно обсервують цей безконечний небесний простір. Здалека, десь зі сходу, доходить приглуше-ний звук, мов грому. Вояки поглядають один на одного. Впала команда вивантажувати транспорт, розставивши перше сильні стежі. Хлопці справно, тихо, не так, як у Нойгамері, беруться розвантажувати поїзд. Вони вже на місці, на фронті.

Хмари пилу підіймалися з землі і закривали колону авт. Вже близько полудня, хмари розійшлися, а може, їх тут і взагалі не було, і літнє сонце добре пригрівало. Це й не дивота. Вже перша половина червня, літо, і можна сподіватися гарячих днів. Земля суха, і хмари куряви, збиті гусеницями і колесами вантажних авт та гармат, здіймалися в небо, ховаючи в собі всю довеззну колону. Юрі нагадалось, що колись, ще в дитинстві, він дмухнув у мамину пудерницю, і кімната виглядала, як тепер дорога. Він підсміхнувся з такого порівняння.

Хлопці кашляли. Позав'язували вуста та носи хустинками й виглядали, як ковбої з повістей Бакстера про "Дикий захід", та ті маски їм не помагали. Пил втискався попід хустину й душив. Сама ж дорога страшна. Ями, вибоїни, западини. Тягарівки тря-слися, як в епідемії. Хлопці підскакували в них, як м'ячі, переко-чувалися з одного боку авта на другий, збивалися в купу, то знову розсипалися на боки, мов би хтось їх нагло розкидав, як непотрібне баракло.

Колона сповільнилася, і курява трохи спала. Напереді, мов через мряку, видно роздоріжжя. Майже увесь полк уже його ми-нув і видно віддалювався від Юриної сотні, яка чомусь дуже спов-ільнилася темп їзди.

— Чому ж ми так тягнемось, наче черепаха? — думав Юра. Декілька зв'язківців на мотоциклетах скоро мчали вперед. Догравши до роздоріжжя, заблюкували його своїми машинами, заставили дорогу вперед і праворуч. Залишилися тільки вільна дорога ліворуч.

— Ага, — думали вояки. — Ми їдемо ліворуч, чомусь окремо від решти частин. — Їх авта вже поволі скручували з дороги.

— Як те все обдумане, все ходить, як коліщатка в годиннику, — мигнуло Юрі через голову. І він жалкував, що він тільки таке маленьке коліщатко, яке крутиться, коли й інші крутилися, і дійсно не знає причини свого руху. Йому так хотілося б бути старшиною, тим трохи більшим коліщатком, яке б надавало руху іншим. Йому б так хотілось знати й бачити не тільки маленьку частинку тієї величезної машини, він так хотів би знати, що плянують, хотів би бути тим, хто мав би вплив на це плянування та міг би вирішувати про події.

— Може, ще колись? — зідхнув Юра. На хвилинку видно було командира сотні поручника Васильчука, що стояв у своїм авті та намагався глянути на свою сотню через клуби пороху. Врешті його машина помчала далі вперед, і він щез у тьмі.

Юра сперся об стіну авта й намагався через шпару між стінкою та брезентом на авті слідкувати за зниклою постаттю командира сотні. Пилюга спроквола осідала. Було їх тепер менше, тільки одна сотня, і їхали малою польовою доріжкою, трохи зарослою травою, яка вже так не курила, та й були змушені їхати трохи помаліше і не ворушили так дуже пилу, та й не трясло так страшно. Тепер хлопці могли навіть розглянутися трішки по околиці та час від часу поділитися якоюсь думкою, чи хоч би от так перекинутися словом, зажартувати чи засміятися. Куди б не глянути, кругом сліди хуртовини, що вже пройшла ще 1941 року. Ось там праворуч, трохи на горбку при самій дорозі, більшовицька зенітка. Зелена фарба на ній поздирана, і видно червоні плями ржі. Дуло ще звернене вгору, але кінець його роздертий, і залізо вигнулося і звисало так, як лущинка трохи облупленого банана. Видно, що більшовики, відступаючи, не могли її взяти й розірвали дуло динамітом, щоб німцям не було з неї користі. Далі при дорозі розбитий Т 34. Носом зарив у рів, а зад на дорозі. Гусениці на ньому роздерті, поржавілі, але ще лежали коло танка. У правому боці сталевій потвори чорніла маленька дірка. Ось така два-три сантиметри у промірі. Мабуть, термітове стрільно поцілило його, і так він закінчив бойову кар'єру та й лежав у рові всім на глум.

Тут — колись відбулася трагедія, — думав Юра. — Адже танк це не тільки купа заліза, але й люди, його залого. Юру стрясають дрижаки, коли уявляє собі, що з залогою танка ста-

лося. Адже температура двох тисяч ступенів Цельсія від термітового стрільна не жарт. Юру зморозило на цю думку.

Хлопці запримітили, що польова кухня їде з ними, значить, — буде що їсти. Авта котилися на малу вузьку доріжку, що веде через ліс. Сотня ще повільніше посувалася вперед. Тепер по боках не буде вже нічого цікавого, тільки дерева. Різні дивовижні дерева. Великі й грубі, малі й тонкі. Юра з приємністю їм приглядався. Деякі виглядали як у фільмі Діснея "Царівна сніжка", що його Юра бачив ще дитиною. У них товсті стовбури з рясним галуззям розмаїтої величини і простягаються на всі боки, мов багато рук. Деякі напів засохлі. Поспускали свої гілки вниз і журяться, що їм прийшов кінець. А папороті! Стільки папороті! Юра і не знав, що в лісах Галичини може бути так багато папороті.

Авта котилися та й котилися. Поволеньки, що пішки скоріш би зайшов, але все вперед і вперед і весь час лісом. Час летів, шлунок домагався свого, а вони не затримувалися, тільки вперед. Юра запримітив, що польова кухня котилася за ними та й димила, а це ще більш роздратовало апетит. Подивився на годинник. Це ж вже шоста ввечері.

Вже ми могли б десь зупинитися, а то так трясемося весь день, що аж кишки рве, — озвався хтось з хлопців.

— А їсти хочеться, як холера, — добавив другий.

— Все має свій кінець, — докинув філософічно Юра. — Отже і це трясіння закінчиться. — Вкінці закінчилося. Колона заїхала в кущі, і авта нарешті затрималися. Командири чот пошепки подали інструкції своїм ройовим.

— Чого ж вони шепчуть? — дивувався Юра. — Машини ж ревіли дотепер на цілий голос, а вони шепчуть.

— Тут ночуємо, — сказав чотовий. Лише тихо, бо ворог недалеко. Перша чота держить стійку, — подав до відома.

— Добре, що не третя, — подумав Юра. — Значить, мій рій може спокійно відпочити. Але чому така тиша? Ворог близько і так тихо? Жадного пострілу, жадного руху? Щось не так, — думав він. — Про мене! Аби но дали їсти, бо їй Богу не видержу.

Врешті прийшов час і на вечерю, а насправді сніданок, обід і вечерю, все разом. Повна "менажка" свинини з горохом, типовий німецький "айнтопф"⁹⁾, але густий і добре политий вишкварками, пів буханця хліба, "блютвуршт"¹⁰⁾ і манірка чорної кави, як звичайно. Яка ж різниця в харчуванні у Нойгамері, де на обід невідмінно були дві картопельки з якоюсь сосом, що й виглядав, і смакував, як кава.

---

⁹⁾ Все варне в однім горщику.

¹⁰⁾ кров'яна ковбаса.

Хлопці заспокоїли свій вовчий апетит, правду сказавши, добре заслужений і, не мавши що робити, полягали спати. Голосно говорити заборонено, бо ворог, казали, недалеко, а шепотіти вже на-доїло. Тож вояки використали дозвіл лягти і хутко порозставляли свої шатерка. Зібрались по трьох, получили свої "цельтбани"¹¹⁾, які теж служили за плащі-дошовики, і позчіпляли їх у формі трикутних низьких шатер. Повсувались попід них, не роздягаючись, і незабаром світ для них вже не існував.

Юра ліг спати в авті, у "шоферці". Ще довго думки крути-лися по голові, як рій неспокійних бджіл. Пригадувалося йому все — і те, що треба, і те, що не бажане. Вкінці думки почали набирати якоїсь дивної, незрозумілої форми, і Юра, сперши голову на залізо, що розділювало "шоферку", положив машинову пістолю на коліна і заснув кріпким сном.

Вже було добре по півночі, коли збудив його несподіваний рух і голоси. Зразу зірвався на рівні ноги. Вояки, після доброго військового вишколу, мають такі самі інстинктовні привички, як звірята або дикуни: переходять від сну до свідомості без пробудження. Так і Юра, розплющивши очі, зразу зловив автомат і вискочив з авта.

— Всі на машини! — закричав командир чоти. — Більшовики нам на п'ятах!

Хлопці кинулися до авт, залишаючи шатра й усе своє майно там, де покладали, лягаючи спати. Юра не втратив голови.

— Всі назад ревноу він до свого роя. — Шатра й всі при-чандали на авто. Швидше! Бігом марш!

Рішучий, але спокійний голос Юри заспокоїв вояків. Вони скоро вернулися по шатра і вже справно і дисципліновано завантажили своє майно на машину й вистрибнули на неї.

— Відчисли! — скомандував Юра. Було темно і не був певний, чи всі на авті. Упевнившись, він звернувся в напрямі чото-вого і крикнув: "Перший рій готовий!" За хвилину почувся: "Другий рій готовий! — Четвертий рій готовий! — Третій рій готовий"

Авта рушили. Хлопці схвильовано затискали пальці на замках крісів, намагаючись провертнути очима темноту. Але не можна було побачити жадного ворога не було чути жадного стрілу. Проїхали так напружено, схвильовано, виглядаючи ворога, десь з годину, і раптом наказ затриматися.

— Небезпека минула, — заявив командир сотні. — Можете спати далі.

Юра вискочив з авта і підбіг до чотового: "Що сталося, пане чотарю?" — Цей лише всміхнувся і знизав раменами.

---

¹¹⁾ Цельтя (палатки).

Юра зрозумів. Вдарив себе по чолі й промимрив під носом: "От йолоп з мене. Це ж хлопці ще фронту не бачили, пороху не нюхали, треба їх поволі при звичаювати до наглих фронтових емоцій. Ворога взагалі не було".

Вернувся до машини, але хлопцям нічого не сказав. Ніхто вже шатер не розбивав. Вояки полягали на платформі тягарівки і, не випускаючи крісів з рук, заснули.

Вранці кілька хвилин на снідання, гарячу каву без цукру, просто з польової кухні, і сотня покотилася далі. Виїхали з лісу й за якийсь час вїхали в незнане село. Юра хотів знайти його на мапі, але його не було. Тим часом авта швидко минули село й затрималися на горбку під лісом. Треба було замаскувати авта, окопати гармати, звертаючи їх дулами вниз горбка, словом — треба було будувати тимчасові становища.

— Чи ж би сюдою мав іти фронт? — думали недосвідчені вояки. Юра думав інакше. Хоч був наказ з цивільним населенням не входити в балачки, а втім, вони були трохи за селом, Юра бачив через далековид, що в селі звичайний рух. Тож це не фронтове село. У прифронтових селах люди бояться вийти з хат, худоба позачинювана, тільки собака часом перебіжить дорогу і наче б відчував, що по ньому можуть відкрити вогонь.

Увесь день були зайняті зброєю. Чистили кріси, гармати, пістолі, а потім відпочивали. Вночі знову, як попередньої ночі, десь по півночі, алярм.

Юра зірвався і відрухово вхопив автомат. Десь з долини, з-під горбка доходило маєстатичне цокання "Максима"¹³⁾. Зморщив брови. "Це вже щось інше", — подумав.

За наказом сотенного чоти зайняли становище попід лісом. Розтягнулись у стрілецьку лаву, залягли, використовуючи нерівності терену для охорони від ворожого вогню, і напружено вичікували появи ворога. Лежали досить довго, насторожені, напружені. Через дві години відкликали алярм, і всі знову спати.

— Цим разом добре обдурили мене, — думав Юра, засипляючи. — Але колись буде справжній алярм, і тоді поллеться кров. І наша, і ворожа. І — з тою не дуже приємною думкою Юра заснув.

Уранці командир сотні скликав своїх чотових і щось довго з ними розмовляв. Розглядали мапу, щось на ній значили та багато говорили. Потім розійшовшись, командири чот скликали своїх ройових, щоб дати їм накази на поточний день.

Юра Брунчак, Стах Войтик, Васька Тиміш і Богдан Новицький, ройові третьої чоти, зійшлися на заклик чотаря Юрищака під

---

¹³⁾ Радянський кулемет.

кущ, за яким була замаскована тягарівка другого роя. Віддавши енергійно честь чотареві, вони ждали на дальші інструкції. Чотар Юрищак відповів на їхній привіт різким військовим привітом і попросив їх сісти побіч нього на траві. Бистрим рухом розклав —перед ними карту околиці й розпочав:

— Ми ось тут, — тицьнув пальцем на позначене місце коло якогось села. — А ось тут фронт, — і потягнув пальцем вздовж довгої червоної лінії. — Ось і географічна ширина, і довжина цього місця, де ми тепер, і фронтової лінії. — Прочитавши числа, закінчив: — Прошу ці інформації нанести на свої мапи.

Шукаючи поданих чисел, Юра думав: "Ага! Тепер справа виглядає зовсім інакше. Це пахне серйозним". Знав з практики: коли наносять інформації на мапу, значить, що мапа буде потрібна, а це означає якусь дію. Він ще раз перевірів географічну ширину й довжину поданих точок і раптово розсміявся.

— А я й дійсно думав, що ми ось-ось близько фронту.

— Виходить, що ми ще яких двадцять кілометрів від фронту, — завважив Богдан Новицький, ще раз перевіряючи мапу.

— Ось тут, прошу назначити ширину й довжину географічну, ми сьогодні ввечері розбудуємо становища.

Ройові пильно глянули на свої мапи і потягли лінію за поданими вимірами.

— Фю! — аж свиснув під носом Стах Войтик. — Значить, три, чотири кілометри від ГКЛ¹³⁾, — добавив Юра. — Так! — сказав чотовий. — Наш корпус займає другу лінію на віддалі трьох і пів кілометра від ГКЛ. Нам припадають становища там, де ви тепер зазначили, а коли ворог по них ударить, то... Бог один знає. Під вогнем, мабуть, ще не відразу будемо, та проте... — розтягнув чотовий, — Бог один знає, — повторив знов. Буду вимагати дисципліни та докладности так, як на вишколі. Тепер прошу приготувитися до відмаршу! За годину від'їжджаємо.

Ройові поспішили до своїх вояків, що їх якстій обступили.

— Обергренадире, куди їдемо? Де ж цей клятий фронт? — падали питання.

— Що ж, тобі спішно кулю в лоб дістати? — відповів хтось цікавому.

Юра пояснив, куди і пощо поїдуть: "Хвилюватися нема чого. Не такий страшний чорт, як його малюють, — намагався заспокоїти явно схвилюваних хлопців. — Чотири кілометри до фронту — це значить, що фронт устabilізований, і будемо мати багато часу до нього привикнути. Найважливіше слухати наказів, і все буде гаразд!

Сам же подумав: "Не всі вернемося до хати". — Дивлячись

---

¹³⁾ Головна лінія бою (фронт).

кожному в очі, думав: "Чи це ти згинеш; а може ти? А може якраз я??

Юра намагався підбадьорити хлопців, але цього насправді й не треба було. Вони фронту не боялися. Трішки хвилювалися, але ж це зрозуміло. Ніхто ж з них фронту ще не бачив. Вони тільки чули про нього багато оповідань, переважно перебільшених тими, що, вернувшись з фронту, хотіли незнайкам заімпонувати.

Під вечір колона знову рушила в похід. Цим разом усі знали свою мету. Вони знали, що прийшов час виявити своє військове вміння, й таки були раді, що врешті непевність скінчиться.

— Раз фронт, так фронт, а не якась блуканина по куцах чорт зна пощо, — завважив хтось з гурту.

— Ой хлопці! Хлопці! — вирвалося Юрі. — Ще нам добре цей фронт набридне.

— Так думаєте, пане ройовий, — запитав Василь Шклистий, якого чомусь називали Чорним, хоч він зовсім чорним не був. Навпаки, русяве волосся та трохи рудакий заріст, який він дуже докладно голів, надавали йому вигляду рудуватого німця. Юра глянув на нього, усміхнувся широко і, махнувши рукою, пішов до авта, не відповідаючи на його запит. Одначе, зробивши кілька кроків, зупинився й, обернувшись, сказав з іронічною усмішкою на лиці: "Що ж робити, Чорний. Воріженьки не хочуть щезнути, як роса на сонечку".

Через хвилину авта гнали дорогою, збиваючи хмари пилу під небеса, але не трясло так страшно, як дорогою з Ожидова. Дорога була краща. Рівно бита.

— Як думаєте, пане ройовий, — говорив далі Чорний, продовжуючи давно розпочату розмову. — Як довго ми будемо в підготовчих становищах?

— Не знаю. Дійсно не знаю, — відповів Юра. Потім додав: — Здається, що можемо так досить довго посидіти. Фронт тепер не рухомий, наступу ніхто не робить..., але... колись офензива пічнеться, — закінчив свою думку наглим вибухом.

— Цікаве, хто перший пічне наступ? — спитав хтось з хлопців потиху, мов би не чекаючи відповіді.

Справді, ніхто йому не відповів, і розмова обірвалася. Всі жадно приглядалися околиці, майже втягали в себе "запах" наближаючого фронту, і їм ставало страшно. Вони не боялися. О ні! Але цей дивний настрій, що його відчувалося в повітрі, їх приголомшував, їм здавалося, що говорити — це нарушувати маєстат близького фронту, і вони мовчали.

Ще один закрут, ще одна вузька доріжка. Ось там дороговказ, де написано "Пеняки 3 км", тільки не знати, в якому напрямі, бо стрілка дороговказу зломана.

Знак сотенного затримати колону. Авта чотвих помчали до

авта сотенного. Нарадившись і ще раз переглянувши мапи, вони повернулись до своїх чот.

Чотар Юрищак дав наказ третій чоті їхати далі. Він сам виїхав наперед і, не спускаючи очей з мапи, провадив чоту. Минули якесь село, яке виглядало порожнє, тільки мукання корови вказувало на те, що тут ще живуть люди. Скрутили праворуч. Уже почало стемніватися. Небо було чисте й зоряне, ні одної хмаринки, і тому звук, ніби грому, десь іздалека справа робив дивне враження на вояків.

— Гармати! — сказав хтось уголос, і в його голосі можна було відчуті серйозність.

— Та так, — відхнув ще хтось. — Гармати.

Чотовий дав знак. Авта стали. — Ройові до мене! — почувлась команда, коли загасли мотори. Ройові бігом стрибнули до нього.

— Твій рій, Стаху, буде ось тут біля дороги. Твій, Васько, от там на другому боці, з лівого боку від того полomanого куща, а твій, Юро, зараз там під пшеницею, коло тебе ліворуч буде рій Богдана, але ти будеш направому крилі нашої чоти. Коло тебе праворуч не буде нікого з півкілометра. Аж там далі друга чота.

Чотовий говорив помалу, тицяючи пальцем у мапу, і показував на терен перед ним. Ройові уважно слідили за кожним його рухом і кожним його словом.

— Тобі, Юро, доведеться добре примістити гармату, щоб пшениця не закривала поля зору. Якщо треба буде її трохи стяти, то маскуй так, щоб не відразу кидалося в очі. Все ясно, хлопці? — запитав чотовий.

— Так, пане чотарю! — відповіли всі хором.

— Моя квартира буде при другому рою на лівому крилі. А тепер до роботи! Вранці маєте бути вже вкопані в землю, а становища замасковані. Сьогодні мали щастя, літаків навіть не бачили, — додав. А завтра може бути інакше.

Ройові розійшлись. Юра ще хвилину розглядав місце, де має бути розкладений його рій, і рухав губами, мов би говорив сам із собою. Врешті бігом вернувся до свого рою. Вже мав плян становища в голові й енергійно взявся до діла. Зібравши весь рій коло себе, почав давати інструкції: — Ти, Богдане, звернувся до свого шофера Богдана Чури, гуцула зі Старих Кут, — заберись окопувати авто ось там попри пшеницю, де ґрунт трохи підноситься. Можеш трішки вкопатися в горбок, і це заховає машину. Якщо добре замаскуєш, то й чорт її не побачить. Ви, Василю й Іване, будуйте кулеметне гніздо біля доріжки, ось там, — показав пальцем, — тільки уважайте, щоб це дерево не заслонило вам поля обстрілу. — Юра показав рукою на розложисту вербу коло дороги. — Там буде гармата, — показав праворуч на невелике поле пшениці. — Становище побіч нього дасть нам добре поле зору,

і не будемо рити пшениці. Бункер до снання буде менш-більш тут, де стоїмо, поміж кулеметним і гарматним становищами, але, як бачите, трохи дозаду. Бункер на амуніцію, між спальним бункром і становищем гармати. Все має бути сполучене комунікаційним ровом. Робити можемо тільки вночі. Удосвіта замаскувати все як-найкраще, бо можуть полетіти нам на голову бомби.

Богдан завів мотор і під'їхав на вказане місце. Почали розвантажувати тягарівку. Перш за все примістили кулемет на проти-літунському триніжку, і Чорний залишився при ньому ось так на всякий випадок. Іван Зелений взявся готувити кулеметне становище.

— Пізніше зміни Василя при кулеметі, а він хай трохи покопає, — звернувся до нього Юра.

— Так є; пане старший гренадире! — Чогось дуже службово відповів Іван.

Хлопці взялися до роботи. Спішили. Хотіли якнайшвидше скінчити ще роботу, щоб потім мати трохи відпочинку. Ніч ставала темніша. Чорна маса ночі залягла довкола них, тільки на обрїю небо трішечки ясніло. Вояки напружували зір, як коти, але швидко привикли до нічної темноти, тож робота посувалася вперед... Лягла нічна тиша, й тільки цвіркуни перебивали її своїм безупинним і монотонним цвірінь, цвірінь, цвірінь. Чути було притишені голоси вояків. Часами дзенькнула лопата, вдаривши об камінь. Фронт на сході почав оживати. Звідтіля, десь там з південного сходу долітав до них щоразу отой дивний глухий гук, мов грому. Нічну темряву пробивав блиск, освічував небо, а глуха, протяжна гукотнява неслась повітрям. І знову блиск, і знову гуркіт. І так без кінця.

— Цікаво, — думав Юра. — Наша це гармата чи большевицька?

— На сході, уздовж цілої фронтової лінії, час від часу із свистом рвались угору світляні ракети, освітлювали обрїй і помалу-помаленьку опадали на землю, кидаючи довкола ясным рожевим світлом. Потім гасли, і ніч ставала ще темніша. Коли світло ракети трохи освічувало працюючих, тоді Юрині вояки завмирили, щоб рух не зрадив їх. Хвилями чулися постріли, сухі, короткі, крісові. То тут, то там. Стріляли от так і одні, і другі, аби ворога насторожити, щоб не спав. Маєстатично озивалися ворожі Максими: та-та-та-та, стріляли помаленьку, 450 куль на хвилину. Здавалося, можна порохувати кулі... Тррррааа, трррраааа, трррраааа, мов навіжені відповідали німецькі "М.Г.42"¹⁴), стріляючи 1000 куль на хвилину. Недаром більшовики називали їх "електричеські". Що п'ята куля на стрічці була фосфорична, щоб уночі було видно напрям стрілу. Кулі ті пронизували небо, наче зірки падали.

На північному крилі фронту чи то німці, чи більшовики від-

крили зенітний вогонь також фосфоричними кулями. Стріляли ось так на всякий випадок. Ану ж десь там летить літак. Фосфоричні кулі зенітних гармат перетинали смуги рефлекторів, що шукали ворожих літаків і створювали неймовірно казкове враження. Зовсім як фаєрверки у Кракові над Вислою в день св. Івана Хрестителя, — згадав Юра.

Зацовак Максим десь зовсім близько коло них.

— Кинь роботу! Кріси до рук! Лягай! — скомандував Юра.

Хлопці, мов коти, тихо, але швидко кинули лопати і вже з крісами прилягли.

— Чорний! Кулемет з підніжжя на землю! — подав команду Юра, а сам підбіг кілька кроків до переду, ліг, оперся об груди землі й витягнув ракетницю. Чорний і Іван Зелений, другий кулеметник, метко примістили кулемет на правому крилі малої розстрільної. Юра готував довгу світляну ракету.

— Не рухатись, — наказав, стріляючи вгору в напрямі кулеметного вогню. Майже в тій самій хвилині ще одна ракета, з другого роя, вилетіла вгору.

— Значить, не тільки я насторожився, — мигнуло йому через голову.

Околиця, освічена ракетами, лежала перед ними мов на долоні. Юра витріщив очі, але побачити нічого не міг.

Дзенькнув польовий телефон, щойно кілька хвилин тому налагоджений. Він стояв на землі коло гармати. Богдан підняв слухавку й таки зараз покликав Юру, що вже підбігав до нього. У слухавці почув голос чотового.

— Слухай, Юро, — сказав чотовий, — стримай роботу аж до відклику. Я вислав стежу розглянути околицю. Ти щось бачив?

— Ні, пане чотарю! — відповів Юра. — Нічого не бачив, хоч освічував ракетою. А роботу ми вже кинули і залягли в лінію.

— Добре, — сказав чотар Юрищак. — Будь на поготівлі, аж поки знову тебе не повідомлю.

— Так є, пане чотарю! — службово відповів Юра, відкладаючи слухавку.

Чотар чомусь говорив до нього на "ти", і це Юрі подобалося. Якось так ближче, по-родинному. Перележали так без руху понад годину, аж почало надодати. Врешті знову телефон.

— Юра! Патруля нічого не бачила, мусимо робити далі, тільки залиш двох людей з кулеметом, щоб добре слідили поле між твоїм роєм і селом.

— Я так і думав, пане чотарю, — докинув Юра. — Це єдине місце, де міг би "Ванька" захатися, але я допильную.

— Ну добре! Копаєм далі! — закінчив розмову чотовий.

---

¹⁴⁾ Німецький кулемет.

Юра приділив двох людей на стійку, які змінили Чорного, і робота покотилася далі. Цей кулемет міг бути зовсім далеко, думав собі Юра, а вночі голос несе, несе. І віддаль за звуком трудно визначити. Але правду сказавши, він був рад з того інциденту. Це додало трохи драматичності цілій ситуації, і хлопці будуть більш настрожені.

Була четверта година вранці. Ще світло не продиралось крізь нічну темінь, але ось-ось воно розітне цю темну ніч, як гострий ніж чорну занавісу. Навіть ГКЛ заспокоїлась, постріли було чути вже дуже рідко. Щораз рідше виплигали вгору світляні ракети. Гуркіт на півдні замовк, мов утомлений цілонічною працею.

Юра дав наказ припинити роботу: "Трохи замаскувати рови й викинути землю і спати!"

— Маскування так придасться, як тогорічний сніг, — подумав. — Літун мусів би бути цілком сліпим, щоб не запримітити, як сотня буде становища. Та такий воєнний закон: Рий землю, а потім її маскуй. Так треба й маскувати.

— Маскуйте якнебудь! — сказав хлопцям. Важливо, щоб і ми, і зброя, і амуніція були безпечні від відламків, а становища більшовики завтра і так побачать, якщо літатимуть.

Він пройшовся по ровах. Досить вже глибокі. Місце на спальний бункер також майже готове. Як постоять тут довше, то все позміцнюють ділями, дошками. Дах до бункрів треба зробити з трьох шарів колод, присипаних землею. О, роботи ще багато, але на сьогоднішню ніч досить.

Хлопці понакидали траву на свіжо викопану землю, Чорний з Іваном поставили кулемет на становище, знову на протилітунському трипіжку, бо так він вдень більше придасться. Вкопали ПАК у кругло викопане становище так, що його майже не було видно. Юра змінив вартових і казав всім лягати. Сам ще трохи покрутився по полі і врешті ліг на траву біля телефону. Вже світало.

Не спав довго. Сонце почало світити в очі, й мухи лазили по обличчі. Спати не міг, але й очей не хотілося йому розплющити. Щоб мухи не дражнили, накрив лице шоломом. Все таки спати далі не вдалось. Якась муха залізла під шолом і залоскотала його по губах. Холера! Яка проклята! Закляв, сідаючи, відкинувши з лица шолом. Муха полетіла, й не було на кім пімститися. Сонце вже припікало. Юра глянув на годинник. Була вже восьма ранку. Фронту не було чути, доходив тільки шум із села. Селяни, видно, заходились коло щоденної праці. — Дивно, так близько фронту і ще не евакуйовані, — подумав.

Розглянувся довкола. Вояки ще спали, помучені. Один тільки Богдан не спав, заходився коло свого авта. Побачивши Юру, як уставав і натягав задеревілі кості, він підняв щось завинене в брезент і підійшов до нього.

— Обергренадире, я вже "зафасував" хліб і "блютвуршт" для нашого роя.

— Знаменито! — втішився Юра, бо вже кишки марша грали.

Вони таки зараз взялися ділити хліб і ковбасу. — Але тут гарно, — запримітив Богдан. — Знаєте, обергренадире, я не з цих сторін, я гуцул, але тут почувуюся, як у себе в горах. Тут так зовсім інакше, як у тім клятім Нойгамері. Тут чути навіть носом, що це наша земля. Неправда?

— Правда, правда, Богдане, — погодився Юра. — Я, як знаєш, також не з цих сторін. Я ж вихований у Польщі на заході, а тут почувуюсь не тільки краще, як у Нойгамері, але навіть краще, ніж у своєму "рідному" Кракові.

— А чого це так? — запитав знову Богдан.

— Чорт його знає, — рубнув Юра, розсміявшись. — Це вже певно наш інстинкт дає нам добре почуватися тільки на українській землі.

Хлопці вже вставали. Побачивши, що на землі лежать харчі, кинулись по свої пайки.

— Поволі, поволі, бач які голодні, — сміявся з них Юра. Це так вас мама вчила? Снідати, не помившись?

— Перед обідом, бігме, помиюсь двічі, — відповів Чорний, вже напихаючись хлібом.

— Знаєте що, хлопці? — запитав нагло Юра.

Усі глянули на нього здивовано.

— Мені здається, що сьогодні будем мати гостей.

Всі ще більше здивовано глянули на нього, а він далі вів.

— Чомусь відчуваю, що відвідають нас "сталінські соколи"¹⁵⁾.

Хлопці переглянулись, не знаючи, що сказати. Юра ж з'ясував, зморщивши чоло. Видно було, що він серйозно думає про те, що говорить.

— Не забувайте, так як на вишколі. У рів. Лицем до землі. І не піднімай голови, — додав. — Твоє становище добре викопане, — звернувся до Чорного, — але це завдяки Іванові, — додав з посмішкою. — Знаєш, Чорний, — додав по надумі, — держи одну стрічку в кулеметі й одну скриньку зі стрічками зараз побіч. От так на всякий випадок, — додав. Знаєте, літаки появляються так швидко, зокрема ті низьким летом, що прямо нема часу заряджувати.

— Ет! Балачка, — махнув рукою Чорний. — Хай би вже раз появилися. Постріляли б ми собі трохи, а так все говоримо та й говоримо, багато емоцій, багато страху, а тут нічого. Йй Богу, постріляв би вже собі, — продовжував Чорний. Ще як у Нойгамері на стрільниці з кулемету стріляв.

---

¹⁵⁾ Радянська держава своїх житців.

Юра нічого не відповів. Він тільки підсміхнувся. Йому розказували досвідчені вояки, що то за почуття, коли літак жене прямо на тебе та січе з двох кулеметів, і ти знаєш, що він міряє в тебе. Чи ж Чорний знає, як то страшно тоді, а ти не ховаєшся, але, налігши на кулемет цілим своїм тілом, зустрічаєш його вогнем. Та звідки ж йому це знати? Прийде ще час, усі дізнаються.

Юра глянув на свого кулеметника, ніби хотів вичитати з його обличчя, як він поведеться під першим вогнем. Теорія вишколу одне, але пекло бою друге. Аж поки він не почує серця в горлі, аж поки його ноги не відмовлять йому послуху, а рот не наповниться чимось таким млісним, так довго він не буде знати, що значить бути під вогнем. Не дай нам, Боже, щоб ми вже скоро мусіли відчути це на власній шкірі. Юра зморщився. Адже ж це фронт, і вони того "щастя" не оминуть. І щось Юрі казало, що цей момент прийде дуже скоро. Він зідхнув і пішов голитися. Набрав холодної води з баку, поставив дзеркальце на дуло гармати, сперши його об панцерну бляху, що захищала гармаша, і спроквола почав милити лице.

У повітрі воркотів літак. Юра підняв намілене лице вгору і, прислонивши очі від сонця, почав шукати літака.

— От там! — крикнув Чорний, показуючи пальцем. — Стріляють на нього.

Дійсно, далеко вгорі, зовсім не над ними летів літак. Мабуть, ворожий обсерваційний літак, — подумав Юра. Німецький "ФЛАК"¹⁶⁾ саме відкрив по ньому вогонь. Десятки малих чорних хмаринок появилось коло нього.

— Двадцятиміліметровка! Сказав Чорний..

Літак почав пнятися щораз вище й вище і за хвилину щез десь за якоюсь хмаринкою. "ФЛАК" перестав стріляти. Зігнувшись над дзеркалом, Юра далі намілював лице. Хлопці забрались до своєї ранньої туалети. Милися, голилися, Богдан Чура навіть взявся чистити черевики. Всім було весело й уже забули, що ще вчора сама тільки думка про фронт наповняла їх почуттям дивної серйозности.

Юра обсервував їх. Він хотів їх пізнати краще, хотів відчути емоції, хотів їх розуміти. Він здавав собі справу, що раніш чи пізніш знайдеться разом з ними під вогнем. Що буде змушений давати накази, що їх вони мусітимуть виконувати під ворожим вогнем. Він власне хотів знати, як вони їх будуть виконувати, коли смерть загляне їм в очі. Боявся, що його молодий вік може декотрих старших від нього спонукати трактувати його не зовсім серйозно. Дивлячись на їх поведінку, він з радістю думав: "Вони вже привикли".

---

¹⁶⁾ Протилітунські гармати. Скорочення з німецької.

Хлопці були веселі, сміялися, підсвистували. З інших роїв добігав гамір, сміхи, спів. Робити не було що. Вдень копати становищ не можна було. Це нічна робота. Вдень треба було бути готовим на ворожий вогонь, тобто на випадок вогню добре від нього сховатися.

Приїжджав чотар Юрищак. Був дуже задоволений з розміщення становища, поговорив з Юрою й з хлопцями та й вернувся до свого становища. Хлопці з'їли свій "блютвуршт", запили водою, бо вчорашньої кави не залишилося, а кухня ранком запізнилася, та й лежали на траві й опалювалися. — "Зовсім як на якомусь курорті", — жартував Юра. Так говорив Юра вголос, але десь там у глибині душі щось йому казало, що вони всі ще добре скоштують того фронтового життя. Адже більшовики, що відбили німців з-під Сталінграду аж сюди під Броди, безчинно сидіти не будуть. Прийде час, що вдарять. Ударять, як звичайно, несподівано з цілою фурією могутньої воєнної машини, тоді і наш курорт скінчиться, а пічнеться судний день. На цю думку Юрі аж серце скоріше забилося. Що ж робити? Ми вояки, на це нас вишколювано, щоб протиставитись цій більшовицькій фурії. Тільки, коли вдарять? Штаб, може, й додумується, але ми, ті маленькі коліщатка у величезній машині? Нам треба ждати. І Юра знов жалів, що він тільки маленьке коліщатко, і вирішив, щоб при першій нагоді поговорити з чотарем Юрищак, чи той не поміг би йому дістатися до старшинської школи. Так хотів набути більше військового знання.

На обрії появилася ескадра літаків; летіли зі сходу на захід. Гримнув "ФЛАК", небо знову вкрилося чорними хмаринками, але літаки летіли далі, високо, на захід.

Минуло яких п'ятнадцять хвилин, на сході знову появилася ескадра літаків, і знову "ФЛАК" відкрив вогонь. І це повторялося майже регулярно що п'ятнадцять хвилин. Із заходу, десь здалеку, доходив приглушений вибух бомб. Через якийсь час ескадра верталася, і чорні хмаринки знов закривали небо.

— Що вони бомбардують? — спитав Чорний.

— А чорт їх знає! — відповів Юра. Він також не міг догадатися, куди летять більшовицькі літаки. Вибух бомб чути, значить, — бомбардують не так дуже далеко. Ескадри летять часто, значить — ті нальоти важливі. Але чому так близько? Того Юра також ніяк не міг зрозуміти. Знову перелітала ескадра. "ФЛАК" бив, мов скажений. Один літак нагло заколисався, чорна смуга диму потягнулася за ним.

— Попали! — крикнули хлопці хором.

Літак зробив велике коло і почав вертатися назад. Мабуть, не хоче сісти по німецькому боці фронту, — сказав уголос Юра. — Тягне його до своїх.

Літак почав тратити висоту, чорна смуга диму, що тягнулася за ним, ставала густішою і довшою. Всі протилітунські гармати сконцентрувалися на ньому, били до нестями, а він, мов той звір, переслідуваний ловчими собаками, втікав до своїх. Здавалося, що він втече, він ось-ось коло ГКЛ, ще трохи, і вбивчий вогонь протилітунських гармат його не досягне. Раптом блиск. Ясність осліпила очі. З літака сипалися його рештки.

— Слава! — крикнули хлопці. — Дістав!

— "Фольтрефер"¹⁷⁾, — сказав ляконічно Юра, якого ентузіазм хлопців зовсім не пірвав. Йому чомусь було жаль того літуна, що ось так, на його очах, загинув. Навіть тіла його ніколи не найдуть. Ану ж це українець? На цю думку щось зловило Юру за горло, аж розстібнув комір блюзи. Чого ж то знову брат проти брата? Так було за князів, так було за гетьманів, так було під час визвольної війни, так і тепер. Брат на брата. Така ж це вже доля бездержавної нації.

— Ах, баба ти, — подумав про себе Юра. — Романтик ти. Хочеш боротися за українську державу, а жалуєш ворога. Вони тебе напевно не пожалували б.

— Обергренадире! — звернувся до Юри Іван.

— Чого тобі? — шорстко буркнув Юра. Він не любив, як йому переривали потік його думок. Любив так сам з собою "побалакати".

— Обергренадире! — звернувся ще раз Іван, — чи думаєте, що вони наших становищ не побачили?

— Не знаю, — коротко відповів Юра. Потім, щоб заховати свій настрій, додав ніби жартома: — Як посипляться нам бомби на голову, то будемо знати, чи нас побачили.

Було після полудня. Всі вже добре відпочили, бо лінухували цілий день. Таке лінухування для них новість, і вони ним радіють, як малі діти. Там, на вишколі у Нойгамері, не мали навіть десять хвилин для себе. Ані вдень, ані вночі. Вічно бігом марш і бігом марш. А тут цілий світ інший. Їсти багато, праці мало, спати можеш, скільки хочеш. Відбудеш свою стійку та й роби, що хочеш. Та й стійка не страшна. Там, у Нойгамері, стійка була мукою. Дві години стоїш, чотири ніби відпочиваєш на вартівні і знову дві години стоїш, і так на зміну, двадцять чотири години. На стійці ходити треба було безупинно, ні до кого відізватися, а кріс аж врзувався в рамено. А тут лежиш на землі коло кулемету, дивишся на світ Божий, подивляєш його, можеш побалакати з друзями, все дозволене. Відбув своїх дві години й роби, що хочеш, тільки не відходь від становища. Рай на землі та й годі. Юра знав, що цей рай раз закінчиться пеклом, але з хлопцями не

---

¹⁷⁾ Доціл.

говорив про це. Чого ж їх страшити? Самі ступнево втягнуться у війну.

Він сидів над викопаним ровом, що лучив становище кулемету із спальним бункром. Глянув на годинник. Була вже друга по полудні. Вояки з'їли обід з польової кухні, помили "менажки" і тепер сиділи, деякі лежали та й вели балачки. От так, щоб щось говорити. Над фронтом появилася ескадра літаків і, як звичайно, летіла на захід; цим разом летіли багато нижче, і здавалось, що летять прямо на їхні становища. Гукнув "ФЛАК".

— До ровів! — скомандував Юра.

Чорний підбіг до кулемета.

— Не смій стріляти! — крикнув до нього Юра. — Ні чорта їм не зробиш, а підеш їм на нерви. А за це можна дорого заплатити.

Літаки були вже прямо над ними. Раптом із сусіднього роя заторохкотів кулемет, але зразу увірвав, ніби хтось шарпнув від нього кулеметника.

— Ідіот! — крикнув розлючений Юра. Що за ідіот, — повторив, хитаючи головою. — Тепер я не дивувався б ані крихітки, якщо б з нас пір'я полетіло.

— Та чому ж ви такі обережні? — сказав з докором Чорний. — От і полетіли далі, певно й не почувли тієї серії.

— Чорний! Чорний! — зідхнув Юра. — Здається, що тепер будеш мати нагоду постріляти. Щоб мені ніхто з ровів не виходив! — звернувся до роя. — Аж поки ця ескадра не вернеться, — додав.

Задзвенькотів телефон. Юра притьмом підбіг і підняв слухавку. Чотовий перестерігав, що літаки, вертаючись, можуть заатакувати становища, тому що якийсь дурак не витримав і потиснув на язичок.

— Я вже наказав хлопцям з ровів не виходити, — зголосив Юра.

— Добре, Юро, — сказав чотовий. Бачу, що ти схопив суть справи. Але не дай нікому стріляти, хіба що літаки перші відкриють вогонь і то по твоїх становищах. Іншими не журись.

— Добре, пане чотарю! На всякий випадок ми будемо в по-готовілі.

Поклав слухавку.

— Взяти шоломи на голову! З ровів не виходити! Зброю мати коло себе! Чорний і Іван коло кулемета! Приготувати стрічки, але без мого наказу не стріляти!

— Ах, обергренадире! Мені здається, що це страхи на ляхи, — обізвався Богдан.

— Дай Боже! Менше говори, а краще замаскуй свою тягарівку.

Богдан з ображеним виглядом пішов до свого авта, а Юра, опершись плечима на стінку стрілецького рова, далековидом роз-

глядав обрій. Час тягнувся поволі. Може, дійсно заатакують? З села доходило мукання корів і гавкання собак. Десь у ГКЛ заторохкотів короткими серіями кулемет. Вони ждали і ждали, а нічого не ставалося. Чорний іронічно підсміхався. Він уважав, що всі дурні й не дозволяють стріляти. От мають доказ. Хтось постріляв собі та й нічого. Вже й Юра почав сумніватися, чи справді ця коротенька серія викличе реванж "сталінських соколів". Чому ж ця ескадра ще не вертається? Якщо вони полетіли далі, як звичайно, то й пізніше вернуться. Вертаючись, можуть з ними погратись.

Вояки нудилися вичікуванням і дивилися на Юру, щоб дозволити вийти з ровів, але він вдавав, що не розуміє їхнього погляду. Ще трохи. Щоб тільки та ескадра вернулася. Глянув на годинник. Була третя. "Вже годину, як полетіли", — подумав, зморщивши чоло.

Не встиг докінчити своєї думки, як заревіли мотори літаків.

— Звідки ж вони взялися? — крикнув хтось переляканим голосом.

Мов ті хижі птиці, вилетіли ворожі літаки з-поза лісу. Вони летіли низько понад самим верхів'ям дерев, і тому їх не було ні видно, ні чути, аж поки не перелетіли лісу і не найшлись майже над самими становищами Юриного роя. При низькому леті швидкість здавалась шаленою.

— Лягай! — скомандував Юра. — Кулеметники до кулемета! Бігом! Швидше!

Хлопці кинулись на землю, аж загуло. У повітрі рознісся тріскіт ворожих кулеметів, і над вояками засвистіли кулі.

— Вогонь! — ревною Юра, у якого заграла вже кров. Ніздря йому розширилися, мов втягали запах бою, очі заблиснули вогнем. Він приклякнув на одно коліно і втупив очі в літаки. Вони були напроти їхніх становищ і з шаленою швидкістю летіли просто на них. Видно було тільки прямі лінії крил і блиск, мов іскри висипувалися з-під них. Юра знав, що ті іскри значать. Це ж фосфоричні кулі. Бз-пфю, бз-пфю засвистіли кулі понад ровами, вбиваючись у них і бризкаючи землею довкола.

— Вогонь! Вогонь! — кричав Юра до Чорного. — Чого ж ждеш, чорте клятий?

Чорний, який увесь час рвався до стріляння, тепер втратив голову, але наказ Юри опам'ятав його. Підбіг до кулемета, і з його "МГ 42" зразу розляглося дзвінке тррррр, тррррр. Іван підтримував стрічку. Знялося пекло.

Решта вояків, не беручи участі в бою, лежала на дні рову, втиснувши голови в землю як найглибше могли, але почувши, що кулі свистять вище понад ними, почали підводити голови, щоб хоч трохи підглянути, що діється. Однак кожне бз-пфю клало їх ниць.

Юра їх не бачив, він встроїв очі в Чорного, наче гіпнотизуючи його. "Добре, Чорний, добре", — майже беззвучно повторяв, затискаючи пальці на прикладі машинової пістолі, як би хотів її зломити.

Чорний нагло пустив приклад кулемета і зловився за ліве рамено. Лице його стало біле, як папір. Поміж пальцями руки, що притискала рамено, появилася кров. Кулемет замовк.

Юра зрозумів: він ранений. Що робити? Думки неймовірними блискавками мигали через його голову. Він вже, вже хотів дати команду комусь підбігти до кулемета, але стримався. Він глипнув на лице Івана, який, кинувши стрічку і скорчившись, притиснувся до стінки окопу. На його обличчі був страх.

Юра глипнув на всіх. Чорний, навколішки на дні рова, тиснув правою рукою ліве рамено. По його пальцях тік тоненький струмок крові. Іван тулився до стінки окопу, і здавалося, що буде зараз вертати. Решта хлопців лежала на дні рову, й у них можна було бачити страх. Щось сіпнуло Юрою. Ні! Не такими уявляв собі українських вояків на фронті. Не про таку армію він мріяв від дитинства. Де ж поділася козацька кров? Груди йому тяжко підносилися й опадали. Був схвилюваний, але боятися не мав часу. Все, що він тепер думав, було як зарадити ситуації, як підняти духа переляканих вояків.

А що буде, якщо зі страху не виконають його наказу? Давати їх під воєнний суд? За німецьким воєнним законом невиконання наказу під вогнем каралося смертю. Він має віддати своїх вояків під розстріл? А не дасть, то який з нього командир, що не вмів примусити виконати наказ?

Очі йому зайшли кров'ю, і з лица біла злість, що ті "сталінські соколи" відважилися заатакувати його становище. Юра в одну мить вирішив. Підірвався на рівні ноги. Кинув автомат на землю, як кіт перепрігнув вояка і зловив кулемет.

— Подавай! — ревнув до Івана й натиснув язичок. Трррррр, трррррр, трррррр рознеслося по рові. Іван розбуджений ревом Юри, підняв руками стрічку. — Лучи стрічки! Уважай, щоб мені не забракло! — кричав Юра, не пускаючи кулемета, що вже вив, мов скажений.

Юра більше нічого не бачив коло себе. Він розпалився боем. Очі сяли, обличчя почервоніло, жили набрякли на шиї. З розкушених губ потекла крапля крові і впала йому на язик. Юра почув її солодкий смак і сплюнув. Літаки були дуже низько, ось уже понад ними. Кулі свистіли, як роздражені, дикі оси. Юра дививсь у білий рій перед очима, і нагло мигнула думка, що п'ята куля фосфорична, значить — коло нього їх п'ять разів більше, ніж можна бачити. І дійсно, кулі не тільки свистіли. Вони били об землю довкола окопу, вириваючи кусники землі й трави, і заси-

пували вояків на дні рову. Щось шарпнуло Юру за голову, щось дзенькнуло по шоломі, і він скотився з Юриної голови на землю. Юра не думав, що сталося. Він тільки бачив рій білих ос перед очима, чув їхній скажений бзюк і удари куль довкола себе. Він ще сильніше закусив губи і, націливши кулемет на один літак, не пускав пальця з язичка. Іван подавав і подавав получені стрічки. Йому почало уділюватися завзяття і запад Юри. Вже не боявся і пильнував, щоб завзятому кулеметникові не забракло амуніції. А кулемет не вмовкав. Цівка, здавалося, що ось-ось розтопиться, а часу її змінити не було. Літаки були уже зовсім над ними. Юра прикляк, підіймаючи цівку зовсім догори. Ще секунда, й літаки вже з другого боку становищ, вогонь їхніх кулеметів, як рапотом почався, так і раптом увірвався. Юра обернув кулемет за ними і ще післав кілька серій їм услід. Але стріляти вже не було глузду, і Юра, пустивши приклад, глянув довкола, ніби не розумів, що сталося. Це все сталося несподівано й раптово скінчилося. Стільки емоцій, стільки переживань, розчарувань, страху, злости, гордості, все втовчене в цю мить.

Хлопці почали підноситися з землі. Юра підняв шолом. Пасок під бородою був розтятий, мов гострим ножем. "Гей, це ж було близько", — завважив котрийсь з хлопців. Юра потягнув рукою по лиці, шукаючи рани, і, не знайшовши її, здивовано звів брови. Тільки тепер почув, що коліна йому трясуться. Нагадав собі Чорного.

— Що з тобою, Чорний? Ти ранений? Дуже? Де? Покажи!

— Аа, нічого, обергенадире, — відповів засоромлено Чорний.

Юра глянув на його рамено, потім на нього, і жаль йому стало вояка. Він бачив, що Чорний стидається. Рана була мала, трохи розтяте рамено, саме м'ясо, і він більше налякався, аніж варто було.

— Зараз задзвонимо по санітара, щоб яка гангрена не кинулася. Все буде в порядку. Ну, як там, Василю, — додав уже весело, — настрілявся сьогодні досить?

— До чорта зі стрілянням. — процідив через зуби Чорний. — Я боявся.

— То й що ж, що ти боявся. Всі бояться. Думаєш, що я не боявся? Відвага — це вміти опанувати страх. Нічого більш, — додав Юра по-приятельськи. Він старався забути про розчарування, яке опанувало ним, коли побачив страх на обличчях своїх вояків. Він вірив, що вони ще себе покажуть гордими і відважними вояками.

Чорний глянув на нього недовірливо, але побачивши, що Юра усміхається, сам усміхнувся.

— На другий раз будеш уже менше боятися, — повчав Юра, ніби він це добре знав, — а потім то такий вогонь буде тобі й зовсім байдужий.

Всі якось дивно дивились на Юру. Він виріс у їхніх очах. Вони не бачили тепер у ньому сімнадцятирічного юнака, підстаршину — дуже низької ранги. Вже бачили в ньому командира, твердого, завзятого, який умів глянути смерті в очі й не розгубився перед ворогом.

Юра запримітив їх погляди, і йому було ніяково. Він знав, що не зробив нічого героїського. Його відвага — це тільки відрух відчаю. Але він також був рад. Знав, що відтепер він тут пан ситуації, що він авторитет, якого слухатиметься кожний вояк його роя. А це важливе. Дуже важливе. Зокрема важливе для молодого віком підстаршини, вояки якого старші від нього і можуть його легковажити.

Заїхало авто, з якого вискочив чотар і санітар. На лиці чотаря видно було непевність і напруження.

— Все в порядку? Всі цілі? — крикнув, вискакуючи з авта.

Коли Юра запевнив його, що все в порядку, він відіхнув: "Слава Богу!" — сказав, усміхнувшись. — "Від мене здавалось, що з вас нічого не залишиться".

— А тобі що? — запитав він, побачивши, що санітар почав перевивати Чорному рану, який вже вийшов з надутого настрою і жартував з усіма.

— Нічого, пане чотарю! Трохи драгнули, от так, як кіт.

Упевнившись, що рана Чорного дійсно не грізна, чотар стиснув йому руку. — Але ж ти гатив зі свого кулемета. Ми думали, що ти сказився. І ті "сталінські соколи" певне страху наїлися".

Чорний трохи змішався.

Ее, то не я, пане чотарю. Мене скоро ранили, і я трохи напудився, а то так наш ройовий валив.

Чотар глянув на Юру. Той розсміявся.

Скромний наш кулеметник. Правда? Він перший з нас усіх пустив крові та й ще вимовляється страхом.

— А хто ж не боїться? Ми всі боялися. Я був далеко, а мені аж шкіра їжилася, — розсміявся чотар.

Чорний глянув на Юру з вдячністю. Він справді був йому вдячний, що той не роздував його страху, а навпаки, намагався це обернути в жарт.

Ще так побалакали кілька хвилин. Усі були раді, що нічого не сталося. Страх уже пройшов, і якось почувалися як дійсні вояки. Адже вони були під вогнем. Навіть один ранений. Врешті чотар забрався до свого становища, а Юра взявся писати рапорт. Треба було скласти точний звіт з цього випадку і вимагати доповнення кулеметної амуніції.

На правому крилі Юриного роя не було нікого. Простір з півкілометра не був зайнятий ніким, допіру дальше розтягалася друга чота. Цей порожній простір був під наглядом Юриного роя,

а з другого боку під наглядом роя другої чоти. Це було важливе завдання тому, що через цей простір ворог міг прокрастися неспостережено, і тому стійки повсякчас перевіряли далековидами це вільне місце між третьою та другою чотою. Вночі стійкові час від часу несподівано вистрілювали світляні ракети, чи часом нема якогось підозрілого руху. Якщо щось здавалося підозріле, кулемети сіяли смертельним вогнем.

Юра часто сам пересиджував у ямі для обсерватора і довго слідив крізь далековид поле, дорогу, а потім для розваги спрямовував його на село, що розтягалося посередині того вільного поля, зо три кілометри на захід. Він любив приглядатися тому селу, запримічуючи рух у ньому. Часами вітер доносив рев худоби, гавкання собаки, а часами навіть голоси людей, уривки якоїсь пісні чи сміху. Це село Дуб'є. Колись не дуже то й велике, тепер роїлося людьми, які, евакуйовані з села у прифронтовій смузі, мешкали хвилино у тому селі й щоб не сидіти без діла, заходились чим могли помагати господарям. Вони спали по стодолах чи таки на возах, що стояли всюди, а їхня худоба, прив'язана до возів, парканів чи до дерев, ревіла немилосердно, наче б розуміла певну ситуацію своїх власників.

Село було положене при дорозі, що йшла в один бік до Ясенова Горішнього, а далі до Гути Пеняцької та Майдану. Хати стояли по обох боках вулиці, невеликі, переважно криті соломою, але чисті, свіжо побілені вапном. Довкола кожної хати пліт з перелазом, а з-поза нього виглядали соняшники, часом і високі левконії. На дорозі грались забруджені діти в самих коротеньких сорочинках, бігали курчата, діловито шукаючи хробаків, і ліниво вигрівалися на сонці коти. Часами порося налякало курят, що розпинали крила і з немилосердним вереском розбігалися по боках дороги. Скрипіли колодязі, й дівчата з повними відрами спішили з водою до корита для худоби. Стукали молотки й сокири. Це селяни працювали коло своїх возів. Вони здавали собі справу з того, що в теперішній час вози — їхнє найважливіше майно, може, важливіше навіть, ніж хата. Хати з собою не візьмеш, а на віз таки навантажиш, що маєш, і можеш тікати, коли на фронті щось не щастить. А спокій, вже кількамісячний, нічого доброго не врожив, і тому готовились на найгірше.

Юрі треба було візника з возом. Вояки закінчили будову становищ і тепер укріпляли спальні бункри і для амуніції. Бункри були завглибшки в шість стіп квадратів викопані ями, получені з рештою становищ ровами завглибшки в п'ять стіп, якими на випадок ворожого вогню можна було перебігати нахильці, не виставляючи себе на удар шрапнелевим відламком. Щоб стіни не осипувалися й щоб вояки не лежали на землі в бункрі, бо в дощ підмокала, треба було покласти кругляки на підлогу, як і ними

підперти стіни. Такий бункер забезпечував тільки від куль і відламків, але шрапнель міг потрапити таки у бункер, а тоді Боже помагай. Щоб забезпечитися від такого випадку, треба було зробити дах досить сильний, щоб витримав і удар, і експлозію середнього калібру шрапнелю. Теж треба було класти дах з кругляків, щільно один до одного, потім засипати їх на двадцять п'ять сантиметрів добре убитою землею, потім знову покласти упоперек другу верству кругляків, далі другу верству землі та третю верству, кругляків упоперек. Це все треба було знову засипати грубою верствою добре убитої землі. На це треба було багато, багато кругляків. Їх дістати не було тяжко. Ліс був недалеко, й дерева можна було натяти досхочу. Хлопці також радо б до такої роботи взяли. Тільки була проблема, як ті кругляки довести до становищ. Тягарівки для цього вжити не дозволено. Мабуть, бензини не було багато й, зрештою, тягарівка повсякчас мусіла бути готова тягти гармати. Обмірковуючи питання цього транспорту, Юра подумав про село. Таж там люди, не мають що робити, а вози, коні, все на місці.

Він наказав Ромкові Остапчукові, першому гармашеві, заступити його на час неприсутности, а сам пішов до села організувати підводу. Коли ввійшов у село, його обступила юрба дітей, які приглядалися йому так, ніби такого дива ще в житті не бачили. З-за плоту виглянуло молоде дівча й цікаво, але несміливо йому приглядалося. Юра підійшов до неї.

— Чи господарі в хаті? — запитав.

Дівчина не встигла ще нічого відповісти, як відчинилися двері і показався в них чоловік. Не високий, не молодий, але ще й не старий, трохи зігнутий, не голений, шия й руки чорні, засмалені сонцем. Він перший поздоровив Юру:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава на віки! — відповів Юра. — Мені потрібна підвода. Ми заплатимо. Не бійтесь, — додав він шпарко, не хотючи, щоб селянин подумав, що Юра хоче зареквірувати підводу.

Чоловік підійшов ближче:

— А куди вам треба?

Юра пояснив йому, в чім діло.

— Я тут не хазяїн, я евакуйований, але підводу маю, коні маю і можу поїхати, як вам треба. А гроші... Бог з вами. Грошей не треба. Ви ж наші.

Селянин погодився так скоро, що Юра почав його підозрівати, але домовився з ним все одно. Завтра о шостій уранці він приїде до села зі своїми хлопцями, підвода має вже бути готова та їх чекати.

Вернувшись, Юра поділився своїм підозрінням з товаришами, але вони його думок не поділяли.

— Погодився, то й погодився. Чому ж мав не погодитися? — сказав Чорний.

— Нарубаємо дерев, що аж гей, — додав Іван.

— Буде бункер, що й "Катюші"¹⁸⁾ не розіб'ють, — сміявся Ярко.

Ще треба було обговорити справу з чотовим. Щоб залишити становище, треба було мати дозвіл командира чоти. Також треба було з ним устійнити, щоб не всі рої нараз покинули становища, якщо б думка про укріплення букрів деревом з лісу постала в усіх ройових. Чотового не треба було довго переконувати про потребу укріплення. Він був рад, що хлопці з ентузіазмом взялися до будови бункрів. Це означало, що їх бойова мораль висока й вони готові змірятися з ворогом.

Раненько Юра залишив на становищі тільки Чорного й шофера Богдана Чуру, а сам з рештою роя вибрався до села. Хлопці рвалися побачити село. Це ж перший раз від приходу на фронт будуть мати змогу поговорити з цивілями. Тому всі були вже готові багато раніше, як треба було.

— Ей! Тримай бики! — крикнув Юра, побачивши, що вони готові купою валити в село. — Переді мною в трилаві збірка!

Вісім вояків справно стали перед ним у трилаві, чекаючи дальшого наказу. Тому, що їх було тільки вісім, виглядали, як квадрат з одним порожнім місцем у останній лаві.

— Право-руч! Напря́м село ходом... руш! Пісня!

З грудей молодих вояків вирвалася не дуже то змістовна, але бадьора вояцька пісня:

"Де ти ходив, де ти волочився,
де ти ночував?

Кур'єром, кур'єром, давай, давай, давай,
наших хлопців з Нойгамеру на урльоп пускай,
Гей га, уха-ха, чумбай, чумбай, чумбай-ча,
наших хлопців з Нойгамеру на урльоп пускай".

Коли пісня доходила до гей га, уха-ха, половина хлопців співала гей га, а друга половина свистала на пальцях до такту, і хоч пісня не мала багато змісту, вона своєю бадьорістю підривала вояків до маршу та витягала мешканців містечок чи сіл до вікон. Бож це не перший раз, як вони цю пісню співають. У Нойгамері чогось кожна сотня з тією піснею на вустах маршувала на обід.

Увійшли в село з шумом, немов би їх була повна сотня, а не десяток вояків. Вікна в хатах повідчинялись, і показали у них розіспані, але усміхнені обличчя. З деяких хат повибігли напів-

¹⁸⁾ Радянські ракети.

роздягнені хлопці й дівчата, щоб краще придивитися до тих крикливих українських вояків.

Рій зрівнявся з хатою, де стояв візник, опертий на запряжений віз.

— Стій, — скомандував Юра.

Один стук підкованих чобіт, і хмара порошу закрила цю малу групу вояків. Тиша залягла село.

— Правоо-руч! До ноги кріс!

Ще раз рівночасний, мов один кріс, стук прикладами крісів об землю.

— Споо-чинь!

Хлопці хизувалися, мов на параді. Юра усміхнувся під носом. Такої скоординованої дії рухів трудно було з них добитися на нойгамерській площі, а тут все досконало. Бач, як хлопці хочуть показатися перед дівчатами. Ей, якби так дівчата приглядалися до них під час бою, тоді б то хлопці тріпали ворога. Ніколи б боягузів не було.

— Готові, господарю? — спитав Юра візника.

— Готовий, готовий. Ідемо?

— Ідемо! На віз хлопці!

Лише зашуміло. Плигнули на віз, мов коти. Поспиралися об драбини, деякі сіли, спускаючи ноги через щаблі. Візник не сів. Він стояв на возі, опертий на драбину з лівого боку. Юра став напроти нього, спираючись на праву драбину. Візник тріснув бато-гом. Коні рушили.

Гамір на возі не втихав, хлопці говорили, сміялися, співали. Було весело. Зовсім як на якій прогулянці, а не на фронті. Пара гнідих, добре відгодованих коней, порскаючи, бігла, мов би й не відчуваючи тягару. Візник мовчав. Він сьогодні виглядав молодше, як учора. Оголений, у чистій сорочці, навіть волосся чепурно зачесане. Він усміхався сам до себе і щоразу махав бато-гом понад кіньми, підганяючи їх. Юра запримітив, що він ані разу не вдарив коней, тільки махав бато-гом над ними.

— Що він тепер думає? Чому він так скоро погодився? — Не могло зійти Юрі з голови. Він все ще думав, що візник обдумує якусь затію. Але яку? А може, він більшовицький шпигун?

— Ее, дурак ти, — обрушився Юра сам на себе. Але факт, що селянин відразу сказав, що грошей не хоче, не давав йому жити. А може, чоловік хоче своїм допомогти? Або й не має що робити й тому преться до будь-якої роботи, а ти його зараз за ворога маєш. Забудь, брате, і думай про своє діло. А як щось випадково вийде не так, як ти думав, то що ж? Вояк ти. Підстаршина. Маєш свій рій з собою, хлопці мають зброю. — Ця думка трохи заспо-коїла Юру.

Дорога вела полем. Курява знову збивалась і душила в горлі. Сонце підіймалося вгору, і ставало щораз тепліше. Перед ними розтягалося якесь село, вони до нього зближались.

— Село? — здивовано сказав Юра сам до себе, не сподіючись відповіді. Але візник нагло ожив.

— Так. Село. Я в ньому народився, — додав задумано.

Юра здивовано глянув на нього. —

— То ви звідси евакуйовані?

— Таак, — зідхнув візник. — Так близько до хати, а жити в ній не можна.

З придорожного рову піднялися два німецькі вояки польової жандармерії.

— Гальт!¹⁹⁾ — крикнув один.

Візник почав стримувати коней. Юра зіскочив з воза і підійшов до них. В кількох словах вияснив їм, хто вони й куди їдуть. Один з німців махнув рукою, щоб вони їхали далі. В'їхали в село. Все як вимерле. Нікого не видно.

— Навіть собака не гавкне. — сказав візник, наче б задумався.

Юрі стало його жаль. “А я вже його більшовицьким шпигуном зробив”, — подумав. Йому тепер було соромно, що така думка взагалі йому могла прийти до голови. Візник знову заговірив. Лягнув батоном, і коні підірвалися до бігу.

Село дійсно виглядало жалюгідне. Шиби побиті, скло порозкидане коло хат. Виглядало так, неначе б підбиті вояки стріляли у вікна. Плоти поломані танками чи гарматами. Ніхто не зважає на село, де немає господарів. Там, де колись цвіли квіти під доглядом працьовитих рук, тепер валялися купи сміття, земля порита й, крім трави, нічого не росло.

Вояки чули розмову Юри з візником, заговіривали. Їм також було прикро за цього господаря, що впав жертвою війни, і не знаходив слів.

Візник не розглядався по селі. Дивився він просто перед себе, ніби нічого не заперимічував. Тільки коні бігли, весело порскаючи.

Юра задумався. От війна. Тут ми мріємо про самостійну Україну, готові за неї вмирати, находимо собі союзників, які будуть нам допомагати, а ті союзники зовсім не поведуться як союзники. Забрали людей, викинули їх з їх власних хат, зіпсували їм ціле життя, й усе це в ім'я якоїсь то великої ідеї, — “нової Європи”.

Юрі інстинкт підказував, що цей візник, якого ще недавно підозрівав, не зацікавлений тепер жадними ідеями. Йому тепер тільки його хата в голові. Він хотів щось візникові сказати, але не знаходив слів і тому мовчав.

---

¹⁹⁾ Стій.

Минули село, й дорога знову повела полем, але вже здалека видно було ліс. Дорога скрутила трохи вправо в його напрямі, і вони, що дотепер наближувалися до фронту, почалися знов від нього віддалюватися.

— Зараз будемо в лісі, — відізвався візник.

— А який то ліс? — майже хором запитали хлопці.

— Гарний ліс, великий ліс, — поважно відповів візник.

— А таких от кругляків, — і тут Юра показав рукою величину кругляків, що були йому потрібні, — там нарубаємо?

— Нарубаємо, скільки захочете, — усміхнувся візник.

— Знаєте, — далі вів Юра, — нам треба багато, багато кругляків. Один віз не вистане. Треба буде кілька разів їздити.

— Тоді поїдем, — відповів якимось веселіше візник. Він глянув на Юру трохи здивовано і запитав:

— А що ви думаєте тут зимувати?

— Не знаю, — відповів Юра. А потім додавив: — Як треба буде, будемо зимувати.

— Ей, паночку! Паночку! Що ж ви таке говорите?

— А що ж таке? — здивувався Юра.

— Вже три місяці, як тут такий спокій. А ви як думаєте? Більшовики будуть чекати, аж ви бункри збудуете? Вони щось готують, — додав по довгій надумі. — А як ударять, то Господи, помагай. Тоді нам усім кінець буде. Ой, жаль мені вас, паночку. Жаль. Вас всіх жаль. Всі ви такі ще молоді. Вмирати ще не пора.

— Та що ви говорите? — розсердився Юра. — Що ви більшовик чи що? Настрашити хочете?

— Борони, Боже! — заперечив візник і перехристився, мов би хотів тим доказати, що він не більшовик. — Я вам бажаю усього найкращого, але щось мені підказує, що добре не буде.

Хлопці глянули один на одного. Всі замовкли. Розмова вже не клеїлася.

Юра не був вдоволений з візника. Хай думас, що хоче, але таке говорити не повинен. Усім настрій зіпсував. Як ще раз писок відчинить про це, то я йому скажу, що це не його діло, — подумав з люттю. Але візник більше не відізвався. Віз помалу вкотився в ліс. Галуззя заслонило сонце, і стало холодніше. Доріжка звужилася, віз затрясся на вибоях.

— Гатила тут колись артилерія, — мугикнув під носом Іван, дивлячися на ями на дорозі, повиривані розривами невеликих шрапнелів. Ніхто не обізвався на його заввагу. Віз котився далі. Юра трохи розглядався по лісі, бо шукав відповідного дерева на кругляки, а трохи тому, що любив ліс. Ліс був листяний, негустий. Деревя не дуже надавалися на будову бункрів. Були невеликі і або грубі, або надто тонкі. Багато було полонаних, мабуть,

артилерійським вогнем. В'їхали в смугу невеличких дерев майже зовсім без листя.

— Чому без листя? — здивувався Юра. Незабаром прийшла відповідь. Вони були недалеко краю лісу. Було виразно видно, що ліс тут кінчається і починається поле. Вишколене око Юри запримітило замасковані становища німецької артилерії зараз таки на краю лісу, де кінчалися дерева.

— От що! — подумав Юра. — Як ця батерійка кропне собі час від часу, то й листя з дерев обсипається.

Хлопці також запримітили гарматні становища і вгадували їхній калібер.

— Виглядає на польову гармату, — сказав фахово Юра, і всі з ним погодилися. Далі й ліс знову погустішав. Поля вже не було видно. Либонь, заїхали в середину лісу.

— Незабаром будуть дерева, яких вам треба, — промовив візник. Справді, через кілька хвилин по обох боках дороги було щораз більше дерев потрібного їм розміру.

— Ну, хлопці, готові до роботи? — гукнув Юра.

— Готові! — відповіли вояки хором.

Поки візник спинив коні, вони вже були на землі. Притьмом поскладали кріси в козли. Юра поставив одного на стійку.

— Без стійки не обійдеться? — бурмотів він. Їм усім хотілося замінити кріс на сокиру.

— Не обійдеться, — сказав Юра й пішов вибирати дерева.

Зразу застукали сокири. Навіть візник попросив сокири і взявся разом з вояками до роботи, попустивши коням упряж, щоб могли свобідніше рухатися. З шумом падали дерева, тягнучи своє гілля по деревах і кущах.

Юра не рубав. Він визначав дерева і приглядався роботі. За кожним разом, як дерево з шумом падало, його лице кривилося наче з болю. Йому чогось було жаль цих дерев. "Як люди. — думав. — Родяться, ростуть, і нагло хтось коротить їм життя. Зовсім як люди".

Йому нагадалися слова візника: "Жаль мені вас усіх, ви ще молоді такі, ще вам умирати час". Щось його стигнуло за серце. "Невже я знову боюся? Агі!" — сплюнув набік.

— Ей, паночку! Це вже досить тепер, — сказав візник, витираючи піт з чола. — Коні не потягнуть.

— Досить хлопці, — крикнув Юра. — Нумо обчистимо від гілля.

Знову застукали сокири, і лісом понеслися веселі голоси та сміхи. Обчищені з галуззя кругляки хлопці навантажили на віз, аж здавалося, що він сяде.

— Не забагато? — запитав Юра.

— Нііі, — протягло відповів господар, думаючи над кожною буквою. — Ще ні.

Вояки розбирали з козлів кріси, як нагло шалений гук струснув лісом. Земля затряслася, з дерев посипалося листя, як восени.

— Господи, помилуй! — аж зблід візник.

— Гук і рев повторявся щосекунди, ліс трясся, земля дрижала. Юра підбіг до переляканого селянина і зловив його за рамена.

— Господарю! Не бійтесь! Чуєте? Не бійтесь! То не більшовики. То наша артилерія б'є. Чуєте? Це наші гармати, не більшовицькі.

Візник недовіриливо дивився на Юру і трясся.

— Чуєте? Це лиш гук. Нема експлозій. Це ті гармати, що ми минали під лісом, б'ють по більшовиках. Не по нас.

Хлопці, що спочатку були ладні порскнути сміхом з візника, стримались і замовчали. На обличчі селянина було стільки переляку, що жаль стало його. Помалу переконався, що це не ворожа артилерія б'є, й заспокоївся. Він засоромився свого страху. Юра це бачив і намагався розважити його.

— Якби ви знали, господарю, як я раз такого вогню перелякався. Я був аж хворий два дні. До шпиталю завезли, — вигадував.

Візник поглянув на нього з недовір'ям.

— Ідемо! — крикнув Юра, бачачи, що візник не знає, чи вірити в його історію, чи ні. Дорога наближувалася до становищ батареї й гук ставав нестерпний. Коні іржали і, якби не великий тягар, що їх стримував, напевно зірвались би як дикі. Вже видно було з-поза дерев артилеристів при роботі. Як автомати, вони набивали гармати, приклякали при них, гешюцфюрер²⁰⁾ кричав "фюер"²¹⁾ — і лісом стрясав гук, що потужнів гомоном.

Як цей артилерійський вогонь розпочався раптово, так і скоро затих. У лісі залягла тиша. Дзвеніло тільки в ухах, скрипів навантажений віз і порскали змучені коні. Вертались повільно. Коні тягнули віз поволі, випинаючи спину, і хлопці їх жалували. Юра обіцяв собі, що завтра не накладатимуть так багато кругляків. Ані візник, ані вояки не сиділи на возі. Всі йшли поруч з возом. Коли ж під горбок коням ставало тяжче, всі підпирали воза й помагали змученим коням. Врешті дібралися до становищ. Розвантажили віз і домоворилися з візником на завтрашній день. Візник від'їхав, вони взялися до роботи. Чергового дня зробили те саме. Раненько поїхали в ліс. Тим разом Чорний поїхав з ними, а Іван залишився при кулеметі. Нарубавши дерев, навантажили віз трохи менше, ніж учора, щоб не мучити коней, і подалися назад. Сього-

---

²⁰⁾ Командир гармати.

²¹⁾ Вогонь.

дні навіть і розмова якось краще в'язалася. Хлопці розговорилися з господарем на різні теми. Таж вони теж селяни. Не всі, але більшість. І Юра брав участь у бесіді, часто викликаючи щирий вибух сміху своїм незнанням. Як міщух він не знав і не розумів селянських проблем.

Юру муляла проблема, як заплатити візникові і за його підводу, і за втрачений час. Він не хотів, щоб господар працював і тратив час даром. Підійшов до нього.

— Знаєте що, господарю?

— А що таке? — запитав той насторожено.

— Ви мені завтра скажіть, що вам належить, і я зголошу чотареві.

— Візник зморщив чоло.

— Це, знаєте, така процедура в армії. Це ж не мої гроші, розумієте? Ви мене не жалуйте, "Райх"²²⁾ має багато грошей. Хай платить. Чому ж задурно коней мучити?

Візник мовчав. Видно було, що його мучить якась думка.

— Ну що ж, не стидайтеся грошей узяти за чесну працю.

Візник глянув знову на Юру і сказав, ніби то зовсім недо речі.

— Маю одну справу, паночку. — Юра не зрозумів.

— Ми всі їх маємо, але що ж це має спільного з заплаатою за вашу працю?

— А має! — зважився селянин. Юра здивовано глянув на нього.

— Ну то кажіть, чоловіче, бо бігме вже мені цікаво. Ви якісь дивні з самого початку.

— Бо маю клопіт, — знову відповів візник. — Але вам скажу. Ви можете мені допомогти, — додав, помовчавши. — Три місяці тому, — почав свою історію візник, — коли більшовики підходили сюди, тоді тут було чисте пекло. Бомбили все. І літаки, і гармати. Ми всі думали, що не переживемо.

Він обтер піт з чола, облизав язиком губи і вів своє далі.

— Ой, коли б ви, паночку, знали, як ми боялися. Ну, знаєте, не так тому, щоб нас побило, як щоб не викинули з села. Знаєте, не дадуть нічого з собою забрати, і хоч пропадай. Селянин, паночку, без товару жити не може. І корови треба, і свинки треба, всього треба. А тут кажуть, що як та німота проклята задумає евакуувати село, то не дають нічого з собою взяти.

Візникові щиро вирвалося "та проклята німота", і він зразу налякався. Замокв і не знав, що далі говорити. Юра спочатку не збагнув, чому він не говорить.

— Ну кажіть, кажіть, чому ж замовкли? — Підбадьорював селянина. Хотів раз довідатися, що він душить в собі. Та візник

---

²²⁾ Німецька держава.

перелякався, що сказав на німців погано, й почав виправдуватися.

— Бо це ви знаєте, паночку, у нас так народ на німоту говорить. Не так зі злої волі... вони так роблять, як їм кажуть... вони такок люди, як і ми... тільки то так... знаєте.

— Що таке? Про що ви говорите? — Перебив Юра.

— Ну, мені так сказалося, що то проклята німота. Я так і не думав ска...

— Що ви? — здивувався Юра. Проклята німота, так і проклята. Хай же їх усіх шлях трапить. Що вони прокляті, то цілий світ знає. А ви говорите про своє і як я вам можу допомогти. Як не скажете, то як вам допомогти?

Візник ще трохи непевно дивився на Юру, але коли всі хлопці почали на нього насідати: — "Ну, говорите, говорите, таж ройовий не німота. Він же ж наш, так як й ми всі", — він відкашелянув і почав.

— Так знаєте і сталося. Одного дня приїхала в село жандармерія, така як отой на дорозі до лісу, що вас завжди затримує, і сказала забиратися з села. Таки зараз. Дали нам годину часу забрати наші речі. Ой! Що то за крик був тоді в селі. Баби плакали, заводили, німота викрикувала "шнель, шнель" і "льос, льос"²³⁾, то ніхто не знав, що робити, що брати. Я запряг отих коней, що ось тягнуть, заложив оці драбини, щоб можна було багато накласти, але коли німота почала викрикувати своє "шнель, шнель", ми всі голови загубили. У мене, паночку, малі діти. Ми їх перше на віз, вони в плач, баба заводить з ними і пхає на віз перини, подушки, різне шмаття. А я кілька мішків вівса для коней, а тут німота вже виганяє з села. Я ще хотів дещо на віз, а вони кріса на мене намірили і б'ють коней, щоб мерщій виїжджати.

— І що ж ви там залишили? — спитав Юра. — Худобу? Все?

— А так. Як ми виїхали з села, то чули, як німота виганяла худобу. На заріз собі. Знаєте.

Йому покотилася сльоза по зморщеному обличчі. Юрі було його жаль. Ох, як йому було жаль. Та він не міг навіть уявити собі, як би йому допомогти.

— Ну, добре, господарю, — сказав він тепло. — Німота проклята хай би подохла, але в чому ж я вам можу допомогти? Якби так у нас не одна дивізія, а сто, тоді з нами рахувалися б і москалі, і німці. Але одна? — Юра сказав це з таким сумом, що вже селянин почав його заспокоювати.

— Ну, нічого, паночку, нічого. Я це розумію, і ви мною не журіться. Колись дасть Бог, то й худібки придбаємо, і ще хата буде. А тепер послушайте далі.

²³⁾ Швидше, швидше.

Юра був сердитий. Йому дрижали руки і хотілось на комусь зігнати свою злість на німців. Тож коли з рову, як звичайно, вису-
нувся німака з польової жандармерії, щоб перевірити, хто вони,
Юра наскочив на нього з таким криком, що той навіть не знав,
що має робити.

— Що за кляті порядки у вашій жандармерії? — викрикнув
Юра, мов навіжений. — Скільки разів маю пояснювати, хто я й
пощо й з чим їду? Не бачиш, дурню, хто? Не пізнаєш німецького
однострою? А може ти настільки дурний, що думаєш, що ми пе-
ребрані більшовики? Ге? Так думаєш? Так знай, що якби ми
були вороги, то ти не стояв би тепер переді мною з недоумковатою
міною, але гриз би землю. Розумієш? Шляк би тебе вже давно
трапив, глупий німаку, — додав Юра по-українському.

— Але ж, обергренадир, я...

Жандарм хотів щось сказати, але Юра перервав знову.

— Обергренадир, обергренадир, — передрізнявав його. — А
ти як говориш до того обергренадіра? Так тебе вчили стояти перед
підстаршиною? Стягни копита, як говориш до мене! — ревнув
надобре розлючений Юра, бачачи, що німака зовсім не звертає
уваги на його рангу. — Не бачиш, дурню, срібного паска на ра-
мені?

Юра навмисне звернув йому увагу на срібний пасок, знак за-
кінчення підстаршинської школи.

— Так є, обергренадир! — відтарабанив німака службово, ви-
пружуючись і вдаряючи закаблуками, що аж гомін пішов. Він не
знав, що має робити з тим розлюченим обергренадиром, і вирішив
з ним не сперечатися. Та Юра повернувся до нього плечима і
крикнув до хлопців:

— Що рота роззявили? Ідемо!

Візник свиснув батогом. Коні напняли хребти, мов каблукі.
Вояки підперли віз, і він покотився, скриплячи. Ніхто не говорив.
Вояки вперше бачили свого ройового таким сердитим і мовчали,
щоб і їм не перепало. Все ж таки були раді, що їхній ройовий так
нагримав на німаку. Хай знає, що до українського підстаршини
також мусить з пошаною ставитися.

Юра спроквола заспокоївся. Хотів почути кінець історії віз-
ника й тому звернувся до нього.

— Вибачте, що так розкричався, як бачите, і мені та клята
німота надоїла. Ну, кажіть далі, як то було.

— Я, паночку, тепер скажу коротко, — і візник почав розка-
зувати, немов би боявся, що йому не дадуть докінчити. — Знаєте,
я добрий господар, надбав собі і трохи того, і трохи іншого. У
мене у stodолі, чи то під stodолою, є льох. Вхід до нього заки-
нутий сіном, і тому думаю, що німота там ще не залізла. А в
льоху і бочка меду, і бочілка сала добре засоленого. Порося

закололи перед евакуацією, знаєте. І кілька мішків пшениці й борошна. Там навіть і горілочки кілька пляшин нашлося б, — і він аж підморгнув оком. — Тільки як то взяти, паночку? Як до того мені дібратися? Я колись пробував до села поїхати, але такий німака, на якого ви накричали, мені крісом у груди і грозив, що застрілить, як собаку. Що мені було робити? Га? Питаюсь, що мені бідному селянинові було робити? Обернув я коней і з болем у душі вернувся до господарів, де тепер живу.

— Та чому ж ви мені того відразу не сказали? — крикнув Юра, якому тільки тепер дивна поведінка візника і його скоро згода дати підводу стали зрозумілими. А я думав, що він щось затіває". — Юра крутив головою, не розуміючи, як то він не міг відразу додуматися. "Але ж я дурний", — думав, а вгодос розрадив: "Не журіться, господарю! Нічим не журіться! Завтра будете мати всі ваші бочівки".

Візникові очі засвітилися:

— Правду кажете? Паночку? А що буде, як той німота затримає?

— Не бійтесь, — розсміявся Юра. — Зіб'єм німакові пику, аж йому спухне. Хіба ж ні, хлопці? — звернувся зі сміхом до своєї братії.

— Хай попробує, сукин син, нас затримати, то всуну худобі багнет поміж ребра, — процідив крізь зуби Чорний.

Юра знав, що він не жартує, і був певний, що коли б прийшло до якогось непорозуміння з польовою жандармерією, хлопці не завагалися б навіть на секунду вжити зброї в обороні візника та його бочілок. Одначе він хотів уникнути такого непорозуміння, тож по голові кружляли йому різні пляни. Він здавав собі справу з того, що він міг собі дозволити насварити рядового німака й це було в порядку, але всякий опір військовим розпорядженням мусів би закінчитися польовим судом. Все ж таки вони є складовою частиною німецького корпусу й не мають жадного права чинити опір його розпорядженням. Справа не в симпатії чи антипатії до німців, а у військовій дисципліні. Але Юра мав вже готовий плян: "Це ж не так трудно зробити", — подумав.

— Ви, господарю, звернувся до візника, — щоб були завтра готові, так як досі о шостій годині. Покищо нікому нічого не говоріть. Завтра, вертаючись з лісу, ви нам покажете свою хату. Ми все навантажимо на віз, накриєм галуззям, і ніхто навіть не загляне.

Заїхавши до становищ, вони, як звичайно, розвантажили віз, а візник радий, що вдасться йому добути хоч би частину свого майна, поїхав у село. Ранком вирушили в дорогу. Візник був явно схвилований:

— А як не вдасться?

— Що значить не вдасться? Мусить вдатися, — заспокоював його Юра, не поділяючи зовсім його схвилювання. Він розумів, що врешті це не такий великий злочин, а подруге, хто ж їх буде обшукувати? Він з жандармами дасть собі раду, навіть якби там на стійці не стояв той німака, на якого вчора так нагримав.

В'їхавши в ліс, вони взялися до роботи. Цим разом тяли дрова тільки такі, якими б добре було закрити бочілки та мішки. Натяли багато гілля, закрили ним драбини, щоб не пересвічувало. Наклали багато галуззя на верх, щоб ним прикрити бочілки, і поклали тільки кілька тонких кругляків.

— От так для декорації, — жартував Юра.

Селянин бентежився. Цілу дорогу курив кручені цигарки, але більше розсипував тютюн, ніж скручував. Було видно, що йому тряслися руки. Врешті в'їхали в село, і він спрямував віз до хати посередині села.

— От вона! — показав батоном на свою хату і аж закусив губи із зденервування.

Юра звернувся до хлопців:

Якщо б випадково холера наднесла жандармів, то ви ні до чого не мішайтеся. Найкраще ви по-німецькому не розумієте. Я їм скажу, що довідався про харч у стодолі та й зареквірував його для нашої сотні.

Заїхали на подвір'я під стодолу.

— Славку, ти стій тут на стійці і клич мене, як когось наднесе.

Славко Савчук зіскочив з воза, заклав багнета на кріс і, тримаючи на поготівлі, примістився перед дверима до стодолі. Всі притьмом вбігли до середини й стали помагати візникові розгортати сіно в одному куті. Скоро побачили дерев'яне віко, замкнене на колодку. Візник хутко відчинив його ключем, що був прив'язаний до його пояса, і хлопці стрибнули за ним у малий льох. Не був глибокий, і світла не треба було. Зразу побачили кілька бочілок і мішків.

— Ну, хлопці, все наверх, — гукнув Юра.

Не треба було два рази повторяти. Мішки вилетіли нагору, ніби подушки з пуху.

— Тільки не порозривайте, тільки не порозривайте, — лебедів селянин. За хвилину всі мішки були на верху. Хлопці взялися до бочілок. По двох за одну, і летіли наверх, як з катапульки. Було чотири.

— Ви казали, що тільки дві бочілки, — запримітив Юра.

— Одна з медом, паночку, дві з салом, а одна, — господар аж облизався, — з горілкою, — сказав тасмничим тоном.

— Будете тепер пити та й пити, — засміявся Юра.

— Будемо пити, — поправив селянин, підморгуючи. Юра нічого не відповів і вийшов надвір.

— Як там, Славку?

— Нічого, обергренадире. — Тихо, як у гробі.

— Давайте все на віз! Бистро!

Візник зловив мішок на руки і побіг до воза. Він біг і розглядався на всі боки. Видно було, що боїться. Для нього той німака на дорозі був великим пострахом.

Хлопці швидко навантажили віз. Понакривали все галуззям, наверх кілька кругляків.

— Ну, їдемо, — сказав Юра.

Візник перехрестився, і віз рушив уперед. Їхали помаленьку, голосно розмовляючи. Всім було весело, тільки візник був на-суплений і мовчав. Він ще не вірив, що його майно на возі. Він боявся, що їх зловлять і все відберуть. З його очей бив страх і розпач. Голова хиталася, як на пружині, то наліво, то направо. Він, мабуть, боявся, що на них хтось наскочить. Хлопці бачили це, але нічого йому не казали. Вони знали, що не переконують його, що йому нема небезпеки та що ніхто вже не забере йому його добра.

На дорогу висунулися два вояки жандармерії. Юра скоро глипнув на них і, переконавшись, що це нові вояки, які його напевно затримають, висунувся наперед і підійшов до них.

— А, нові стійкові, — звернувся до них по-німецькому. — Ще вас тут не бачив.

— А ви з Дивізії Галичина, — завважили вояки, запримітивши блакитний щитик з жовтим левом на рукаві.

— Так. Наші становища коло села Дуб'є. Веземо дерево на скріплення бункрів. Хочете переглянути папери, — спитав, сягаючи рукою до кишені.

— Ні, не треба, — відповіли оба жандарми хором. — Ми знаємо, що ви возите дрова щоденно.

— Віз уже їх минув, а Юра ще з ними балакав про різні небиліці. Розставшись з ними, підбіг до возу й весело крикнув до візника:

— Ну, що ж? Забрали вам щось? Вже все ваше.

Візник не знав, як дякувати.

Хлопці насамперед заїхали до села й допомогли йому розвантажити віз. Майже ціле село збіглося поглянути на щастя цього "евакуйованого". Скинули все, залишили дерево в селі, воно їм було ні до чого, надто тонке, хотіли вже вертатися до становищ, як візник підбіг до Юри, зловив його за руки і почав просити:

— Паночку, прийдіть сьогодні до нас увечорі на чарочку. Прийдіть. Всі прийдіть.

Хлопцям дуже хотілося прийти попити, але Юра відмовився. Без дозволу не можна, він це добре знав, а на таку річ дозволу він ніколи не дістане. Це ж фронт. Їхнє місце на становищах, а

не на погулянках. Трудно це було вяснити візникові, але Юра стояв на своїм, і його рій з болем серця попрощався з візником, і з грімкою піснею на устах повернувся до становищ. Бункер був уже вповні викінчений. Головний спальний бункер мав підлогу з тонких кругляків, тісно вкладених один до одного. Якщо ішов дощ, вояки вже лежали на сухому. Стіни були зміцнені переплетеними галузками, що їх хлопці привезли з лісу, а дещо з галузок придорожньої верби, яка тепер виглядала, як обскубана гуска. На підлозі вони порозкладали своє майно, зробили малий столик з пня та кількох малих і негрубих кілків. Це були єдині меблі в їхній палаті. На ньому ділили зафасований хліб, коли падав дощ, на нім вечорами грали в карти при світлі нафтової лампи, яку купив від селянина запобігливий Богдан Чура, що як шофер мав більше нагоди зустрічатися з цивілями. Взагалі ця лампа відіграла велику роль в бункері. Бункер був темний, бо в ньому не було вікон, а дах, три верстви грубих кругляків і землі, не тільки не пропускав світла, але навіть крихітки повітря не могло крізь нього продістатися. Це, звичайно, не дозволяло втримати повітря в бункері чистим і свіжим. Єдиним отвором, що служив і за вентиляцію, і за постачання денного світла, був отвір, який провадив з комунікаційного рову і правив за входові двері. Проте ці двері були низькі й напроти була стіна комунікаційного рову, і тому не пропускали багато світла.

Хлопцям не дуже хотілося лягати спати, як тільки темніло. Вони доволі висиплялися та відпочивали на своєму "курорті" за всі часи, і їм не хотілося лізти в барліг зараз звечора. Вони сиділи на своїх "ліжках" і вели довгі балачки, згадуючи собі минуле, або снували пляни на будуче. Часами присідалися на землі при своєму столику і грали в "очко". Річ ясна, що лампа при таких нагодах відіграла велику роль, і тоді всі хвалили Богдана за його геніяльність у зорганізуванні такого зручного і придатного "мебля".

Не тільки бункер був уже викінчений, але й ціле становище було зовсім готове. Все було на своєму місці, забезпечене та ладне в кожній хвилині гідно стрінуту ворога. Взагалі хлопці були горді зі свого становища. Вклали в нього багато праці та серця. Булиж переконані, що в ньому зможуть відбити всякий ворожий наступ, якщо ворог буде настільки наївний і посміє на них вдарити. Правду сказати, їм хотілося, щоб та хвилина, коли зможуть показати всім, хто ще сумнівався про їхні становища, прийшла якнайскоріш. Юра посміхався під носом, яка то їх твердиня, що жадні людські сили не в стані її знищити, але радів гордістю свого роя, дивлячись на плід їх праці. Справді, їх становище було викінчене знаменито. Гармата стояла в круглому становищі, викопаному так, що тільки дуло її виставало понад землю. В бою

можна було напрямляти гармату, куди треба було. Ворожі ж танки хутко могли змінити напрям чи позицію. Вони могли найтись побіч них, перед ними чи навіть за ними. Становище було достатньо глибоке, щоб забезпечити вояків від шрапнелів. Якби шрапнель попав у середину становища, то й так треба буде "вистягнути копита", думав Юра, розглядаючись по становищі. У стінах викопу були ями, де містилася частина гарматних стрілен. Решта амуніції, всіх родів, що їм була потрібна, містилася в бункері кільканадцять метрів позаду гарматного становища. Цей бункер виглядав так, як і їхній спальний бункер, і так само був забезпечений від ворожого вогню верствами кругляків і землі. З дванадцять метрів ліворуч від гарматного становища було мале трикутне становище протитанкової ракетниці. Праворуч, також з двадцять метрів, було півкругле кулеметне становище, де вдень кулемет стояв на протилітунському триніжку, завжди готовий до стрілу, а вночі, без триніжка був повсякчас готовий до дії проти ворожих стеж або партизанів. Трохи далі направо від кулеметного становища була кругла яма для Юри, звідки обсервував околицю, а в бою з неї мав командувати вогнем роя. Все це було получене комунікаційними ровами в зикзак, а стіни були виплетені галузками верби, щоб під час вогню не обсипувались. Справді, становище виглядало імпозантно, як мала твердиня, але Юра був свідомий, що його можна дуже легко знищити. Воно дійсно обороняло тільки від ручного і легкого артилерійного вогню.

Робота була закінчена, коло становищ не було що робити, тож хлопці страшно нудилися. Щоб якимось зайнятися, вони видумували різні ігри в карти. Чорний вигравав на гармошці, і річ ясна, пісня не сходила їм з уст. Єдиним зайняттям, що його можна було назвати обов'язком, було чищення зброї. Це велика процедура в армії. Навіть у таборі, далеко від фронту, чищення зброї було подією. Тут на фронті, чи радше перед фронтом, чищення зброї набирало особливої ваги. У цивільному стані говорилося, що найкращим приятелем людини є собака. Тут, у небезпеці від ворога, підкреслювано не без причини, що найкращим і найвірнішим другом вояка є його зброя. Тому вимагано від вояка, щоб його зброя була завжди в доброму стані. Одне це тут порядок чищення був трохи скомплікований. Коли гармаші розбирали замок гармати, готуючись його чистити, хоч він і так був ідеально чистий, то і ракетниця, і кулемет, і решта роя були в бойовій готовості. І так на зміну. Коли ж кулемет був знову на становищі, тоді вже й решта роя чистила свої кріси та пістолі. Таке чищення займало їм багато часу, і вони були раді, що час переходив швидше. А так волівся та й волівся, і їм уже навіть не було охоти грати в карти. Як довго можна різати в "очко"? Годину? Дві?

А потім балачки та й балачки, переважно без змісту. От так, щоб не нудьгувати. Кожний мовив язиком, щоб тільки почути свій голос. Цей вільний час, що після важкого вишколу в Нойгамері здавався благословенством, тепер став для них тягарем. Їх тягнуло в село. Там же ж люди, дівчата... На жаль, село стало заборононим овочем. Без дозволу нікому в село не вільно було піти, а щоб його дістати, треба було важливої причини. Часами вітер приносив з села уривки пісень. Тоді хлопці, ніби у відповідь, зараз починали й собі співати. Співали та й співали — і народні, і не народні, пристойні і сороміцькі, але все ж таки бадьорі, бойові вояцькі пісні були між ними найпопулярніші. Голоси не в усіх були "оперові". Чура як заревів, то наче недорізаний віл, коли ж усі співали, то все таки якось бадьоріш ставало їм на душі.

Юра брав активну участь у всіх зайняттях свого роя. Він доглядав чищення зброї й утримував свій автомат у зразковому стані, грав у карти, хоч це йому зовсім не було цікаво, проте грав, щоб хлопці не думали, що від них бокує. Хотів, щоб вони його трактували не тільки як ройового, але уважали його як одного з-поміж себе. Тоді йому легше буде дати собі раду з ними в бойових діях

Юра руже любив, коли рій співав. Сам брав участь у співі і, хоча не грішив добрим голосом, він видирався понад усіх, у цьому була його приємність. Юра мав ще одно зайняття. Він вивчав своїх хлопців. Приглядався до них. Старався довідатися від них все про їхнє життя, все, що тільки вони хотіли про себе розказати. Словом, хотів знати вояків свого роя. За своїми спостереженнями їх порозділював на групи відповідно до завдань у рої.

Перша група — це кулеметники. Василь Шклистий — перший кулеметник, а Іван Зелений — другий. Вони оба були гарні хлопці, хоча вийшли з різних середовищ і не були одного віку. Василь, Чорний, як його всі називали, був з Перемишля, мав уже тридцять два роки, був жонатий і мав двоє дітей. Чомусь тільки не скінчив гімназії, але не любив про це говорити, теж Юра не міг від нього добути, скільки саме кляс закінчив. Він усі питання про свою освіту збував жартами. Був середнього росту, широкий у плечах, веселий та імпував Юрі бистрістю думки. В цивільному стані був пекарем і мріяв відчинити собі свою власну пекарню, як тільки війна скінчиться. З Іваном він зжився дуже скоро, і вони розуміли один одного знаменито, хоч Іван — селянський хлопець з-під Тернополя — був на десять років молодший від Чорного, русявий з ясними, ніби трохи споловілими на сонці очима. Освітою він не грішив, але був свій хлопака. Веселий, роботящий, слухняний, а військо йому таки справді відповідало. Юра був певний, що йому в бою не бракне й відваги. До кожної праці він брався з запалом. Його амбіцією було колись

добитися срібних підстаршинських пагонів. Юрі було трохи дивно, що хоть може мати такі малі амбіції, і тому він не один раз повторяв Іванові слова Наполеона, що дурний такий вояка, що не хоче бути генералом, але це цілком не змінило Іванової думки.

— Еє, що та зараз так високо літати, мені й "ушою"³⁴⁾ вистачить бути.

Юра з тим не годився. Його мрії сягали багато вище. Командир батальйону протитанкової оборони, німецький старшина, сотник Кашнер, якого всі прямо вважали за божище, був для Юри тим ідеалом, про який часто думав і хотів би піти його слідами. Не тому, що сотник Кашнер йому особисто імпонував, але його функція командира батальйону такої важливої зброї таки Юрі імпонувала.

— Батальйон протитанкової оборони, от це частина. Це не твій рій, пане Брунчак, — він часто буркотів собі під носом. — Що за сила вогню. Сорок вісім гармат, сорок вісім кулеметів, сорок вісім протитанкових ракетниць. А авт, причіпок і всякого іншого військового майна й не злічиш. Такою частиною командувати в бою! От приємність. Може ще колись... — кінчав думку, здвигаючи двозначно бровами. Скільки разів такі думки приходили йому до голови, він завжди бачив себе в старшинському мундирі з шаблею при боці. Чомусь ця шабля для Юри була символом армії та старшинського чину; коли уявляв себе старшиною, він обов'язково бачив себе з шаблею.

Друга група — це гармаші. Найбільша група: Ромко Остапчук з якогось села коло Рівного на Волині, Ярко Груша, що тут був, як у себе вдома, бо був родом з-під Золочева. Все жартував, що як йому фронт надоїсть, то кине все до чорта й піде додому.

Славко Савчук із Станиславова, де працював слюсарем і тут виявлявся геніальним знанням гарматного замка, що його з зав'язаними очима міг розібрати та скласти хутчіш за всіх.

Останні два гармаші, Зеник Біс і Влодко Бузик, це гуцули. До них Юра зараховував і шофера Богдана Чуру, бо й він гуцул. Усі вони були схожі один на одного. Стрункі, барчисті, сильні, ходили як медведі. "Типові легіні" — думав про них Юра.

Стах Медведич, якому, як і Юрі, ще не було вісімнадцять років, походив з-під Ярослава, знав добре Ярослав, і Юра не один раз пересидів з ним на балачці про знайомі їм вулиці чи парк. Стах був першим стрільцем ракетниці та за помічника мав Сергія Мазуренка з Дрогобича, не багато старшого від себе юнака.

Тих десяткох хлопців з різних сторін України, з різним минулим, з різними зацікавленнями й амбіціями, становили тепер для

---

³⁴⁾ Скорочення з німецької: десятником.

Юри весь його світ. З ними колись піде у бій і, хто знає, може, вирита десь під вербою яма стане їм спільним місцем вічного відпочинку.

Небо затягнулося хмарами і збиралося на дощ. Повітря похолодніло, і легкий вітерець неприємно втискався під дреліхову блюзу. Хлопці, що вже привикли до кількадечної спеки, сховалися від холоду в бункері. Тільки два вартові коло кулемета зорили далековидом поля довкола себе. Юра підійшов до них, трішки побалакав, а потім, визначивши чергову зміну на стійку, також сховався в бункер.

Вояки сиділи довкола кімнати, спираючись на плетену з галуззя стінку. Деякі повитягали ноги, що й перейти серединою не можна було, інші притягали їх до себе, спираючись бородами на коліна.

Юра увійшов зі світла, не міг якийсь час побачити в сумерку бункера нікого. Став у дверях і не рухався, боячись наступити на когось з вояків.

— Засвітити лампу, пане ройовий? — запитав хтось.

— Ні, не треба. Зараз привикну, — відповів Юра, протираючи очі. Ступив крок уперед, розпізнаючи вже обриси тіл, обминув чийсь витягнені ноги і сів під стінкою, де зробили йому трохи місця. Юра підтягнув коліна, підсунув шапку на потилицю, розпінував пояса, що тиснув, і, не знаючи, як розпочати розмову, — спитав: "Холодно? Га?"

— Холодно, пане ройовий. Холодно, — обізвалося кілька голосів. — Та й нудно, — додав хтось, а Юра в ньому пізнав голос свого третього гармаша Славка Савчука.

Славко сидів проти нього, витягнувши одну ногу перед себе, а другу зігнувши в коліні. Блюзу мав розтібнуту, тілом похилився вперед і щось робив руками. Очі Юри вже привикли до темноти й запримітив, що в руках Славка багнет, якого він старанно витирив шматкою.

— Що ж так його чистиш? — запитав Юра. — Таж він чистий.

— Ааа, — знуджено протягнув Славко. — Нудно! — додав, помовчавши.

Юрі нагадалися слова його улюбленого полководця Наполеона: "Багнетами можна все робити, тільки не можна на них сидіти". "Засиділись хлопці", — подумав.

Відпочили вже більше аніж треба та й нудимосся, — докинув Ярکو Груша, ніби читаючи Юрині думки. — Знаєте, пане ройовий? — далі говорив Ярکو. — Здається, що як так полінуємо довше, то, їй Богу, забуду, як гармату заряджувати.

— Тож замість жувати стеблинку цілий день, посидь коло гармати, пригадай собі дещо з вишколу. Який бо з тебе другий гармаш? — відрубав йому Стах Медведич трохи з'їдливо. — Я своєю ракетницею бавлюся, як лялькою, цілий день.

— Тобі справді придалася б лялька, — вмiшався в суперечку Остапчук, ставши в обороні Ярка.

— Погано, — подумав Юра. З нудьги хлопці й битись почнуть. Він знав, що командир сотні боявся занепаду бойової моралі через нудьгу і плянував дію; покищо це була таємниця. Проте на Юрину думку ситуація вже вимагала пояснити пляни. Конче треба було розрядити напруження змуджених вояків. Щоб закінчити суперечку і перервати гармидер, він голосно, перегукуючи всіх, сказав:

— Завтра вже не будете нудитися.

Це вплинуло на хлопців. Перервали суперечку, й у бункері залягла тиша. Чути тільки було, як хтось шморгав носом.

— Я мав вам казати це аж завтра, але бачу, що скачете собі до очей з нудів, так краще вже тепер сказати. Від завтра щодня один рій з кожної чоти йтиме на стежу в околицю. Командир батальйону підозріває, що більшовики висилають різних диверсантів і шпигунів, а може навіть малі партизанські загони в запілля. А може й ні, — додав подумавши. — Та щоб бути певним, ми будемо від завтра перетрясати кожний кущик у нашій околиці.

— А як найдемо яку наволоч? — запитав наївно, майже подитячому, Медведич.

— Як знайдем, то віддамо його польовій жандармерії. Не нам з ним возитися.

— А як будуть боронитися? — питав далі Медведич.

— То йому соли на хвіст насиплеш, як зайцеві! — відрубнув Зеник Біс.

— Ати, гуцуле, що ся зараз чіпаєш? — нащетився Медведич.

— Досить! Досить! — Якнайгостріше міг, перебив Юра. — Остапчук! Груша! Час змінити стійкових, — звернувся до першого і другого гармашів.

Викликані встали. Клацнули пояси, стукнули шоломи, і обидва вояки, схилившись у низькім отворі, вийшли з бункера. Запанувала мовчанка. Чура підвівся, було чути дзенькіт скла й запахло нафтою.

— Світить лампу, — подумав Юра.

Черкнув сірник, і світло знову заслiпило Юру. Розгорівся гніт. Чура обережно заложив скло на лампу й підкрутив гніт. Бункер залило світло.

У дверях появилися Василь і Іван зі стійки. Юра встав і, не кажучи ні слова, вийшов надвір. Темно. Небо було темне, хмарне, ані зірочки на ньому не було видно. То тут, то там чути було стріл, але загалом було тихо, тільки з села вітер доносив лаяння собаки. “Буде на правду темна ніч”, — подумав. — “В таку ніч можна не тільки одного диверсанта, але цілий полк пе-

рекинути через лінію". Наче б у відповідь над фронтовою лінією блиснули світляні ракети.

— Богу дякувати, що маємо світляні ракети, — сказав Юра майже вголос. Поволі підійшов до гармати й оперся на її панцер. Ставало дедалі темніше. З бункера долітали голоси. Здалека вітер ніс шум моторів. Десь затарахкотів короткою серією кулемет і знову замовк. Юра здригнувся від холоду й, обернувшись, швидким кроком знову подався до бункера. Увійшовши, аж скривився. Занесло нафтою та кіптявою гнота. Всі вмовкли. Юра сів на давнє місце.

— Що ж ви води в рот набрали?

— А нііі... ми нічого такого... от так трохи про майбутнє балакали, — сказав несміливо Влодко Бузик. Юра ніколи не пам'ятав, з котрого він села. Гуцул, сильний як бичок легінь. Зачепивши пояса за гарматні ніжки, зубами їх підносив.

— Про майбутнє? — здивовано підхопив Юра. — Ой, яка та будучина не ясна, — додав помалу, потираючи зморщене чоло. Вже бачив отой жах більшовицької офензиви. — Чи знаєте, що буду робити, як війна скінчиться? — запитав знечев'я бадьорим голосом і, не чекаючи відповіді, почав розказувати свої пляни, радий, що хтось хоче слухати. — Як війна скінчиться я, вже матиму за собою фронтовий досвід, може, вдасться ще трохи більш військової освіти здобути, й тоді військова кар'єра як на долоні. Тільки... мені хотілося б чомусь у танкісти пошитись, панцергером не хочу весь час бути. Протитанкова оборона добра... і потрібна, — говорив далі задумано, — але чомусь мені здається, що дивитись на протитанкову гармату з танка цікавіш.

— Так ви, обергренадире, — на військову кар'єру наставились?

— А тобі військова кар'єра не підходить? — запитав Юра Чорного, який поставив йому це питання.

— Ні! Я в війську не залишусь за жадні скарби світу! — відповів рішуче Чорний.

— Бачу, що тобі військо надоїло, поки ще справжню дію побачив, — завважив Юра.

— Я до війська не пішов для приємности. Треба було йти, то я пішов. Жінку, дітей залишив... знаєте. Але щоб це собаче життя мало стати моєю професією? О ні! Ніколи!

— Що ж зробити? Наші погляди не сходяться, — розсміявся Юра.

Ніхто далі не вів розмови, яка не клеїлася, і знову настала мовчанка. Юра посидів так мовчки, а потім встав і, щоб якось вийти з бункера, сказав ніби сам до себе: "Треба б стійку перевірити", — і вийшов надвір.

Він бачив, що хлопці нудьгують, а нудьга — це найгірший ворог вояка. Він це вже заперічував від кількох днів і навіть

хотів зголосити чотовому та запропонувати якісь додаткові зайняття, але видно, що командир сотні це також бачив, і Юра був радий, що їм тепер призначили це патрулювання в околиці. Він стрибнув до комунікаційного рову й пішов ним на своє обсерваційне становище. Там стояв, бо тільки стояти там можна було. Яма була в діаметрі на саперську лопатку, а завглибшки Юрі сягала вище грудей. У потребі міг зігнути трохи коліна й тоді майже зовсім ховався, тільки чубок шолому виставав понад яму. По такому становищі, що його вони називали лисячою ямою, міг переїхати танк, а вояк у ній був безпечний. Тепер Юра сперся ліктями об землю, підпер руками бороду й так вдивлявся довгодовго в темноту. Йому думки літали по голові, й він обмірковував і передумував усі можливості завтрішньої патрулі. Не був певний, чи це доручено їм тільки, щоб дати воякам якийсь зайняття, чи насправду можуть зустрінутися з якимись диверсантами або партизанами.

— Це ж прифронтена смуга, — думав Юра, — отже всякі ворожі інфільтрації цілком можливі. Тим більш, що більшовики не будуть так стояти тут безчинно аж до кінця світу. Вони ж напевно готують наступ, тож робити заколот у запіллі, тероризувати вояка, напевно їм це на руку.

Якщо б вони завтра зустрінулися з ворожим відділом, то це ще не таке страшне. Юра знав, що хлопці мали б трохи страху, але це ж нормальне. Був певний, що вони перебороли б цей страх, і був певний також за себе. Знав, що зустріч з ворогом не викликала б у нього паніки і він знав би, що робити. Він, одначе, боявся чогось іншого. Що б тоді зробили, якби завтра наткнулись на відділ українських партизанів? Що б тоді зробили українські партизани? Адже, либонь, не стріляли б одні до одних? Далі що б йому робити, коли б упівці вимагали віддати їм зброю?

Такі думки крутились йому по голові і не давали спокою. Вітер легенько колисав ланом пшениці, яка тихенько шуміла, польові коники безнастанно далі сюрчали. Здалеку доходив знайомий гук артилерійського вогню та час від часу маєстатично відзивався Максим, а йому відповідав швидкий "електрічний".

Вкінці Юру почав брати сон. Вернувся до гарматного становища, переніс до себе польовий телефон, ліг на землі коло гармати, не накриваючись, і незабаром заснув. А лан пшениці шумів і шумів, польові коники монотонно сюрчали, а здалеку безугавно долітав гук далеких гармат.

Уранці зв'язковий чотового примчав на своєму мотоциклі і привіз Юрі точний маршрут і докладне пояснення для його патрулі. Через кілька хвилин зголосилось до Юри двох вояків другого роя їхньої чоти, які мали стояти на варті в Юриному становищі під час їхньої неприсутности. Таким чином усі вояки його

роя могли взяти участь у патрулі. Зате коли другий рій піде на патрулю, вояки Юриного роя будуть варгувати у їхньому становищі. Уставивши вояків у трилаві, що кінчилася двома двійками з порожньою серединою, Юра дав наказ відмаршу. Рушили в напрямі села, ідучи колоною зі співом:

Машерують добровольці,
Як колись ішли стрільці,
Сяють їх шоломи в сонці,
Грає усміх на лиці.
Хто живий, хто живий, в ряд ставай,
Визволяти, здобувати рідний край.

Пісня неслась, і вояки маршували як на параді. Думали, що будуть іти селом, і хотіли похизуватись якнайкращою формою. Яке ж було їхнє розчарування, коли на роздоріжжі перед селом Юра дав наказ "Направо заходь!" Рій звернув направо з виразним невдоволенням, але Юра вдавав, що не заперимічує. Врешті затримав рій.

— Перед нами, як бачите, ліс, — звернувся він до вояків дуже службовим тоном. — Наше завдання перейти вздовж цього лісу по обох боках дороги та звертати увагу на кожний рух у лісі. Найменший рух, підозріла тінь чи підозріло розкинена земля мають бути мені відразу зголошені. Стріляти без мого наказу не вільно, хіба у наглому випадку для самооборони.

Він розставив рій цим разом у дволаві й дав наказ зарядити кріси. Одна лава гусаком перебігла дорогу й уставилася поза придорожнім ровом уздовж лісу. Друга лава в такій самій формаші вздовж правого боку лісу.

Юра дав знак рукою, і обидві лави посунулись уперед. Хвилину він обсервував хлопців і заперимітив, що вони відрухово прийняли поставу, щоб зменшити ціль для ворога, й легкими кроками, мов коти, посувалися вперед.

Юра висунувся наперед правої лави та нахильці, як решта хлопців, з машиновою пістолєю наготові до стрілу посувався, зорячи гущавину лісу. Йому ця забава у війну почала подобатись, і він скоро забув, що це може тільки справжня забава, і грав її так, ніби на правду в цьому лісі, ось кілька кроків від них, був ворог, і безпека цілого фронту спочивала тільки на ньому і на його рої.

Посувалися мовчки, шукаючи ворога. Сонце ж щораз вище й вище впливало на безмежний простір небесного океану і почало пригрівати їх похилі спini. Довкола панувала тиша. Мох і трава при дорозі глушили кроки, часами тільки тріснула галузка, зломана тяжким вояцьким чоботом. Гомоніло пташине цвіріння, невтомно перегукувалось одне з одним і нагадували Юрі

німецьку приповідку, що горобці, як і дівчата, завжди мають щось говорити. На вояцьких обличчях уже скроплювався піт. Сталеві шоломи розітрілись і пекли. Піт спливав маленькими струмками з чола, вздовж зморщок, продіставався у затиснені губи, а далі спливав на бороду та сковзав на землю. Час від часу дехто стрясав головою, щоб піт не заливав очей.

Юра облизав губи і сплюнув. Солений посмак поту розійшовся по його губах. "Піт економить кров", — подумав і вперше погодився з тією військовою мудрістю. Дай, Боже, якнайбільше поту, а якнайменше крові пролити.

Зашелестів кущик з правого боку дороги, і щось вибігло перед вояків. Маленький зайчик вискочив, сівши на задніх лапках, нащулив вуха і приглядався тим, хто посмів порушити лісову тишу. Посидів кілька хвилин з нащупленими вухами і знову стрибнув у гушавину ще швидше, як появився.

Дорога між лісом не була ні бита, ні вироблена. От трохи виїжджена, трохи заросла травою. Ями й вибої, вибиті возами в дощову погоду, сліди кінських копит і засохлого кінського та коров'ячого кіз'яку вказували, що дорога була часто вживана. Юра знав з мапи, що це єдиний на мапі шлях, який лучив село коло його становища з другим селом, що називалося якось так дивно, Пеняки чи Гута Пеняцька.

Хлопці серйозно виконували наказ. Все ж таки не були певні, чи часом ця патруля тільки для того, щоб з нудьги не заводили між собою сварки в бункері та щоб не привикали надто до лінивства й вигоди, чи це таки серйозна річ. Можливо, якраз більшовицькі партизани десь тут, у тому лісі, ховаються і можуть одної ночі наскочити на їхні становища. Юра згадав отой несподіваний вогонь кулемета, коли будували становище. Він насторожився, бо думка, що їм видано навіть ручні гранати, тривожила його. Уп'яв очі в ліс, і він тепер йому здавався іншим, таємничим. Все здавалося підозрілим, кожний шелест кущика напружував нерви. Юрі не давала спокою думка, що зробити, якщо зустрінеться з ворожими партизанами. Кожний шурхіт насторожував. Ось десь там праворуч щось захрустіло. Він витріщив очі, а до голови стали тиснутись рої думок. "Якщо когось побачу", — думав, — то якстій наказу роеві залагти в напрямку лісу. Потім частині, з другого боку дороги, скажу перебігти на наш бік і злучитися в одну довгу лінію. Якщо почнуть на нас стріляти, тоді вогонь і стрибками вперед. Якщо їх багато, то в ліс не пхаюся. О ні! Краще триматись дороги, щоб можна було відступити в напрямку, звідки ми прийшли. Якщо вони не перейдуть у наступ, треба намагатися їх оточити, але в ліс таки не йти. Яка шкода, що з нами нема радиста. До речі, чому нам його не призначили? Певно знають, що ми тут ні чорта не зустрінемо. Але що, як зустрінемо? Як я

повідомлю команду сотні чи хоч би чотаря Юрищака? Знаю! — малоццо не викрикнув. — Скажу кидати гранатами, й тоді в становищах почують”.

Такі думки безперервно вертіли Юрі голову. Він уявляв собі ворога то з одного, то з другого боку, раз велику, раз малу групу, і все обмірковував ситуацію та дію. Вояки його роя посувалися обережно. Вони б хотіли трохи якоїсь дії, та трохи її боялися. “Це ж не штука, як в тебе, брате, стріляють, — думав Чорний. Він добре знав, що це не жарт. Добре пам’ятав той проклятий літак, коли йому з перестрашу аж слабо стало. — Ой, напудив мене той Ванька, напудив”. Та хіба тут на землі вони мене так не настрашать. Летів той “сталінський сокіл” мов навіжений прямо на мене і гатив так, що здавалося, нема такого місця, де б куля не вдарила. І то все відбулося так скоро, що навіть не було часу подумати. Тут не те. Тут уже цілком щось інше. Тут я б тебе, брате, бачив, ти також тільки дві ноги маєш і не бігав би коло мене, як божевільний, а моя куля могла б тобі так само лоба розбити, як твоя мені. А якби ти так попав мені в руки, братчику, то твоя рідна мамця тебе б не пізнала. Я ж би тобі лоба кулаком на кусники розбив”.

Так Чорний підбадьорював себе і, здається, успішно. Очі в нього почали горіти, і він розглядався на всі боки, сподіваючись, що десь зараз якогось більшовика зловить і зжене на ньому свою злість.

Ліс рідшав, дорога ставала щораз ширшою і щораз більше в’їждженою. Було видно, що входять на кінець лісу. Юра уже почав заспокоюватись, бачачи, що вже, мабуть, ворога не зустрінуть, коли раптом вітер доніс до вух якісь дивні звуки.

Юра підняв руку, і рій зупинився, наче вріс у землю. Всі насторожились і повитягали шиї, бо не тільки Юра почув цей шум. З вітром долітало щось як би крик, плач, рев корів, щось таке, що розібрати не було можна.

— Татари якісь чи що таке? — Подумав Юра і, звертаючись до роя, скомандував: Бігом на скрай лісу і лавою лягай!

Задихані допали до скраю лісу й залягли. Перед ними з який кілометр розтяглось село.

— Мабуть, Пеняки чи щось подібне, — подумав, намагаючись пригадати собі мапу, але її не розкладав. Витяг льорнетку і почав обсервувати село. В селі була якась метушня, але що там таке діялося, не міг розібрати. Передусім трохи задалеко та й кущі закривали вид. Вітер уже виразніше доносив гамір, людські крики, жіночий плач і лемент, лайню собак і мукання корів.

Юрі стало на думку, чи це часом не більшовицькі партизани спричинили таку метушню в селі. Це була перша думка, що прийшла йому до голови.

Хтось біг дорогою в їхньому напрямку.

— Тихо й не зраджуватися, — кликнув до вояків, а сам спрямував льорнетку на дорогу, де хтось біг. Вже не був далеко, може двісті-триста метрів, і Юра здивовано побачив малого сільського хлопця, що властиво не біг, а йдучи підбігав. Щоб його не відстрашити, бо Юра хотів від нього довідатися про цей рейвах у селі, наказав воякам не показуватися, аж малий підійде до них ближче. Врешті вони могли голим оком добре приглянутися хлопчині. Він ішов швидко, підбігаючи, і плакав, витираючи руками очі, розмазуючи по цілому обличчі бруд. Коли підійшов ближче, хлопці вискочили йому назустріч.

— О, Боже; — крикнула дитина, побачивши вояків проти себе.

Юра, глянувши на хлопця, майже сам розплакався. Йому було може десять, може одинадцять років, босоніж, у брудних, колись білих льняних штанах, надто коротких на нього, у подертій, брудній сорочці, кольору якої не можна було вже розпізнати. Розпатлана, давно вже не стрижена голівка, брудне, замузане, заплакане личко і цей такий великий переляк в очах. Його викрик "О Боже!" — таким жахливо переляканим голосом вривався ножем глибоко в душу Юри.

— Не бійся, хлопче! Не бійся! — кликнув Юра. — Не бійся! Ми свої! Ми хочемо тобі допомогти.

Хлопці вже всі були коло нього, і кожний на свій лад намагався його заспокоїти. Зеник Біс, великий як ведмідь гуцул, обняв хлопця раменем і почав йому приговорювати:

— Ну, чого ж плачеш? Що ж тобі таке трапилося? Такий великий легінь і плаче, як якась баба. Ну цить, вже перестань.

Хлопчина врешті зрозумів, що ніхто тут йому кривди не зробить, що він між своїми, і почав розказувати, захлистуючись плачем.

— Грабують! Грабують село!

— Хто грабує? — запиталось кількох вояків відразу.

— Німота грабує! — викрикнув з плачем хлопчина.

Вояки замовкли і глянули один на одного.

— Корів беруть, — говорив хлопець, хлипаючи.

Зеник пустив хлопця, стиснув кріс і з криком "я тим сукиним синам покажу" пустився бігти в напрямку села.

— Стій! — скомандував Юра, мов навіжений. Зеник став, як вритий.

Юра виглядав страшно. Почування шарпали ним. Був напружений і не міг нашвидку вирішити, що йому робити. Він і хотів допомогти селянам, і жалував цього малого наляканого хлопчину, і здавав собі справу, що не має права виступати проти німців, які дістали наказ зареквірувати худобу, і... не знав, що йому робити. Був увесь червоний, мов рак, руки йому дрижали і голос тремтів.

— Якщо ти, — і Юра показав дрижачим пальцем на Зеника,

— або хтонебудь з вас, без мого наказу зробить один крок, я його затримаю хоч би автоматом.

Юра тремтів. Голос йому заломлювався, а в голову тиснувся рій думок.

Якщо німці реквірують худобу, це для селян грабунок, але за німецьким військовим законом це легальна річ. І якщо б він або хтонебудь з його роя став в обороні селян, це було б зломанням військової дисципліни, бунтом, спротивом власним військовим частинам, що у фронтових обставинах каране смертю і то на місці, без жадної забави в суди. Юра в схвилюванні бачив перед своїми очима цілий свій рій із зв'язаними ззаду руками, а перед ними екзукційна чота. Що ж вони своєю смертю могли б тут досягнути? Правда, селян шкода, це ж наш народ, але їх розстріл не змінив би німців ані на йоту і жадної користи тут не було б. Юра намагався опануватись, як тільки міг, і далі випитував хлопця, щоб собі виробити якусь думку про цілу ситуацію.

— Які то німці? Ти їх бачив? Це військо? Поліція? Польова жандармерія?

Ці питання певно не мали для хлопця жадного глузду, бо все, що він знав, це тільки "німота". Юра зрозумів, що нічого більше від хлопця не витягне, бо хлопчина, мабуть, і не знав, що існує якась різниця між армією, поліцією та жандармерією.

— Скільки корів забирають? — спробував Юра з іншої бочки.
— Від кожного забирають?

— Ні! Від хресного взяли одну, а потім ще одну від старої Євдокії. Вона її тільки одну має, — додав, знову витираючи сльозу.

Юра зморщився. Це дійсно виглядає на грабіж, а не на реквізицію.

— А куди ти біг, — питав далі.

— Хресний казав бігти за ліс, там наше військо стоїть, і просити їх, щоб допомгли.

— Не дурні ж селяни, — промимрив Юра сам до себе. — Якщо хотіли допомогти від наших, це може справді тільки якийсь безправ'я. — Тер чоло і кривився, як з болю, не знаючи, що робити. Врешті думки почали укладатися в голову. Вирішив. Звернувся до роя й, цідячи кожне слово через зуби, почав говорити.

— Підем у село! Але пам'ятайте, якщо німці легально реквірують худобу, ми вийдемо з села ще хутчіш, як ми до нього ввійшли. Зрозумійте, що ми не можемо виступити проти німців, і кожному, хто хотів би розпочати якусь драчку, розіб'ю лоба особисто автоматом, бо ж не хочу бачити ані польового суду, ані щоб будького з вас розстріляли за бунт. Розумієте, в чім діло? Одначе, якщо це якісь марудери грабують для себе, то тоді на місці побачимо, чи щось зможемо зробити. Та запам'ятайте собі

добре, я жадної акції від вас без мого виразного наказу толерувати не буду. А як хтось без мого наказу стрілив би, хоч один раз, влакую йому в лоб цілий магазинок з автомату. Ясно?

Юра знав, що того б ніколи не зробив, але, знаючи запальність своїх вояків, страшенно боявся якогось скандалу, за який пізніше можна б заплатити своїм життям. Йому самому ні за цапову душу не хотілося віддавати життя, ані не хотів, щоб його вояки вмирали ні за що.

— Зрозуміли до ясної холери чи ні? — крикнув урешті, бачачи, що дивляться на нього, ніби взагалі не знали, про що він говорить.

— Таж ми не діти, — сказав вкінці Зеник. — Я от так хотів побігти без вашого дозволу, не подумавши, але тепер розумію.

— Всі разом! Не розбігатися! Напряма село бігом марш! — скомандував Юра. — І слухатись моїх наказів, як Святого Письма, — додав уже на бігу.

Задудоніла земля під чоботами. З дороги піднісся пил. Хлопець залишився далеко за ними, не маючи сили дотримати їм кроку.

Що ближче до села, то більший гамір долітав. Вони вже бачили гурму людей, на кінці села, чути було виразно жіночий плач і німецькі прокльони. Здавалось, що саме там щось діялося, бо люди скупчилися при виході на дорогу. Правдоподібно німці тягли корову з села, а люди не давали.

— Мають відвагу, — подумав недовірливо Юра.

З села запримітили вояків, і метушня трохи стихнула. Ніхто не знав, хто вони і чію сторону візьмуть. Селяни думали, що це німці йдуть своїм на поміч, а німці не були певні, що далі буде. Це підбадьорило Юру, бо здавалось, що німці не були певні себе. Значить, правда не по їхньому боці.

Рій підбіг уже на кільканадцять кроків від німців, що тягнули корову за роги.

“Гальт!” — скомандував Юра по-німецькому до свого роя. Всі стали. Німці недовірливо дивилися на вояків Юри, який скоро зорієнтувався в ситуації. Кількох німаків на свою руку хотіли забрати корову з села, просто тому, щоб наїстися. Між ними не було ні старшини, ні підстаршини, значить, — це не могла бути офіційна реквізиція.

Німці не могли дати собі ради з бабською юрбою. Чоловіки стояли купою трішки дальше й дивилися на цілу подію з-під лоба. До тої метушні не мішалися.

— Дуже мудро, — подумав Юра. Якби так котрийсь махнув німака поза вуха, то під претекстом нападу партизан німці могли б спалити село й вистріляти всіх.

Два німці прив'язали корову шнурком за роги й тягли її на дорогу. Один бив корову ззаду патином і підганяв її, а два на-

магалися розігнати бабів, що як сарана на них наступали, більше роблячи шуму язиками та плачем, аніж руками, тиснулись до корови, ловили її за хвіст, тягнули назад, чіпалися її з усіх боків. Корова мукала, бо шарпали її на всі боки. Кілька собак бігали кругом і гавкали люто. Другої корови, про яку говорив хлопча, Юра ніде не міг запримітити.

Ціла ця сцена була жалюгідна. Трагедія на лицях селян, заплакані лица жінок свідчили про те, що ця корова багато для них була варта.

Тепер Юра певний, що ті німці на свою руку хотіли вкрасти корову, але це їм так легко не пішло, як собі думали.

Юру почала брати лють, але він ще далі не міг рішитися, що робити. Німці знова потягнули корову, одна жінка зловила корову за хвіст і почала тягнути її назад. Німець, що був близько неї, штовхнув її, і вона впала на землю, страшно заводячи. Це перетягнуло струну, і Юра сатанів уже наравду.

— Багнети на кріс! Оточити! Марш! Марш!

Тріснули багнети, закладені на цівки крісів, вмиль одинадцять дивізійників оточили п'ятох німців. Юра, червоний зі злости, затинаючись з схвилювання, підскочив до першого німака й крикнув на ціле горло по-німецькому:

— Що ж тут до холери робиться? Корови вам захотілося? Де ваш наказ реквізиції?

Німака, що спочатку збентежився, побачивши звернені кріси на себе, почувши, що Юра і його вояки не німці, почав шарпатися.

— Пощо мені наказ реквізиції. — Німецький фронтовик як хоче їсти, може забрати, що тільки хоче від свого ворога й не мусить ні перед ким оправдуватися.

Юрі кров ще більше вдарила до голови. Він гукнув голосніше: — Ти проклятий швабе, від ворога забираєш? Ми такі самі фронтовики, як і ти, хама проклятий, проти того самого сучого сина боремося, що й ти, а ті люди це ми, це наша кров, а тих їх ворогом називаєш? Марш звідси! — ревнув охриплим уже від крику голосом, показуючи на дорогу, а коли німець не рушився, підняв автомат на висоту його голови і спустив безпечник. Німець приблід. Хотів щось говорити, але Юра не допустив його до слова.

— Геть звідси! Швидко! Хлопці, ану допоможть їм найти дорогу з села:

Хлопцям не треба було цього двічі повторяти. Лавою почали підходити до німців, які пустили корову й почали подаватися назад. Один не рушився, але це була його велика помилка, бо Зеник, тримаючи кріс у правій руці, лівою так його труснув, що той зарив носом об землю.

— Геть звідси! Мерщій! — кричав далі Юра. — Раджу забиратися звідси, поки ще я добрий, а то скажу відкрити вогонь по вас.

Німці бачили, що це не жарти. На лицах дивізійників було видно злість і ненависть, і вони відчули, що не треба багато, щоб ті "божевільні" українці насправду відкрили по них вогонь. Вже зовсім не поволі почали виходити з села, проклинаючи й відгрозуючись.

Юра не відповідав на їхні погрози, тільки не спускав з них цівки автомату. Хлопці відпровадили німців, що проклинали, за село й обіцявши, що перший, хто б вернувся до того села, дістане кулю в лоб без жадного попередження, самі вернулись у село. В селі радості не було кінця. Прийшов навіть той малий хлопчина, якого хлопці затримали були при дорозі; тепер він уже не плакав, а по його великих, широко розплющених очах видно було, що він щось думає, про щось мріє. Може, йому здавалося, що він уже великий, що він також український вояк, ось такий, як ті відважні хлопці, що не налякалися "німоти".

Юра не хотів довго затримуватися у селі. Вийти з нього буде краще кожному. Так ніхто ніколи не подумається, що тут сталося. Він порадив селянам позамикати худобу в оборах і самим якийсь час не дуже то й крутитися по околиці.

Зібравши свій рій, що не дуже радо хотів залишати село, поїхав до становищ, але іншою вже дорогою, чи краще доріжкою, довкола лісу, за маршрутою, назначеною йому на мапі. Сонце вже заходило, коли вони вернулись до становищ, уже без пригод у поворотній дорозі. Юра звільнив вартових, які відійшли до свого роя, наказав хлопцям чистити зброю, а сам взявся писати рапорт із патрулі. Вирішив, що про інцидент з коровою він у рапорті не згадає, і наказав хлопцям тримати язика за зубами. І так ця "велика" подія залишилася назавжди таємницею Юринового роя. Проте між собою вони ще не один раз обговорювали цю подію в подробицях, і не один ще раз полетів проклин на адресу німецьких "союзників".

— Союзники. Приятелі, — думав Юра. — Якщо такого можна сподіватися від приятелів, то чого ж можна сподіватися від ворога? Гарні приятелі. — І Юра бурмотів під носом: "Борони нас, Господи, від таких приятелів, бо з ворогами ми самі дамо собі раду".

Знову покотилося життя нудним, монотонним своїм шляхом. Чищення зброї, гра в карти в смердячому бункері, беззмістовні розмови, часто переплітані хвилими непорозуміннями між поодинокими членами роя. Новість відпочинку прифронтової смуги вже стерлася. Безділля надоїло хлопцям ще й як, і якщо б не маленькі випадки, що часами траплялися й переривали на хвилину монотонність їхнього життя, нудьга заїла б їх на смерть. Один з таких випадків оживив трішечки вояків і дав їм нову тему до розмов, а Юрі поживу до довгих роздумувань у ясні літні ночі, коли він

виходив з бункера, лягав коло гармати й довго, довго вдивлявся в зоряне небо.

Майже щодня, звичайно вже близько заходу сонця, понад їхніми становищами появлявся ворожий літак, так званий "передпоптовий". Повільний, з одним пропелером, з відкритим верхом, з якого видно було голову літуна, яка здавалася здалека як булавка. Він кружляв понад становищами, помалу, маєстатично. Часами до нього трохи постріляли, й він тоді підіймався вище, помаленьки, мов би йому не спішилося. Очевидячки, це був розвідчий літак. Одначе що він міг розвідати, ніхто навіть не думав. Появлявся він щоденно, всі до нього привикли й ніхто не звертав на нього окремої уваги. Поцокотів трохи кулемет тут чи там, стріляючи більше от так для годиться, ніж щоб на правду йому щось нашкодити.

Одного разу літак цей покрутився, як звичайно, понад становищами, й може ніхто навіть не звернув би на нього уваги, якщо б раптом хтось не крикнув: "Дивіться! Він щось кидає!" Всі в одну мить глянули вгору й запримітили, що літак кидав летючки. Летів як завжди спокійно, тільки щохвилини хмара летючок відривалася від нього, і сотки паперових листків, схожих на сніжні клаптики, гойдаючись у повітрі, спроквола падали на землю. Це видно розбудило кулеметників, і в кількох місцях відізвалися кулемети. Літак не піднявся вгору, як звичайно, він далі кружляв маєстатично на тій самій висоті й далі скидав летючки. Кожний слідив за повільним спаданням летючок, обраховував у думці, де впадуть, і думав, як би їх підняти.

— Пропаганда! Холера! — Сказав хтось уголос, але ніхто йому не відповів.

— Ясно, що пропаганда, — подумав собі Юра, — але все ж таки цікаво прочитати, що вони кажуть.

— Нагло літак загойдався, й чорна смуга диму, спочатку маленька, потім щораз густіша, почала за ним тягнутись. Він намагався на вернути напрям до фронту, але чомусь йому не вдавалося, і літак почав швидко тратити висоту, летячи просто на рівнину між становищами та селом.

— Сідає! — крикнули вояки, трохи здивовано, а трохи радісно. Справді, літак осідав.

— Сяде чи розіб'ється? — думав Юра, коли літак раптово приближався до землі. Він спрямував льорнетку на літак і бачив літуна, що нерухомо сидів, мов приліплений до літака. Над самою землею літак трошки підірвався своїм носом догори й через хвилину торкнувся землі. Юра не відіймав льорнетки від очей, приглядався, що діялося. Літак не сів рівно. Грунт не був рівний, і літун правдоподібно не міг легко маневрувати пошкодженим літаком. Він підскачів кілька разів, відбився від землі, як м'ячик, по-

тім зарив носом у землю, високо піднісши свій хвіст, з якого бухала чорна хмара диму. Було вже видно полум'яні язики. Юра виразно бачив, як літун вискочив з літака і почав мерщій від нього бігти. І в сам час. За хвилину експльо́зія стрясла повітрям, і літак розсипався на куски, що вже горіли довкола. Вояки повискакували із становищ і почали бігти до літака. Юрині хлопці кинулись також. Юра не затримував їх, тільки крикнув до вартових кулеметників, щоб не рухалися із свого становища. Сам схопивши автомат, побіг за іншими.

Літак розбився недалеко, може з якого півкілометра, і вони хутко наблизилися до нього. На полі, зі сто метрів від решток літака, що горіли, стояв ворожий літун. Він був зодягнений в комбінезон, у шкуряну пілотку, застібнуту під бородою, подібну до шкуряних шоломів танкістів. Були вже недалеко від нього, і Юра виразно бачив молоде лице "сталінського сокола". Йому здавалося, що літун усміхається. Він стояв непорушно, широко розставивши ноги, і тримав руки за спиною.

— Хто він такий? — мигнула Юрі думка. Йому хотілося якнайшвидше добігти до літуна і з ним поговорити. Що поговорити, він не знав, але не мав ще ніколи нагоди говорити з більшовиком, тож хотів на власні вуха почути, що ворог скаже.

Декілька вояків вогного роя були вже зовсім близько до нього й почали звільняти ходу й оглядатися на інших, у непевності, що їм робити. Несподівано усміхнене обличчя літуна викривилось і появилася цинічна посмішка. Раптовим рухом висунув руку з-поза плечей... у руці чорніло дуло "нагана"²⁵⁾. Відкрив вогонь по тих, що були найближче до нього. Один вояк зловився руками за живіт, зігнувся в половину й, корчачись з болю, помалу зсувався на землю. З грудей видобувався йому звук — ні то стогін, ні то крик. Другий зловився рукою за ранене рамено і в остовпінні завмер без руху. Видно, що йому навіть на думку не прийшло, що зістрілений ворожий літун може ставити опір. Навіть зброї не мав. Не знати, як би це закінчилося та скільки вояків упали б жертвою цього відчайдухи, якщо б серія з автомату десятника Геберлінга не звалила його з ніг. Він упав спершу на коліна, потім перекутився на лівий бік, перехилився назад і впав частково на плечі, частково на лівий бік. Падаючи, встиг ще раз вистрілити, але цим разом куля полетіла Богові у вікно. Коли Юра підбіг до нього з автоматом напоготові, він вже не жив. На його лиці завмерла цинічна посмішка.

Юра дивився на нього довго, а потім спрокволу підняв очі, і зір його зустрінувся з зором десятника Геберлінга, який був у рекрутський час Юриним інструктором. Мовчки довго дивилися

---

²⁵⁾ Радянська службова пістоля.

один одному в очі. Поміж ними не впало ні одне слово, але вповні розумілися. Вони читали у своїх очах те саме питання: Чого той молодий ворожий літун вибрав смерть замість полону? Невже аж так глибоко вірив у правильність ідеї, за яку згинув?

Юра відвернувся і пішов повільно до становищ. "Якщо вони всі такі, як цей молодий літун, то перед нами важкі, завзяті бої",

Коло раненого вояка крутився вже санітар. Дорогою гналося авто, збиваючи хмари пилюги. В ньому мчали командир сотні та лікар, повідомлені радистами, що сталося. Вітер доносив з фронту тарахкотіння кулеметів.

Фронт почав оживати. Від того випадку з летючками на фронті закипіло, як у вулкані. Гуд гармат не переставав ані вдень, ані вночі. Ночі були ясні від світляних ракет і блисків фосфоричних стрілен різних родів і калібрів. Дико заводили кулемети й сухо тріщав крісовий вогонь. Хмари літаків перелітали понад становищами від ранку до ночі. Ніхто не намагався їх тепер маскувати. Не було вже потреби. За кожним разом, як перелітали ворожі літаки, у становищах усіх роїв одзивалися кулемети і скажено плювали тоннами олива в небесні простори. Час від часу літаки відповідали кулеметним вогнем. Часами повітрям стрясали бомбові експлозії. На щастя, бомби падали не зовсім то близько їхніх становищ.

— Починає кипіти, — говорив Юра хлопцям. Щось завариться. Дай Боже, щоб не попеклись.

Вночі з дванадцятого на тринадцяте липня Юра не міг спати. Увечорі збиралося на бурю, хмари закрили зоряне небо, і лускіт грому мішався з артилерійською стріляниною. Юра розложився до сну в бункері разом з іншими, але спати не міг. Бункер не був великий, і вояки лежали близько один до одного. Мала кімната бункера, без вікон, не допускала багато свіжого повітря і тому панувала задуха. Сморід нафти з загашеної лампи мішався з запахом поту та вогкоти. Хлопці, відпочаті в безділлі, перевертались з боку на бік, штурхаючи сусідів, деякі спали, хроплячи на ціле горло. Юра навіть не пробував спати. Лежав з розплющеними очима і просив Бога, щоб скоріш минула ніч. Вже було давно по півночі, коли він вирішив вийти надвір. Встав, підняв шинелю й автомат, з яким тепер навіть на хвилинку не розставався, і нахильці, щоб не вдаритись головою об стелю, переступаючи через сонних вояків, вийшов надвір. Буря пройшла боком, дощу не було, тільки вітер дув, шумлячи ланами нескошеної пшениці.

Юра підійшов до свого улюбленого місця коло гармати, закутався в теплу шинелю і ліг на плечі, втупивши очі в темний простір неба. Вітер то розганяв, то наганяв хмари, що раз збивалися в гору і заслоняли собою мигливі блискучі зірки, то розбігалися по небозводі і відслоняли на мить чудову даль зоряного неба. Часами хмари клубилися під сильними подувами вітру, збивалися

у такий кудлатий масив, що здавалось — ось-ось і вони або впадуть на землю, або хльоснуть дощем на розгойдані вітром пшениці. Часами хмари, розступаючись відслонювали усміхнене лице місяця і вмить знову закривали його, неначе боялись, щоб він не побачив, що діється на землі, та не перестав усміхатися.

Юра приглядався небу, хмарам, вслухувався в монотонний шум збіжжя і спроквола попадав ніби в транс, забуваючи про все, що коло нього діялося. Почував себе мов частиною того величезного простору, що оточував його. Здавалося, що й ті хмари, і небо, і вітер, і він сам — це одна нерозривна цілість, що він разом з хмарами та вітром мчить небесними просторами. Відчував спокій і радість, і всі його буденні проблеми й журба здавалися тепер такими малими, смішними, неповажними.

Юра лежав так, аж вітер зовсім розігнав хмари, й понад ним замаярили мільйони зірок. Дивлячись на них, Юра думав про велич Того, хто сотворив той безмежний простір. Втрачав почуття земського часу, був частиною всесвіту.

Поволі небо почало ясніти, зірки ставалися щораз блідшими й вкінці зовсім розплилися в яснішому небесному просторі. В повітрі загули мотори літаків, і Юра розбудився з трансу. Рев моторів ставав щораз сильнішим, і скоро можна було побачити маси ворожих бомбовиків, що прямували на захід.

— Але ж їх багато, — подумав стривожено, і щось йому підказувало, що надходить те, чого вони всі чекали, на що вони готувалися на вишкільних площах Нойгамеру. Літаки ще не щезли за обрієм, як повітрям стрясали сальви гарматнього вогню. Затряслась земля довкруги. Завили кулемети і, здавалось, що земля відчинилась.

Юра зірвався на рівні ноги й підбіг до польового телефону, що скажено дзвенів. Піднявши трубку, почув гострий голос чого-то: "Бойове поготівля! Всі на свої пости! Бігом!"

— Наказ, пане поручнику! — крикнув Юра в трубку і відрухово випрямився на струнко.

Ще раз глянув на небо й тихо прошепотів: "Господи, хай буде воля Твоя!" З бункера вже вибігали перелякані вояки.

— Бойове поготівля! На пости! — командував Юра, переглядаючи очима хлопців, щоб переконатися, чи вже всі вийшли з бункера.

Вояки, хоч налякані наглим пеклом, що так несподівано відкрилося, кинулись до своїх місць у становищі, і протягом кількох секунд дуло готової до стрілу гармати грізно витягалось у бік фронтової лінії. Барабанний вогонь ворожої артилерії тривав майже годину, потім поволі затих, але відчувалось, що це не кінець, навпаки — початок.

Сотня залишилася в бойовому поготівлі цілий день. Буревійний вогонь ворожої артилерії зривався того дня ще двічі. Німецька

артилерія й собі була скаженим вогнем по ворожих становищах. Коли стихав вогонь, хлопці дивувалися, що також з заходу доходить гомін артилерійського вогню. Більшовицькі бомбовики безупинно перелітали понад їх становищами і кидали свій смертельний вантаж десь недалеко на заході. Гук експлозій було зовсім виразно чути. Вертаючись, подорозі розминалися з іншою ескадрою бомбовиків, що летіла на захід. Юра весь день снувався вздовж ровів, затримувався коло хлопців, і намагався відповісти на їх стривожені питання, сам не знаючи, що діється.

— Обергренадире! — падали стривожені запитання, — Чи це початок офензиви? Думаєте, що вони прорвуть головну лінію? Чи вдарять на нас вночі?

Юра ні не знав, що може статися, ні не міг збагнути. Втім, і він так само, як і вони, був стривожений раптовим пеклом навколо. Одначе намагався приготувати хлопців на найгірше.

— А що ж ти думав один з другим, — відповідав він напівжартом, напівсерйозно, — що ви як на Рів'єрі будете тут на сонці опалюватися аж до кінця війни? Треба ж кілька ворожих танків розбити, щоб було що колись вдома розказувати.

Сам же думав: "Якщо повернемося додому". Намагався не виявляти свого схвилювання й удавав веселого, але насправді йому не було так весело.

— Чому ж той артилерійський вогонь десь там ззаду? — думав. — Наші гармати не били б по ворогові з такої віддалі. Щось то не тее, — крутив головою, мов би хотів розігнати настирливі думки.

Заходило сонце. Хлопці щойно скінчили їсти, бо сьогодні навіть і кухня не працювала як слід, і саме задзвонив телефон.

— Юра! — зазвучав голос чотового. — Приготуй зараз зміну становища і за п'ятнадцять хвилин будь у становищі другого роя по дальші накази.

— Наказ! — кликнув Юра здивовано, але нічого не запитався. Положивши слухавку, зморщив брови. Зміна становища? Де? А що ж буде з нашими становищами? Хіба ми мали стати другою оборонною лінією?

Думати не було що. Наказ є наказ, і треба звивати становище, а там побачить скоро чотового, то зможе й щось довідатись. Він витягнув свисток і засвистів з усієї сили. Всі голови у становищі обернулися до нього.

— Зміна становища! — Крикнув, добавляючи ще сигнал руками.

Вояки піднялися і нерішучо дивилися один на одного. Зміна становища? Це ж хіба наш ройовий дурня з нас робить. Ми ж недавно скінчили будувати. — Що ж до біса з вами? Не розумієте наказу? — Ошаленів Юра. І йому не хотілось покидати

вигідних становищ. — Зміна становища! — повторив наказ, червоний зі злости.

Вояки кинулись зивати становище, щоразу зиркаючи з-під ока на Юра, чи часом не жартує і зараз не змінить наказу. Юра його змінити не міг.

Вояки справно зивались. Одні закладали шкуряний покровець на гарматне дуло, другі бігом виносили скриньки з амуніцією, мінами, панцерними кулаками. Загув мотор гарматного тягальника, і гармаші причіпляли гармату до нього, а інші вантажили все майно на авто.

— Обергренадире! Що це таке? Куди їдемо?

— Не знаю! — відповів Юра сухо, але зараз погамувався й тепліше: — Ййбо, хлопці, ще нічого не знаю.

Через кілька хвилин авто з гарматою, зброєю та вояками стояло на дорозі під вербою, а Юра перебігав ще раз стрілецькі рови, заглядав до бункера, чи чогось десь не залишили. Ще раз перерахував вояків і бігом до другого роя, що теж був готовий до відмаршу. Ройові обсіли чотового, як мухи, і, перекрикуючи один одного, намагалися щось від нього витягнути. Чотовий спочатку спокійно слухав їхнього шуму, а потім гостро перебив балачки.

— Прошу спокійно! Все, що можу вам сказати, зараз вам скажу. — Він витягнув мапу. — Тут, на північний захід від Майдану, коло цього цвинтаря, ми маємо зайняти становища тої ночі. Удо світа маємо бути готові на всякий випадок. Цей цвинтар, — показав пальцем чотовий, а ройові слідили за кожним його рухом і позначували інформації на своїх мапах, — з двадцять кілометрів звідси... на захід. Ми зараз від'їжджаємо. Тільки наша чота. Решта сотні покищо залишаться тут. Говорив коротко та зв'язно Подорозі затримаємось ось у тому лісі аж до сумерку, а потім просто до нових становищ.

— Чого на захід? — спитав здивовано Юра. — Я думаю, що фронт на сході, — додав з'їдливо.

Всі глянули на чотового, чекаючи відповіді.

Він довго дивився на них, ніби щось важив у своїй голові, врешті сказав: — Не знаю! Повторяю наказ командира сотні, — через хвилину додав, задумано дивлячись перед себе. — Мабуть, нас там потрібно.

Ройові побігли назад до своїх роїв. Юра коротко пояснив хлопцям наказ, стрибнув на своє місце коло водія і коротко скомандував: Марш!

Загудів мотор, затряслася машина, і вони під'їхали до другого роя. За хвилину чота понеслась за своїм командиром, що за приписом стояв випрямлений у своєму відкритому, амфібному авті та

спокійно розглядався по околиці. Хтось затагнув: ...окопи, окопи, жаль мені за вами..., а інші підхопили:

Ми вас будували не одну то днину,
Не одну то днину ми вас будували.
А тепер кидаєм за одну хилину.

Чота покотилася на захід, в незнане. Вони не знали, длячого на захід, а не на схід, але щось їм підказувало: "Прийшов час. Будь відважним. Не сплям чести українського вояка". Минули якесь село і покотились далі на захід. Вже щезали за обрієм, як вітер ніс до села останні рядки пісні:

Кидаєм окопи, ідучи до штурму,
Щоб життя віддати за землю рідну.

Іхали у напрямі села Майдан. Проїхали Майдани, коли стало темніти. Село здавалось мертвим. Темно, тихо, ніде жадного світла, жадного звуку. Раз тільки здавалося, що пес загавкав. Вояки їхали мовчки. Прийшов наказ їхати тихо, не кричати, не співати.

— І чому ж тихо? — дивувались недогадливі вояки. — Таж ті прокляті авта на гусеницях гудуть так, що їх кілометрами чути. — Але наказ бути тихо, так вони були тихо.

В'їхали в ліс і зупинилися. Мотори замовкли. Стало тихо, мов у гробі. Наказ ждати. Надходила темна, хмарна ніч.

Юра підбіг до чотового. Коло нього вже були інші. Чотовий дав їм знак, щоб пішли за ним. Підбігли трішки вперед і стали на скраю лісу. Перед ними у блідому світлі місяця видніло чисте поле, ліворуч від лісу. Вони стояли на вищому місці поля, що стелилося униз перед ними. В долині якась річечка, чи тільки більший потічок, з п'ятсот метрів від них. Протерлись хмари, засвітив ясніше місяць, і вояки прилягли, щоб їх не було видно. За потічком поле починало знову підноситися, і на краю розляглося село. Направо від них, майже попід самим лісом, цвинтар. Мабуть, належав до того села. За цвинтарем направо кілька старих, розвалених хат, трохи розритої землі, наче б уже колись тут розігралася трагедія бою. Наліво від цвинтаря кущі тяглись далі наліво, потім закручували до річки й щезали, залишаючи перед собою рівну луку.

Блиснула ракета. Вони завмерли на місці.

— Та тут таки фронт! — Майже вголос подумав Юра.

Ракета пошипіла, погойдалася в повітрі та й загасла.

— Оце село перед нами — це Гута, чи як її там зовуть. Гута Пеняцька, — сказав тихо чотовий. — В ній більшовики. Зайняли її тільки но вчора. Їхні окопи, правдоподібно дуже тимчасові, тягнуться в чисте поле, аж до тої річки.

Значить, більшовики від нас з пів кілометра. Серце почало битися швидше й так голосно, що він боявся, щоб його не почувли.

— Тут уже вчора був завзятий бій. Наша піхота, курінь фюзилерів, розклася й обкопалася поміж тими кущами наліво та поміж тими розваленими хатами направо, пояснював чотовий. — Але ж тут нічого невидно, — перебив котрийсь.

— Нічого. Вони тут. Ми розмістимось поміж останніми гробівцями на цвинтарі, тільки обережно, щоб гробівці не заступили вам поля обстрілу.

Тут чотовий докладно пояснив, де він хоче мати кожний рій. Юрі припало праве крило, значить — з правого боку цвинтаря. Гармати притягнути руками, щоб ворог не чув і не гримнув по нас.

— Ну, хлопці, — сказав якимсь дивно чотовий, — тепер до роботи. Окопатися, скільки зможете, але тихо. Краще шукайте прикриття між гробівцями.

Залягла мовчанка.

— Маєте якісь запитання? — спитав чотовий.

Ніхто нічого не питав.

— Як так, то Боже помагай!

Ройові відповзли назад, а потім бігом до своїх роїв. Юра вскочив на плятформу авта й тихо почав пояснювати хлопцям ситуацію. Вояки були схвильовані. Цим разом це вже не жарт. Кожної хвилини може розгорітись бій. Взятися до гармати. Тільки п'ять, решта вхопились за скриньки з амуніцією. Впилися руками в колеса, вперлися плечима в сталеву плиту, і гармата покотилась уперед.

Більшовики, може щось і передчували, може, вітер їм ніс шепіт українських вояків, тріск галуззя під колесами гармат. Часами дзенькнула скринька від амуніції, вдаряючи об кріс. Блиснула знову ракета. Вояки завмерли. Затарахкотів Максим. Стріляли наосліп, навіть свисту куль не було чути. У відповідь з-поміж повалених хат відізвася "електрической". — Наш кулемет, — з радістю подумав Юра.

Рій підсунувся вже під цвинтар. "Щоб тільки більше ракет не вистрілювали", — прагнули хлопці, впираючись плечима в гармату. Одначе ракети щораз частіше вилітали вгору. Дедалі частіше доводилось воякам завмирати й чекати, аж ракета загасне. А час плив, поволеньки, але плив безупинно і щораз ближче до зорі, щораз ближче до ранку. Вони ж мусять бути готові, щоб гідно привітати ворога.

Знову затріщав Максим, і знову відповів наш кулемет, тим разом з лівого боку з-за кущів, мов би говорив: "Ми ще тут, чекаємо вас". Хлопців ця мова кулеметів підбадьорювала. Темна ніч, цвинтар і вони, тільки одна чота, почувались загубленими

напроти невидимого ворога. Знайомий лускіт своїх кулеметів говорив їм: "Ви тут не самі, як треба буде, разом вдаримо по ворогові".

Вкінці вже на цвинтарі. Взялися вкопувати гарматні колеса, щоб гармата дуже назад не подавалася під час стрілу. Половина ще раз побігла до авт по запас амуніції, панцерних кулаків, гранат.

На небі явилась ясна смуга світла. Спочатку бліда, потім щораз ясніша. Зацвірінькали птахи. Вояки вже лежали при зброї, нерухомо, затопивши очі в даль перед собою. Вони не спали цілу ніч. Коли закінчили роботу коло становища, залягли готові на кожну можливість. Близькість ворога хвилювала їх і не давала їм спати. Вони витріщали очі, чи не побачать десь ворожого шолону. Напроти них, трохи за потічком, чорніла свіжо вирита земля. Ворожі окопи. Але нічого більш не було видно.

Юра розглядав далековидом околицю, чи не побачить де танків, але нічого не бачив. Нагло бум! — засвистіла гранатометна бомба. Бууум, розірвалася за цвинтарем. Потім друга, третя... десята. Раз вибухали бомби трохи за цвинтарем, раз трохи перед цвинтарем. За кожним разом трохи ближче до їх становищ.

— Бачать нас. Встрілюються у цвинтар, худоба, — закляв ко-
трийсь.

Кров у жилах стигла за кожним гуком бомби гранатомету. Вони тісно прилягли до землі і просили Бога, щоб не муіли підійматися. Ззаду розлігся гук гармат. "Одна, дві", — рахував Юра. — "Тільки дві?" — зморщив чоло.

Десь ззаду дві гармати почали стріляти по більшовиках. Шрапнелі рвалися спереду, десь за селом, і не було їх видно.

— Певно, хочуть знищити ворожі гранатомети, — тішили себе хлопці. — Може, наші не мають тут гармат? — думав Юра, — і тому потрібні тут наші гармати? Може, ми зайняли становища не проти танків? — знову зморщив чоло.

Тим часом вогонь гранатометів ріс. Бомби рвалися вже таки на цвинтарі. Скажено дзизкали шрапнелі, перелітаючи понад головами притулених до землі хлопців, відбивалися від кам'яних хрестів. Гук бомб, що розривалися, глушив усе. Валилися хрести, тріскали розбиті гробівці, вирване експльозією каміння фурчало в повітрі. Підірвана силою вибуху земля обсіпувала вояків. Вони ж лежали, не підносячи голів, молилися. Це ж перше вогневе хрищення, перший раз дивилися смерті в вічі. Чи ж можна було від них сподіватися гарту старих вояків?

Затакали кулемети зза розвалених хат, завтурували їм кулемети з кущів з лівого боку. Вогонь гранатометів почав пересуватися нижче, де цокотіли кулемети. З ворожих окопів відізвалися Максими.

Юра підняв голову і глянув перед себе. З-поза свіжо розритої землі за річкою висипувалися купки людей, щораз їх більш і більш. Бігли, лягали, знову вставали, і щораз їх більш і більш. Він розглянувся ще раз. Танків не було.

— Набивай шрапнелями! — крикнув до гармашів. Ті підстрибнули й умить заходились коло гармати, хоч видно було, що їхні рухи були неприродні, бо боялися. Але наказ в армії сильніший від страху. Сильніший за смерть.

Передали наказ від чотового: Стріляти, коли перейдуть річку!

Курінь фюзилерів ожив. Виривалися команди, дихали вогнем кулемети, тріщала крісова стрілянина. Та й більшовики не мовчали. Їхні Максимі захлистувалися вогнем. Гранатомети валили далі, тільки тепер розділили вогонь, частково по цвинтарі, але більше по завалених хатах справа й по куцах зліва.

Перші ворожі групи почали перевалюватися через потічок. Подавши віддаль для прицілу, Юра різко скомандував: Вогонь!

Гримнула гармата, за нею друга, третя, четверта. Фюзилери прийняли гуркіт гармат грімким "слава". Свідомість, що й вони не самі, додала їм бадьорости. А більшовики перли вперед, ревіли "урааа" й рвалися вперед. Видно було їхніх старшин, що вимахували револьверами в напрямі цвинтаря, видно було, як деякі хитались, падали, видно було, як поміж ними рвалися шрапнелі й на траві залишалися тіла.

— Вогонь! — командував Юра. — Вогонь! — озивались інші ройові, і їх чотири гармати били, а від їхнього вогню залежало життя багатьох вояків.

— Скороти вогонь! — крикнув Юра, побачивши, що шрапнель експльодував поза ворожою лінією. А ворог пер уперед.

— Вогонь коротший! — падала щораз частіше команда. А ворог пер уперед, приближувався.

— Вогонь коротший! — кричав Юра й витирив рукавами піт з чола, який безупинно заливав йому лице. Чи ж би він боявся? Це ж неможливе.

Вогонь коротший! — доносилося з інших роїв.

Вояки почали нервово оглядатися. Ворог уже перед ними, видно червоні зіпрілі лица, видно, як відчиняються уста — "ураааа"; чути хрипкі від змучення голоси команд: "Вперйод, ребята! Давай вперйод!"²⁶⁾.

— Вогонь коротший!

І то кінець. Більше стріляти **не можна**. Дула гармат схилені так, що шрапнелі рвуться п'ятдесят метрів перед ними. Ближче не можна.

---

²⁶⁾ Вперед, діти! Ану, вперед!

Чорний гатить з кулемета, аж захлистується. Нарешті настрилявся. Юра щойно тепер його запримітив, він такий був зайнятий гарматним вогнем, що навіть не бачив, що роблять інші. Раптом схаменувся, зрозумів страшну ситуацію і подумав про своїх хлопців. Господи, але ж вони певне бояться, це ж перший раз.

Хлопці таки боялися, вони не знали, що робити, чекали спасіння від нього, від командира чоти.

— Спини гарматній вогонь! Багнети на кріс! Гранати в руки!

Глянув довкола. Клекіт кулеметів і тріскіт крісів, дике "урааа", і тут вони, групка, а ворога маса.

— Вперйод, ребята! — кричать ворожі командири.

Глянув на своїх хлопців. У них вже блищали багнети на крісах, у руках гранати. Дивилися не на ворога, а на Юру. Чекали команди, чекали чуда. Ох, яка дивна вояцька віра у свого командира.

— Гранатами! — скомандував Юра. — Гранатами! — кричали інші ройові.

Луснули вибухи гранат. Понісся стогін з ворожих рядів, прокльони і далі "Вперйод,ребята! Вперйод!"

— Славаааа! Сотня піхотинців вирвалася з кущів з лівого боку і суне, мов хмара, на більшовиків.

— Вперед, друзі! Вперед! Слава! — кричать старшини. — Славаааа!

Більшовики на хвилину затримались. Частина залягла й б'є з автоматів по Юриній чоті.

Частина звернула направо й біжить проти фюзилерів.

— Гранатами! — кричить Юра.

Знову вибухи гранат. Зойк. Прокльони.

— Славаааа! — б'є в небо з правого боку. З-поза повалених хат вибігають вояки.

— Слава! Слава! — кричать Юрині вояки і скажено б'ють по ворогові. Якщо вони боялися й не знали, що їм робити, так тепер готові на все. Їм хотілося б в атаку з іншими. Та це не їхнє діло. Залишаються коло гармат. А там попереду пекло. Тріщать черепи, розбивані тяжкими, підкованими прикладами крісів. Стогнуть пробиті багнетами. Прокльони, матюкання; біжать більшовики назад. Ранені намагаються дорівняти кроку здоровим. Вони падають, благають: "Товарищі, візьміть"²⁷). А "товарищі" біжать назад, а за ними: Вогонь! Славаааа!

Деякі ворожі вояки кидають зброю, підносять руки вгору, стають навколішки. Їх оминає лявіна піхотинців. Коло них з'являються вояки й багнетами показують дорогу в кущі, де командування куреня. Ті біжать, тримаючи руки вгору.

---

²⁷) Товарищі, візьміть!

— Я свій, я свій, — кричить молодий "лейтенант", що кинув пістолю й підняв руки. — Я свій, — кричить по-українському.

— Якщо ти свій, то чого ревів "вперйод, ребята"? — Біжи в кущі, пізніш розберемось, хто свій, а хто ні.

Бій стихає, ворог втікає до села. В селі гудуть мотори авт.

— Вогонь по селі! — скомандував чотовий. — Там тільки війсьско, наших немає. Вогонь по селі, поки повтікають!

Знову гримлять гармати, і знову шрапнелі рвуться між ворогом, що панічно відступає з села. Довга розстрільна появляється перед селом. Це сотня фюзилерів входить у село. Майже цілий день Юрина чота пересиділа під лісом. Зараз по відступі більшовиків з Гути прийшов наказ змінити становища. Вони скоро забрали гармати, по які цим разом приїхали тягарівки, і підїхали під ліс. Чотовий довго говорив радіом зі штабом сотні, був наказ ждати.

Чота втрат не мала. Піхотинці, на жаль, мали багато ранених і вбитих. Уздовж лісу забілили березові хрести. Сумно похилилися голови товаришів.

Дорогою маршує сотня фюзилерів, мов на параді. Підкочені рукави блюз відкривають сильні, спалені сонцем руки. Шоломи блистять у сонці, гойдаються кріси на раменах, ритмічно вдаряють чоботи об висохлу землю. З боку кольони кілька молодих підстаршин. Один стрункий, високий хлопець скинув шолом, і ясне волосся розсипалось по його лиці.

Юра стояв при дорозі з перевішеним через шию автоматом, що смердів порохом. У молодому підстаршині він пізнав свого шкільного товариша, з яким сидів в одній лавці ще в ярославській гімназії.

— Василю! — крикнув до вояка. Цей пізнав Юру і махнув до нього рукою, а на лиці зяясніла усмішка. Юра помахав рукою й нічого не сказав. Що ж буде говорити?

Сотня гукнула пісню:

Рідний краю, радій, не журися,
Лиш у наші серця подивися,
Там повно сил і віри незломної,
Захистить від навали грізної.

Ритмічно били чоботи об лісну доріжку, а з очей молодих вояків промінювала гордість. І було чим гордитися. Це ж їхній перший бій. Переможний бій.

Юра обернувся і глянув на своїх хлопців. У них горіли очі. Пройшли бойове хрищення. Так несподівано закінчився для Юри Брунчака та його роя період очікування, а розпочався період кривавої боротьби, боротьби на смерть і життя, боротьби в обороні своєї батьківщини.

Незабаром прийшов наказ відмаршу. Чота з усіма чотирьома гарматами та цілим військовим майном долучилась до колони тя-

гарівок, навантажених піхотою. Їхали помалу, бо дорога була вибоїста й вузька. По обох боках дороги густий ліс. Вони їхали до Майдану, кілька кілометрів від Гути. Хлопці були в екстазі. Пройшли свій перший бій. Завзятий бій. І не тільки, що вони не заломились, але вийшли з нього переможно. Було чим хвилюватися й гордитись. Голосно накликували один до одного, ділячись своїми переживаннями. Юра сидів у шоферці й також радів. Адже ж це перший бій його роя, і хлопці склали іспит. Егеж, склали іспит. Радів, і широка усмішка не сходила йому з обличчя.

Гармати помаленьку котились вперед, і нікому навіть не впало на думку, що цей густий ліс по обох боках дороги може ховати багато несподіванок. Тому самітній крісовий вистріл з одного боку дороги нікого не затривожив. Навіть Юра, почувши його, не звернув на нього жадної уваги. Хтонебудь міг вистрілити.

За хвилину пролунав другий стріл, і на одній тягарівці, навантаженої піхотою, зчинилось замішання. Хтось, видно, дав наказ приспішити їзду, бо тягарівки погнались уперед, не звертаючи уваги на вибої.

Снайпер! — мигнуло Юрі через голову.

Тягарівки на гусеницях не могли дорівняти швидкості тягарівок, і чота залишилась сама на дорозі між лісами. Чотовий дав наказ затриматися.

— Всі по роврах! Ройові до мене! — скомандував, сам плигнувши до придорожного рову. — Десь на дереві є снайпер, а може їх і більше, — сказав. Перший і другий рій гусаком по лівому боці дороги! Третій і четвертий по правому! Дивитись по деревах і кущах! Стріляти в усе, що рухається! Не жалувати амуніції! Тягарівки поволі вперед! Не спішитись! Не переганяти піхотних роїв! — говорив поквалпно, нервово, розглядаючись по деревах.

Знову загули мотори, і тягарівки помаленьку покотились уперед. По обох боках дороги, гусаком, похили бігли вояки. Їхні очі напружено намагались пробити гущавину лісу, додивитись чогось поміж густими кронами дерев. Де-не-де гукнув постріл, де-не-де затарахкотіла машинова пістоля. Хлопці не бавились. Як тільки запримітили щонебудь підозрілого, якийнебудь підозрілий рух галужки чи куща, зразу відкривали по ньому вогонь.

Такий марш був повільний, напружував нерви та мучив фізично. Тому коли перед ними відкрилось поле з правого боку й чотар дав наказ зупинитися, отримавши нові інструкції радіом, Юра та його хлопці прийняли це з захопленням. Нахилки, трохи бігом, трохи ходом і фізично виснажувались, і досить їм було такого маршу, воліли б бій у відкритому полі, ніж шукати снайперів у кущах і на деревах.

Тягарівки з гарматами були розставлені досить далеко одна від одної, і рої розмістились довкола них, щоб використати нагоду й трохи відпочити, та водночас бути наготові на всяку несподіванку. Щоправда, не думали, що ворог може їх заатакувати в тому місці, і тому цей непередбачений відпочинок здавався їм раєм. Юра лежав навznak, дивлячись на білі хмари, що летіли по небі. Ніхто нічого не говорив. Деякі трішки здрімнулись. Пізно будуть у Майдані.

Юра вже попадав у заслужену дрімку, коли його вухо зловило щось неначе свист. Свист швидко зростав, і Юра не мав уже сумніву, це гранатометна бомба. Він насторожився. Зі свисту зорієнтувався, що вона впаде далеко за ними. Але гранатометна бомба? Одної ніхто не вистрілює. Їх вистрілюють тільки тоді, коли обсерватор бачить ціль. Гук розірваної бомби далеко поза ними не дуже схвилював вояків. Тільки чотовий, як і Юра, потирав чоло, намагаючись розв'язати загадку. Другий свист бомби вже добре насторожив Юру. Він піднявся трохи й глянув у напрямку чотового. Чотовий не крився. Опустився на одному коліні і далековидом розглядав ліс. Видно, йому по голові ходили такі самі думки, як і Юрі.

Гук розірваної бомби тепер трохи насторожив хлопців. Бомба вже розірвалась перед ними та ближче до них.

Встрілюються, — мигнуло Юрі через голову. Десь обсерватор нас бачить. Але де він? Клята собака. І Юра, як і чотовий, почав далековидом розглядати ліс. Тим часом бомби рвалися частіш і частіш. Раз поза ними, раз перед ними, але за кожним разом ближче й ближче. Вже й вояки побачили, що то діється. Пригадали собі останню ніч на цвинтарі й зрозуміли, що ворог їх бачить і встрілюється. Коли ж попаде і наставить гранатомети на ціль, тоді пір'я з них полетить. Вони притиснулись до землі, а піт поволі почав виступати на чоло по кожній експльозії.

Всі ройові теж почали нервово далековидами слідити ліс. Вповні здавали собі справу, що обсерватор десь там у лісі, правдоподібно на дереві. Але як його побачити? Як його з того дерева стягнути на землю?

Хлопці у Юриному рої почали денервуватися. Їхня нервово напружена поведінка кидалася ввічі й журила Юру, що ще не трапив надії, що вони якось того обсерватора найдуть, поки гранатомети їм добре напакостять. Втікати не було куди. Зрештою, це було навіть небезпечно. Чота, розкинена по полі, так як вони тепер були, менша та важча ціль для ворога, аніж чота в марші на вузькій лісовій доріжці. Ситуація справді була загрозлива, і нервово напруження передавалося Юрі щораз більше. Зовсім що інше бачити ворога й боротися проти нього, а що інше бути зданим на його ласку й неласку.

Чорний приліг коло свого кулемета, але, не бачачи ворога, не мав у кого стріляти. Це його виводило з рівноваги. Він зіпрів і нервово облизував губи. "Наволоч! Наволоч! Де вони?" — бурмотів під носом, оглядаючись навколо.

— Окопатись трохи й вбити саперки перед себе! — кричав чотовий. — Лицем до лісу! — Додав на всякий випадок, якщо б хтось не додумався, про що йому йдеться.

Вояки почали шпарко рити землю перед собою, але дехто не рушився. Видно було, що зі страху.

— Окопатися! — крикнув Юра різко до свого роя, побачивши, що не всі хлопці взялися до лопат. — Чули наказ чотового? Кляті боягузи!

Він боявся, що хлопці, які ще не встигли загартуватися, заломляться, а тоді хоч кулю в лоб. Юра не мав часу окопуватися. Бомби рвалися вже таки близько, і єдине спасіння — знайти обсерватора. "Ми тебе найдем, собако!", — бурмотів під носом, гозстібаючи рвучко бзлюзу, аж гудзики відлітали. Комір його давив. "Клятий шолом! Лізе на очі", — говорив сам до себе, поправляючи шолом, щоб класти до очей далековид. Шолом не здавався й далі пхався на очі. Юра почервонів зі злости, зірвав шолом з голови і з пересердя жбурнув ним на землю. Відгорнув з очей зліплене потом волосся. Губи йому дрижали, горло засохло, і він намагався ковтати слину, але це йому не все вдавалося. Час летів, і щось треба було робити. Не можна було сидіти безчинно та чекати на смерть. Чотовий розумів це і тому крикнув до ройових:

— Вогонь кулеметний по лісі! Стріляти по верхках дерев широкими серіями!

— Вогонь повторили своїм роям ройові. Затріскали нервово кулемети, стріляючи наосліп по лісі. В голосах вояків можна було відчутти неймовірне нервове напруження. Навіть голос чотового, звичайно спокійний і рішучий, звучав якимось тривожно, що тяжко було його зрозуміти. Вогонь кулеметів не був дуже ефектовний.

Найти наосліп одного обсерватора у цілому лісі майже неможливо, але щось треба було робити. Юра підбіг до чотового, щоб поділитися з ним думками. Чотовий був блідий, губи закушені. Очі затоплені в ліс.

— Тут не кулеметами, Юро, але систематичний вогонь шрапнелями придався б. — Кажучи це, чотовий напружено й нервово морщив чоло. — Гармат не хочу уживати. Гармаші при стрілі мусять стояти на колінах. Їх відламками бомб посічуть на кусники... але... нема виходу... не можемо чекати, як вівці на заріз... здається, треба буде..

Чотовий розтагав кожне слово, морщачись при тім і потираючи чоло рукою. Був напружений. — Шрапнелями? — Вигукнули чотовий і Юра майже рівночасно. — А крісові гранати? —

Адже кожний п'ятий гармаш має спеціальну цівку, яку закладають на кріс і з її допомогою вистрілюють крісові гранати. Вони всі уважали цей "крісовий гранатомет" за непотрібне барахло, ніколи його не вживали, на вишколі ним не цікавились і тому про нього зовсім забули.

Юра підірвався і, не зважаючи на вогонь, кинувся бігом до свого роя. Чотар підбіг до другого роя, швидко пояснюючи, що мають робити.

— Двох хай стріляє зліва направо, а двох справа наліво! Відламки гранат летять у великому промірі, може поталанить. Може, найдемо сукиного сина.

Чотовий ніколи не проклинав, але тепер, видно, вже не панував над собою. Ворожі бомби рвались уже поміж ними. Шрапнелі джижчали понад головами, як люті оси, а безрадні хлопці попадали в паніку.

Влодко прицілився у вершок дерева і стрілив. Тріск крісового крісом. Юра показав йому на дерево:

— Це границя! Стріляй зліва направо... За кожним разом кілька метрів далі! Два рої праворуч будуть стріляти справа наліво, аж ваш вогонь зустрінеться, — пояснив задиханим голосом. — Наволоч десь там мусить бути, — додав ніби до себе.

Влодко прицілився у вершок дерева і стрілив. Тріск крісового пострілу й за три секунди експльо́зія поміж деревами. Посипалося листя. Зломане галуззя падало на землю, а падаючи зачеплялось на інші і зависало.

Почулись вистріли з інших роїв. Хоч ворожі гранатомети били щораз густіш, мораль хлопців піднялась. Що інше лежати безрадно на полі та чекати на шрапнель у плечі, а що інше брати участь у бою. Довкола гуло. Рвались ворожі гранатометні бомби. Вили кулемети, рвались між деревами гранати. Юра тільки но тепер встиг вирити трохи землі перед собою. Уклепав її саперкою в малий горбочок і вбив у нього лопатку. Це не була добра охорона від ворожого вогню, але могла трохи послабити силу ворожого шрапнелю. Оперся на ліктях і знову скерував далековид на дерева. Помалу-помаленьки за всіма засадами обсервації пересував далековид зліва направо. Доходив до границі своєї обсервації, знижував далековид трішки і пересував ним справа наліво, і так далі і далі. "Десь там є чорт той проклятий", — вертілось йому по голові.

Чотар Юрищак робив це саме, він не спускав льорнетки з дерев. Інші ройові його наслідували. Де ж він, холера?

Вогонь Влодка Бузика доходив майже до його правої границі. Вогонь із третього роя зближався до того самого місця. Незабаром зйдуться.

Де ж він, той обсерватор? Свиняче рило!

Нараз граната з Юриного роя і третього роя вибухли майже одночасно поміж двома деревами. Трісла крона одного з дерев. Загойдалась і цілим своїм тягарем гримнула вниз, зачепившись за галуззя на бічних деревах. З вояцьких грудей видобувся звук ні то полеглий, ні то жаху. До верхів'я дерева був прив'язаний ворожий обсерватор. Коли Юра шукав його поміж верхів'ями дерев, йому здавалося, що як його знайде, з радости підскачить. Тепер, коли цей обсерватор лежав уже на землі, Юра зовсім не виявив цього захоплення. Навпаки, йому зробилося млісно. — Зупинити вогонь! — крикнув чотар.

Замовкли експльозії гранат. Замовкли кулемети. Тільки ворожі гранатомети ще дали якийсь час, а потім все затихло. Ворожа гранатометна батарея, стративши свої "очі", припинила вогонь.

— Брунчак! Ходи зі мною! — крикнув чотар.

Юра підбіг до нього, й обидва, тримаючи автомати напоготові, побігли в ліс. На землі лежав, прив'язаний паском до дерева, молодий радянський вояк. Він уже не жив. Відламки гранати розбили йому череп і пошматовали груди. На військовій скривавленій сорочці офіцерські пагони.

— Старший лейтенант²⁸⁾, сказав глухо Юрищак і, відвернувшись наглим рухом, подався до своєї чоти, а Юра за ним.

Про дальший відпочинок і мови вже не могло бути. Єдине, що чотар міг зробити, це якстій відійти. Дав наказ відмаршу до Майдану. На щастя, жертв не було. Один з роя Стаха Войтика був ранений у руку, але це не велика рана, й він з неї сміявся.

Цим разом вони вже не бігли коло авт. Ліс рідшав, і не виглядало, що ще раз по них вдарять. Зрештою виявилось, що цей біг коло авт тільки вимучив хлопців, а нічого корисного не дав. Тому цим разом сиділи на тягарівках і тільки дивилися по вершках дерев, тримаючи "крісові гранатомети" напоготові. Навчилися нової лекції.

— Клятї снайпери! Клятї обсерватори! — Бурчав Юра під носом. — На деревах сидять. Чи ж вони мавпи, чи що там?

Колона з гуком моторів і брязком гусениць поволі вчочувалась у Майдан. Наставала ніч. Вояки були помучені. Роздратовані нерви не давали їм відпочити й тому привітали село з радістю. Село ж на Україні для українських вояків найбільша атракція. І поісти можна, й самогону знайти, хто його любить потягнути, завжди десь його винохають. Та найбільше молодим воякам — це нагода зустрінутись з дівчатами, пожартувати, заспівати, знайти трохи розваги.

Колона гармат вкотилася у сільські сади. Наказ був розташуватись на нічліг. На жаль, не дозволено їм зустрічатись з мешкан-

---

²⁸⁾ Поручник.

цями. Хлопці були розчаровані. Вони не знали, що Майдан майже зовсім заселений поляками, а для поляків кожний, хто йде з німцями, смертельний ворог. Не знаючи, що вони не між своїми, хлопці, сердиті на свого командира, порозтягали гармати, як звичайно, якнайдалше одна від одної, щоб несподіваний ворожий артилерійський вогонь зразу їх не знищив, полягали відпочивати. Нависла темна ніч, і Юра, змучений емоціями дня, обгорнувшись шинелею, ліг у саді під деревом. У селі стояла сотня фюзилерів, що взяла на себе обов'язок нічної стежі, і тому ціла чота Юрищака могла йти спати. "Ще вчора, — думав Юра, засипляючи, — хлопці навіть не нюхали пороху, а сьогодні вже "старі, загартовані" вояки. — Він підсміхнувся сам до себе. — Але можна на них покладатись", — сказав майже вголос. Він не знав, як скоро про це переконається.

Ані Юра, ані його вояки, ба навіть командир чоти не знали ще одної речі. Не знали, що ворожий піхотний батальйон підсувається під Майдан. Ворог уже мав інформації від своїх приятелів у селі про українські сили в тому селі, як і про те, що одна чота проти-панцерних гармат розташувалась у саду, і він сподівався, що помучені вояки впадуть легкою жертвою ворожого наступу.

Ворожі колони підсувались під Майдан майже з усіх сторін. Стійкові їх ще не могли запримитити, бо були надто далеко. Не знаючи про ворога, помучені вояки безпечно занурились у заслужений сон. Юра заснув також. Перші бої, перші обов'язки та відповідальності того молодого підстаршини виявилися тягарем, що виснажував його і фізично, і нервово. Вночі ворожа піхота підсунулась під саме село. Було вже над ранком, але промені сонця ще не роздерли темної занавіси ночі. Стежі запримитили більшовиків, що підходили, і наглий вогонь стряснув селом. Сотня української піхоти, не чекаючи на ворожий наступ, відкрила по ньому вогонь. Одначе ворог був приготований, і вмить вив'язався завзятий бій. Села обороняти довго не було доцільно. Воно було українським частинам у пригоді тільки як місце тимчасового відпочинку. Його раптовно перервано, й треба було покинути село якнайшвидше, уникаючи втрат у людях і воєнному матеріалі. Чотири 75 мм. протипанцерні гармати з великою кількістю амуніції, ракет і мін становили велику вартість, і тому командир піхотної сотні вирішив обороняти село тільки, аж доки чота проти-панцерних гармат не відступить.

В селі настав сполох. Розбуджені наглим замішанням вояки не могли відразу зорієнтуватися у ситуації. Юрищак бачив, що головна проблема усунути свою чоту з гарматами з села якнайшвидше, а тоді піхота якось дасть собі раду.

— Відступати! Негайно! В напрямку на Ясинів! — Скомандував своїй чоті, намагаючись перекричати гук крісових салів і

виття кулеметів. Ройові кинулись помагати своїм роям. Крик, прокльони, команди, гук вогню.

Командир піхотної сотні, що вже була в гарячому бої з ворогом, помагав Юрищаківі гримати на його вояків:

— Що з вами, прокляті гармаші? Як вам довго треба, щоб виїхати звідси до чорта? Думаєте, що ми цілу армію Конєва задержимо, щоб ви могли ваші гармати й задниці рятувати?

Помучені хлопці, — адже за останніх сорок вісім годин вони спали тільки не цілу ніч і пройшли вже два бої, — якось не так справно як завжди заходились коло гармат. Врешті перші рої почали залишати село. Тим разом Юриний рій запізнився. Чогось і Юра, і хлопці не могли, як звичайно, скоро упоратись із своїм ділом. Вкінці і їхній рій готовий. Причіпка з амуніцією та мінами, причеплена до тягарівки, до причіпки причеплена гармата. Юра, як звичайно, стояв на східцях шоферки й, вигинаючись, щоб бачити, що діється поза ним, дав команду: Марш! Марш!

Тягарівка покотилась уперед, але не далеко. Вони були в саду поміж деревами, Богдан в поспіху не звернув уваги, що вони близько дерева. Юра також цього не запримітив. Все барахло покотилось кілька метрів уперед і враз... усе затрималось. Гармата зачепила колесом за дерево. Мотор загас.

— До біса з тобою, Богдане! — закляв Юра. — Шофер ти чи стара баба? Назад!

Богдан зденервовано запустив мотор. Увімкнув задній біг і натиснув на газ. Тягарівка шарпнулась назад. Гармата закрутила і бум... трісли скоби, якими вона причеплена до тягарівки. Юра побілів. Господи, що робити? Всі звернулись на нього, чекаючи його рішення. Бачили безвихідність ситуації. А Юра не міг рішитися. А за той час решта чоти Юрищака відступала до Ясинова.

Що робити? Віддати гармату ворогові з усією амуніцією, ракетами та мінами? Ні! Ніколи! Так тоді що ж робити? Висадити гармату в повітря й утікати мерщій і якнайдалше можна? Шкода. Стримуючи ворожий наступ частиною роя, коли друга частина якось причепить її до тягарівки? Добра думка, але чим причепити та як довго кількох хлопців стримає ворожу піхоту? Такі думки перелітали через Юрину голову блискавками.

Хлопці позискакували з авта. Швидко, нервова дискусія. Всі махали руками та кричали. Юра напружував ум, шукаючи якогось виходу, але нічого не міг видумати.

Ромко Остапчук, перший гармаш, виявився найспокійнішим. Багато не думаючи, витягнув пістолю з кобури, що ніби мало означати, що він готов обороняти свою гармату до смерті, й спокійно заявив: "Без гармати не втікаю". Рівночасно Юрі блимнула спасенна думка: Ланцюг! Взяти від селян ланцюг, причепити ним гармату й утікати з села. Чого ж я йолоп про ланцюг скоріш не

подумав, стукнув себе кулаком по лобі. До чорта, прямо звичайний ланцюг, яким селяни прив'язують корів, уповні їм вистачить. Він ще не знав, що село неукраїнське та що співпраці він ні від кого й волами не витягне.

— Ану хлопці! — звернувся він до свого роя, підносячи нервово голос. — Ану поможімо піхоті. Скоростріл на лівий бік саду! Ракетниця на правий! Решта роя в розстрільну між кулеметом і ракетницею. Остапчук! Обійми команду! Я за хвилину принесу ланцюг, прив'яжемо гармату, й до побачення Майдан.

Хлопці кинулися виконувати його наказ, а Юра повний віри, що дістане від селян всяку поміч, яка йому буде потрібна, побіг до першої хати, що була йому по дорозі. Він був певний, що через хвилину кілька вернеться до свого роя з кількома ланцюгами. Яке ж було його здивування, коли, застукав до дверей, він не почув жадної відповіді. Ситуація не дозволяла на проволоку, і тому Юра пхнув двері. Вони широко відчинилися.

— Є тут хтось? — крикнув Юра на ціле горло.

На його крик, у снігах появилася чоловік невисокого росту, на вигляд селянин. Юра скоро, з тоном щирости в голосі, звернувся до нього:

— Газдо, мені треба ланцюгів. Скоби в гарматі трісли, а ми мусимо скоро відступити.

— Не маю ланцюгів, — впала відповідь польською мовою.

Юру здивувала польська відповідь, але він виховався у Кракові і польська мова не була для нього проблемою. Він з наївним здивуванням відповів по-польському:

— Як то може бути, щоб господар не мав ланцюгів?

— Не маю ланцюгів, — знову впала ця сама відповідь польською мовою.

Юра не тратив часу. Він ще не підозривав злої волі від селян. Все, чого він хотів, це кілька ланцюгів, а що цей господар їх не мав, він бачив тільки одну можливість. Побігти до іншої хати. На жаль, в іншій хаті повторилося те саме. Юра, вже насторожений, побіг до третьої хати. Там те саме.

З саду доходив клекіт його кулемета та тріск крісових салів. Це свідчило, що ворог уже коло саду і його хлопці відкрили по ньому вогонь.

Юра вискочив з хати і трохи нахильці, коли свистіли кулі коло голови, побіг до свого роя. Він був розчарований і зрозумів, що поляки не хочуть йому дати ланцюгів навмисне. В саді вогонь гримів. Ворожі кулі свистіли. мов оси. Рвались гранати. Юрині хлопці не залишалися довжні ворогові. Їхній кулемет вив, мов скажений. Кріси тріщали безупинним вогнем. Ромко Остапчук, що в непристутності Юри обняв команду над роєм, викрикнув до Юри: "Славко Савчук убитий".

Юру щось стиснуло за серце. Він не міг зловити віддиху. Він здавав собі справу, що жертви мусять прийти, але коли почув це "Славко Савчук убитий", він прямо остовпів. Клекіт кулеметів поволі опритомнив його. Кров йому вдарила до голови. Це все через ту худобу, що не хотіла мені ланцюгів дати. Не думаючи над тим, що він робить, бігом, уже не ховаючись від куль, побіг до хати, де вже був. Там він стрінув того самого селянина, його жінку й ще якихось двох молодих жінок. Мабуть, його доньки.

— Давай ланцюг! — ревноу, мов навіжений, навіть не пробуючи говорити до селянина по-польському.

— Не маю ланцюгів, — впала ця сама спокійна, вперта відповідь.

Все, що Юра тепер бачив перед своїми очима, це труп Славка. Такий молодий, такий гарний хлопака, не сходило йому з думки. Він підсвідомо звинувачував селянина за Славкову смерть. Вперта відмова ланцюга вплинула на нього, як червона плахта на бика. Не пануючи над собою, він так, як держав пістолю в руці, гаратнував пласким боком пістолі селянина в лице. Не думав, що це проти женеvської конвенції. Він тільки бачив перед очима труп Славка й знав, що потребує ланцюгів.

— Рахую до трьох, не буде ланцюгів, уб'ю, як скажену собаку, — процідив через зуби, намірюючи пістолю у голову селянина. Почав рахувати. Раз.. два...

Юра був у такому скаженому схвилюванні, що не завагався б на одну секунду пальнути в лоб тому полякові. На щастя, жінка селянина не була така вперта, як її чоловік. А може відрухово відчувала, що цей молодий підстаршина доведений до кінця нервового напруження і йому жарти не в голові. Коли Юра вирахував два... вона впала перед ним на коліна і з плачем повторяла:

— Не стріляйте! Не стріляйте! Не стріляйте! Я вам дам ланцюги, скільки захочете.

— Мерщій! — крикнув Юра, звертаючи пістолю то на неї, то на її чоловіка, що закривав по ударі лице.

Жінка підірвалася з колін і хутко побігла до якоїсь комірки. Юра з пістолем в руці пігнався за нею. В комірці було все, що господареві може придатися. Одне все, що Юрі було треба, це ланцюги, завішені на стінах.

— Давайте от ті! Швидко! — звернувся до неї та до її чоловіка, що тепер почав з ним кооперувати, бачачи, що "жарти" закінчені. Через хвилину кілька Юра мав досить ланцюгів на своїх руках. Мав їх так багато, що йому було тяжко нести, але свідомість, що від тих ланцюгів залежить життя його роя, додавала йому сили. Вгинаючись під тягарем, побіг назад до свого роя. Там уже гудів завзятий бій. Чотовий піхотної чоти, що відступала, побачивши Юру, крикнув: — Чи ж ви всі з ума зійшли? Ціле село

в большевицьких руках. Хочеш усіх своїх вояків убити? Втікай якнайшвидше можеш! А твою гармату хай чорти візьмуть, — додав уже здалека.

Юра слухав його, а по голові ходило інше. Врешті допов роя. Маємо ланцюги! — крикнув з радістю.

— Скоростріл на авто! Хутко! Вогонь протипанцерною ракетою! Всі інші назад! На авто! — Посипались з його уст накази.

Хлопці кинулись до роботи. Кулеметник, висадивши кулемет на верх авта, валив з нього, аж задихався. Протипанцирні ракети, вистрілені зблизька, рвались поміж ворожими вояками, сіючи замішання.

— Ракетниця на авто! — знову скомандував Юра. — Решта подвоїти вогонь! — додав нервово, бачачи, що большевики вже майже в саді.

Врешті гармата причеплена до тягарівки. Ракетниця, приміщена на авті, знову відкрила по ворогові вогонь. Решта хлопців почала вскакувати на п'ятформу авта. Юру знов щось зловило за серце, коли побачив, що два вояки втягало тіло Славка на авто. "Господи", — вирвалось йому з грудей. — Невже ж треба було втікати без гармати?! — Але тепер він не мав часу роздумувати. Треба було негайно виїхати з села. Юра вже був готовий дати наказ від'їзду, коли нараз шофер тягарівки, Богдан Чура, скорчився, наче б хтось його в живіт кулаком ударив. Ворожий кулемет, що примістився таки вже в саді, випалив серію по тягарівці, й Богдан дістав цілу серію просто в живіт. Смерть прийшла з місця, не треба було йому на неї чекати. Юра остовпів. — Господи Боже! Богдан. Не буде часу змінити шофера, — майнула йому думка. — Кляті москалі вже в саді. Ціле село в їхніх руках. Ви стріляють нас усіх просто без спротиву. Милосердний Боже! Що ж я наробив? — Щось одначе додало йому сил. — Я мушу рятувати рій! Ми мусимо з того пекла вийти.

Юра був одним з тих підстаршин, які ще в Нойгамері настоювали, щоб кожний п'ятий гармаш мав шоферський вишкіл. Тепер він був рад, що на цьому настоював.

— Влодку! Бузик! — кричав Юра до свого п'ятого гармаша. Швидко до шоферки! Богдан убитий.

Влодко, блідий на лиці, але якстій кинувся до шоферки, відтягаючи мертвого Богдана трохи на бік.

Загудів знов мотор. Тягарівка покотилась знов вперед, шарпаючи прив'язану до неї гармату. Кулемет на даху тягарівки вмовкав тільки тоді, коли треба було змінити стрічку або цівку. Хлопці не стримували крісового вогню, стріляючи, опершись по боках тягарівки. Виявилось, що й протипанцерна чота Юрищака та частина української піхоти вже давно залишили село, і Юриний рій відступав селом, що його вже зайняв ворог.

— Панцерні кулаки! — крикнув Юра, бачачи, що ворожі вояки, ховаючись поза хатами, стріляють по них з усіх боків. Він хотів викликати замішання та примусити ворога думати про свою шкуру.

Гукнули кулаки по хатах. Хати спалахнули вогнем. Шкода села, навіть хоч воно польське, — майнуло Юрі через думку. Але, як казали старовинні римляни: "Посеред брязку зброї мовчати музи". Вогонь хат, запеклість бою викликали достатнє замішання, щоб Юрин рій вирвався з села на дорогу. Хвилину здавалося Юрі, що все закінчилося, що пекло поза ними. На жаль, він помилився. Ворог так легко не поступався.

— Обергренадире! Обергренадире! — донеслось до Юри. Він вихилився із шоферки і глянув назад.

За ними сунула ворожа тягарівка, повна піхоти.

Юра закусив зуби. Вони перевантажені. Їх тягарівка на гусеницях не може розвинути такої швидкості, як вороже авто. Крім того, гармата на ланцюгах за тягарівкою шарпала, могла перевернутись. Треба було щось зробити, і то негайно. У них вже третій вояк убитий. Зеник Біс, четвертий гармаш, стріляючи, вихилився з авта і дістав з ворожого кулемета по голові, аж вилетів з авта. Тіла навіть забрати не можна було.

Юра рішив.

— Стей! — скомандував шоферові. — Всі в рів! Панцерні кулаки і ракетниця по ворожому авті!

Вояки зрозуміли, що тільки швидкість і відвага можуть їх спасти, і виконали наказ блискавкою. Авто зупинилося, і хлопці висипались у придорожні рови по обох боках дороги. Ворожа тягарівка почала раптово гальмувати, але було запізно. Вона спалахнула вогнем. Чого не докінчили ракети, докінчив кулемет і ручні гранати. Так раптом, як усе почалось, усе й нагло затихло.

— Всі на авто!

Хлопці кинулись до авта, а Юра нервово переглядав їх очима, а по голові все одна думка: "Чи ще хтось убитий?" — Але ні. Тим разом більше жертв не було, і їхня колона покотилась до Ясинова. Там рій був прийнятий із здивуванням. Командир сотні був повідомлений, що його рій знищений, і не сподівався побачити його на цьому світі. Юра затримав рій на площі коло церкви й, розвідавшись, де командування його сотні, пішов скласти звіт.

У командуванні, крім командира сотні, застав і чотаря Юрищака. Обидва старшини зустріли Юру з відкритими раменами. Розказавши сотенному подробиці свого випадку з гарматою і про понесені жертви, Юра був готовий вийти, коли командир сотні витягнув до нього руку: "Дякую вам, десятнику!"

Юра трохи змішався і скромно завважив: "Я тільки старший гренадир, пане поручнику".

— Від сьогодні ви десятник, — відповів командир сотні, міцно стискаючи йому руку. Юра не знав, що сказати. Він тільки засалював і не відповів ані слова. Він був фізично і нервово виснажений.

Заки Юрин рій відійшов на кілька годин заслуженого відпочинку, хлопці вирили в саді коло церкви могилу. Появились березові хрести над спільною могилою двох протипанцерних стрільців: молодого слюсаря зі Станіслава і гуцула десь з-під Старих Кутів. З очей Юри текли сльози, коли віддавав останній салют друзям, що відійшли у вічність.

З Ясинова вони виїжджали кілька разів з "малим" завданням, але завжди вертались до Ясинова. Одного разу, відбивши ворожий наступ піхотою і танками, повертались назад. Перед ними розкинулось село, й вони чомусь попрямували до нього.

В село входило багато війська. Здавалось, що тут зупиняться на відпочинок. Чота Юри, як звичайно, в'їжджала в село з ревом моторів, шумом сталевих гусениць і з пісню на устах, яку шум моторів приглушував. Налякані ревом моторів собаки ховалися за плотами і звідти лаяли на гармати і гармашів. Піхота їх менше дражила. З-поза плотів, углів, з-поза вікон цікаво виглядали людські голови й коли переконувалися, що поза заглушливим ревом машин нема чортів, тільки молоді українські вояки, вулиці залюднювалися. Дівчат завжди було найбільше. Вони відразу знайомилися з молодими вояками, тож сміхові та жартам не було кінця. Тим разом за гарматами чоти "панцергерів" у село входили колони піхоти. Незабаром вулиці були набиті військом. Юрина чота зупинилася, і Юра, навіть не розглядаючись, вискочив з авта, щоб трохи розпростувати ноги. Несподівано віч-на-віч він стрінувся з молодю дівчиною, краса якої полонила Юру з першого погляду до такої міри, аж йому дух забило. Справді була красуня. Висока, неймовірно зграбна, чорні густі коси звисали їй аж до пояса, а очі, ах ті очі! Юра ще довго, довго забути не міг. Великі, чорні, як вуглики, такі замріяні, що Юра ніяк не міг від них відірвати своїх очей. Несподівано появився перед нею молодий юнак у військовому однострої з дивізійним щитиком на рамені та й занепокоїв також її, і вона, не знаючи, що з собою зробити, почала нервово й швидко поправляти зачіску. Юра, теж заскочений і роззброшений її красою, почувався ніяково. Хотів щось сказати, але слова не йшли на язик. Врешті знайшов вихід.

— Чи можна у вас чашку води попросити? Сьогодні така спека.
— Дівчина ще більше збентежилась, але відповіла з чарівною усмішкою, трішки червоніючи на личку.

— Чом би ні. Обернувшись на одній нозі, вбігла в хату, мабуть по воду. Юра, що вже прийшов до себе й набрав відваги, подався за нею. Стрінулись знову в сінях. В руках тримала великий глиняний дзбанок, повний води.

— Можна б тут напитись? — спитав Юра дуже ввічливо, щоб її не відстрашити. — Там надворі так гаряче.

— Просимо! Просимо! — говорила дівчина, відчиняючи двері до кімнати, де стояв стіл, крісла, лави. Юру вдарила неймовірна чистота в кімнаті. Він сів за столом, а дівчина принесла чашку пропонуючи: — А може, хліба? Маю свіжий; а може, квасного молока?

Юра подякував. — Я тільки ось так на кілька хвилин. На жаль, ми тут довго стояти не будемо. А як ви називається? — запитав дівчину, не спускаючи очей з її прекрасного личка.

Дівчина знову почервоніла, але відповіла:

— Я Наталка, живу з сестрою. Батько у дивізії, а мами майже не пам'ятаю. — Говорячи, вона нервово намагалась застебнути примхливий гудзик на блюзочці. — А ви?

— А я що? — недотепно запитав Юра? Крім її очей, він нічого не бачив і не розумів.

— Яке ваше ім'я? — повторила дівчина, заливаючись дзвінким, щирим сміхом.

— О! — засміявся Юра. — Я так у вас задивився, що не розумів запити.

Наталка знову почервоніла й нервово почала застібати гудзик, що зовсім не хотів застебнутись.

— Мені на ім'я Юрій, а товариші кличуть мене Юра. Так і ви кличте Юрою. Добре?

— Добре, — погодилась Наталка.

Юра тільки тепер запримітив, що її рука дуже близько його руки на столі коло чашки з водою. Він узяв її руку в свої й хотів щось сказати, але слова не йшли на язик. Наталка виразно застидалася, але не пробувала висунути руки з Юриних рук. І вона хотіла щось сказати, але й у неї забракло слів. Поміж ними зависла багатословна мовчанка.

За вікном загули мотори. Юра зірвався, як опарений.

— Якщо ми будемо почувати в селі або близько нього, чи можна було б заскочити до вас на хвилинку? — запитав Юра неспіливо, а очі казали: "Якщо скажеш ні, я й так прийду". Насправді він не знав, чи взагалі зможе прийти, але йому не хотілось розставатися з тією прекрасною дівчиною.

Вона нічого не відповіла, тільки покивала головою на знак згоди, а очі говорили: — Приходь, Юро, приходь якнайскоріш.

Юра вибіг надвір.

— Гей десятнику! А де то вас чорт носив? Ми думали, що треба буде без вас від'їхати.

— А тобі якого біса до цього? — відрубав Юра. А очі його шукали, чи десь у вікні не побачить Наталчиних чорних кіс. Здавалося, що у вікні мигнула біла блюзочка з химерним гудзиком.

Але він уже не мав часу приглядатися. Чота покотилась вперед, і, хоч-не-хоч, його світом знову стали гармати, кулемети та тих десять хлопців, з якими він уже так багато пережив. Одначе здавалося, що тим разом щастя на його боці. Піхота вимаршувала на правий бік села й почала розташовуватися, де попало, у приватних городах, садках і просто на дорозі, складаючи кріси в козли. Коло них вже крутилися селяни всякого віку й статі. Юрина чота покотилась недалеко. Майже напроти Наталчиної хати була церква, а за нею великий сад. Чудове місце для постою гармат, — думав Юра. Щастя, що чотовий думав так само, й чота затрималась у саду. З церкви вийшов священник, поблагословив хлопців, а потім щось довгенько говорив з чотовим.

Одначе Юрі вертілась тільки одна думка в голові: Наталка! Як дістатись до неї?! Це ж так близько, майже через дорогу.

Як розміщено гармати, а хлопці жадних обов'язків цим разом не дістали, Юра вирішив трохи змінити регулямін військової дисципліни. Він знав, що не матиме спокою, аж поки ще раз не стрінеться з Наталкою.

Помучені хлопці полягали, де попало, деякі грали в карти, деякі розмовляли, а дехто, використавши нагоду, намагався надолужити загублений у боях сон.

Юра присунувся до Василя, першого кулеметника, й тихо йому сказав:

— Слухай, Василю! Але добре слухай! Я піду туди напроти вулиці. Там живе мій знайомий. Якщо б несподівано щось сталося, то вдавай, що я десь недалеко. Я буду назад, як з кулемета.

Василь подивився дивно на Юру, усміхнувся іронічно й лако-нічно запитав:

— А гарний той ваш знайомий?

Поки заклопотаний Юра встиг щось відповісти, Василь добавив:

— Нічого не станеться, десятнику, а як будуть вас шукати, то я їм скажу, що ви дизентерії дістали й пішли кудись у куці. Ні чорт вас не найде.

Юра не мав що сказати. Схопив автомат, з яким ніде й ніколи не розставався. Переверив, чи в кишенях має "крісові" гранати, накинув на плечі повну амуніції сумку й так виряджений вибрався зустрічати Наталку.

Хату найшов Юра скоро, а що найважливіше, — перед хатою на східцях пізнав дівчину, що не сходила йому з голови, відколи вони в'їхали в село. Побачивши його, вона розсміялася дзвінким сміхом.

— Ти, Юро, вибрався зі мною війну вести?

Юра глянув по собі і також розсміявся. У нього автомат, пістоля, гранати.

— Наталочко! — вирвалось йому, і видно було, що це було їй до вподоби. — Це ж війна, фронт. Може, звідси просто в бій.

Юра хотів щось далі говорити, вияснювати, але забракло йому слів. Її краса приголомшила його. Відклав автомат, повісив на ньому сумку, а сам присівся на східцях. Знову бракувало йому слів. Тільки серце так товклося, що йому здавалось, що вона його чує. Він, так як і раніш у хаті, взяв її руку у свої руки. Вона не протестувала. Але видно, що їй теж бракувало слів. Між ними панувала мовчанка. Одначе, чи ж тільки словами можна висловити людські почування? Обидвоє мовчали, тільки їхні серця билися, мов дзвони у церкві. Юрі було всього сімнадцять років, і Наталці не було більше. Роки, коли кров починала вмить кипіти. Юра думав про неї, як про якийсь несподівано знайдений скарб. Наталка думала про Юру, як про молодого українського вояка, якому може лиш кілька годин життя залишилося. Їй було його жаль, бо вона бачила так багато молодих дивізійників, розшарпаних шрапнелями, пробитих багнетами, розтолочених п'ятдесяттонними танками. Фронт уже не один раз перекотився через це нещасливе село. Вона бачила, що Юра рветься до неї, але такий несміливий, і їй хотілось його підбадьорити. Юра відчув легкий стиск її руки, і її чепурно зачесана голівка оперлася йому на рамені. Він старався щось сказати, але далі це не міг здобути на якусь слівце. Він лиш обняв її другою рукою й притиснув трохи до себе. Вона не опиралась, і Юра виразно чув, як билось її серце. Він не видержав, і вуста його прилипли до її личка. Вона мов кітка, м'яким рухом обняла його і притулилася до нього своїм пухким, пахучим молодістю тілом.

— Тут холодно, — шепнула тихо Наталка.

Юра став стягати військову блюзу, щоб отулити її, але вона його стримала. Притулившись, тихесенько шепнула: "Ходімо до хати, там тепліше". — Обнявшись, увійшли до хати. Звичайно, навіть у такій хвилині інстинкт фронтовика не дав Юрі забути за автомат і сумку з амуніцією. Найшлись у кімнаті, не в тій самій, де він уже раніш був. Засвітила нафтову лампу і заслонила вікно.

— Постав автомат коло ліжка, повісь сумку й пояс на крісло. Легше тобі буде. А в потребі швидко досягнеш, — говорила м'яким, теплим голосом. Видно, що війна для неї не новість і розуміла важливість зброї. — Ти, мабуть, вечері не їв. Я бачу, що ваші кухні допіру тепер варять.

Справді, Юра навіть забув за вечерю. Що там вечеря! Щоб хоч ще раз можна було цю ніжну, високу постать тієї прекрасної дівчини відчуту у своїх руках. Підійшов до неї й обняв за її гнучкий стан. Вона зі сміхом викрутилася і погрозила йому пальцем.

— Не тепер, Юро. Насамперед — перше! — І раптом на столі появилася квасне молоко, запашний свіженький хліб, свіже масло,

сир, мед. Ба, навіть плящина самогону якось найшлась на столі. Юра не хотів признатися, що ця самогонка — це єдина річ, без якої він зовсім спокійно міг би обійтись, але ж якже ж “твердий” вояка міг би таку річ сказати. Пригадав собі, що Наталка сказала, що вона живе тут із сестрою.

— А де ж твоя сестра? — запитав, розглядаючись.

Наталка трохи збентежилась й сказала, що сестра вирішила сьогодні ночувати з подругою. Юра більше не питав, це йому зовсім відповідало. Щоб тільки якогось клятого алярму зараз не було, — думав з переляком. Він не міг собі уявити розлуки з Наталкою.

Повечеряли. Юра навіть потягнув ковток самогону й обернувшись, щоб Наталка не бачила, скривився, наче б випив отрути.

Вона підбрала посуд, і Юра не дав уже їй нічим зайнятися. Зловив її, обняв, притулив до себе, й вони осунулись на лаву, накриту м'яким кожухом. Юра цілував їй руки, очі, губи. Вона несміливо шепотіла: “Юро, що ж ти робиш? Юро, досить!” — Але не боронилася, і Юра зовсім не думав, що це досить. Вона лежала в його раменах, притулившись лицем до його лица, і Юра чув її гарячі губи на своєму обличчі. Він пригадав собі примхливий гудзичок на її блюзці, що його так нервово застібала, коли вони зустрілися в її хаті. Йому не довелось довго шукати того гудзика. Скоро його найшов і поміг йому визволитись з неволі.

— Юро! Юро! Що ж ти робиш? — шепотіла вона. Але оборони від неї було щораз менше. Вони не говорили. Не могли. Чути було тільки биття сердець і схвильовані віддихи.

Останній гудзичок розстібнутий, і Юра одним рухом скинув вишивану їй блюзочку на підлогу. Був мов п'яний, Наталка напівомліла лежала в його руках, часами шепчучи щось, чого Юра не міг зрозуміти. Узяв її на руки й ніжно, мов неоцінений скарб, заніс і поклав на ліжко.

Було вже над ранком, коли пекло розбудило Юру й Наталку. Цокотіли німецькі й більшовицькі кулемети. Рвались гранати. Чути було українські й російські накази.

Юра зірвався, як опарений, і прожогом кинувся зодягати.

— Не зашнурую тих проклятих черевиків. Щоб тільки їх зав'язати, щоб на бігу не перешкождали.

Наталка — в довгій білій нічній сорочинці — помагала Юрі зібрати його військове майно якнайшвидше. Попід вікнами бігли вояки, перекликаючись по-російському. І нагло в ніжну, делікатну, прекрасну Наталочку вступив несподівано якийсь демон. Спихвала Юрин автомат, одним ударом прикладу вибила вікно разом з рамою і, притиснувшись боком до стіни, відкрила пекельний вогонь в напрямку російських голосів.

Яку секунду Юра дивився на неї, як зачарований. Ця прекрасна дівчина, в розстібнутій нічній сорочинці, звідки показувалося її

принадне молоде тіло, у своїй люті на ворога, з автоматом у руках, виглядала як богиня війни. Звідки ж вона так справно вміє орудувати автоматом? Чи ж би вона в УПА? Та він скоро прийшов до себе. Не було часу роздумувати.

— Наталко! Що ж ти робиш? — Крикнув, мов скажений, і одним стрибком найшовся при ній. Перевернув її на землю і вирвав їй автомат із рук.

— Лежи тут і не рухайся! — Скомандував, як до своїх вояків. У нього на плечах була вже військова блюза, щоправда ще не застебнута, але він умить сягнув до кишені й витягнув кілька гранат. І граната за гранатою полетіли за вікно у напрямку голосів, куди стріляла Наталка. З решти вікон від експльозій посипалося скло.

Наталка зірвалась з землі, й коли Юра застібав блюзу, вона заціпала йому пояс з пістолем, відстібаючи водночас кобуру, щоб міг у потребі скоро витягти пістолем.

Юра глянув на неї, і йому зробилося жаль. Кілька хвилин щастя і знову все втрачене? І знову кров, і трупи, і бруд, і жах, і знову вся мерзота. Хотів ще раз до неї притулитися, ще раз поцілувати її, наче дозрілі бросквині, вуста. Йому було байдуже, що потім станеться. Наталка думала тверезіш. Наглим рухом всунула йому автомат у руки, притиснулася до нього цілим своїм пахучим молодим тілом, впилася губами в його лице, і Юра почув тихеньке: "Маріє, Мати Божа, бережи його". — І по його лиці покотилась її гаряча сльоза. Юра хотів обняти її ще раз, але тим разом вона відштовхнула його з цілої сили. "Нема часу, Юра! Тепер час бігти! Біжи!" — І вона навстіж відкрила двері.

Юра спам'ятався. Наталка мала рацію. По експльозії гранат час вискочити і перебігти дорогою до своїх. Розігнавшись, плигнув у відкриті двері, кинувся на землю і, вертячись як зига, шукав цілі для свого автомата. Але поблизу нікого не було, крім двох мертвих "бойцов". Ніколи не розвідав, чи це кулі Наталчиного вогню, чи експльозії його гранат їх убили. Він кинувся у сад коло церкви. Його рій заліг уздовж одного боку саду і ждав на наказ чотового.

— Вам зайняло багато часу покинути свого знайомого, — лаконічно запримітив Василь. У відповідь Юра крикнув:

— А ти куди міряєш кулемет? — запримітивши, що кулеметчик лежить перед купою гною і з-за нього нічого не бачить. — Ану лізь на неї! — І Юра зловив за комір його блюзи і примусив підтягнутись на сам верх купи. І сам це зробив. Кинувся на купу гною з таким розмахом, що аж розбризкалося.

Звідси можна було дальше бачити, ну й поле обстрілу було багато краще. Якщо б ворог наступав, то кулемет і Юрин автомат били б по ворогові, а не по купі гною. Та чи про щось інше вони мали право думати?? Чи ж вояк має право бути людиною й думати про щось інше, ніж про поле обстрілу?

Спершу з села відступили більшовики. Потім відійшли дивізійники, і село знову залишилося нічим.

Юра вже ніколи не мав нагоди побачитися з Наталкою, але її чорні очі ще довго йому снилися по ночах, і не раз здавалося йому, що на своїх устах чує теплий поцілунок молододі козачки.

Не один раз, лежачи в полі й задивляючись у зоряне небо, Юра думав: Нещаслива наша Україна, що її руйнують усі, починаючи від "Золотої Орди", кінчаючи "Червоною Ордою". Проте щаслива така нація, що породила доньок таких, як Наталка. Коли ж у тебе, Україно, такі доньки, як Наталка, й такі сини, як ці молоді дивізійники, хто ж зможе поставити тебе на коліна? — Як казав польський маршал Пілсудський, говорячи про українців; "Бути переможеним і не піддатися — це перемога."

Відпочинок по нервово виснажливих боях не був достатнім. Хлопці спали б і цілий вік. Але що ж робити? Кажуть досить, так досить. Тепер вони їхали назад до Ясинова. Тільки два роі. Два поїхали ще раніше. Мали надію, що там, переорганізувавшись, матимуть змогу трохи відпочити. А потому... сумніву не було. Війна ще не закінчена, і перед ними ще довгі, довгі криваві бої. Проте вони жили тільки хвилиною й усе, чого тепер собі бажали, це трохи більше сну й, може, хоч на хвилинку трохи вигоди. Часами шолом, що був за подушку, ставав затвердим, і їм пригадувалася хата, спальня, подушка під головою... але тепер про такі вигоди то й мріяти не можна було. Хоч би тільки трохи м'якого сіна у сухій і теплій stodолі.

У Ясинові чекала їх мила несподіванка. Як тільки заїхали у село, польова жандармерія спрямувала їх наліво, і їх авта покотилися до широкої шопи на кінці довжезної вулиці. Коли затримались коло неї, жандарм, що тут стояв, крикнув до них по-німецьки, що пора викупатися, і широка усмішка залила йому лице. Знав, що його слова викличуть радість у вояків.

Спочатку хлопці недовіриливо глянули один на одного, а зрозумівши, що їх привезли до провізорично зробленої лазні, з радісним криком почали зіскакувати з тягарівки, вимахуючи крісами в повітрі, немов би довідалися, що закінчилася війна. Купіль для них — це як святковий подарунок. Вже так довго не мали змоги не тільки викупатися, але часто не мали навіть як обмитись. Так звана лазня, велика шопа, де на цілу її довжину були залучені труби з душом. Було з п'ятдесят душів. На початку шопи не було труб з душами, але стояло кілька столів, на які можна було кинути своє вбрання і зброю. Тільки була біда з тими душами. Воду тягнули помпою з недалекої річки, тож і тиск води не був дуже сильний, і, річ ясна, не було теплої води. Але сказати правду, хто потребував теплої води? Всі були такі брудні та зіпрілі, а надворі було так гаряче, що кожна вода була для них як найбільше щастя, чого й могли собі бажати.

Вояки влетіли з криком і сміхом до шопи, і столи умить покрилися брудним одягом, що смердів потом, змішаним з загорілою кров'ю.

Брикнула вода з душів, і шопу наповнив ще більший крик та сміх. Їх не було багато, і тому не більше як половина душів була в ужитку. Запінилось мило, хоч і не першої якості. Вояки з явним задоволенням мили нечесані голови й незабаром, вкриті піною, виглядали, як снігові баби. Для них цей купіль був більше ніж купіль. Це була прекрасна та приємна забава, й вони зовсім забули про фронт, про зовнішній світ.

Несподівано відчинилися двері, і до шопи ввійшла молода дівчина в мундирі німецької радистки. У неї, як звичайно, кобура з пістолем. Несподівана її поява спричинила хвилеве заклопотання хлопців, що були роздягнені до купелю. Кілька хвилини запанувала мовчанка, а потім вибух ще більшого сміху, й за рахунок німкені посипалися двозначні дотепи, ламаною німецькою мовою.

Німкению хвилину стояла спокійно, прислухаючись до красномовності хлопців, а потім швидким рухом розстігнула кобуру й витягнула пістолем, звертаючи її цівкою на вояків. В шопі знову запанувала тиша. Тільки шуміла вода, змиваючи мило з вояцьких голів. Німкению спокійно розглянулася довкола, а хлопці з розкритими ротами дивилися на це видовище. Врешті відізвалася. Її спокійний і ніжний голос, ніжний вигляд сильно контрастували з її поведінкою. Пістолю в її руці виглядала майже смішно. Ведучи очима з одного кінця шопи в другий, тихо запиталася: "Ви вже скінчили свої жарти?" — Не діставши жадної відповіді від здивованих вояків, далі говорила: "Я такий сам жовнір, як і ви, так само змучена, як і ви, так само брудна та жадна купелю, як і ви, і так само, як і ви, я не знаю чи буду мати час закінчити цей купіль, чи ні, і так само, як і ви, я не знаю, коли буду мати другу нагоду на таку розкіш. Я не маю часу чекати, аж ви вийдете, й буду купатися тепер. Мені байдуже, чи ви будете на мене дивитися, чи ні, але дотепів більш собі не бажаю, а як котрийсь з вас підійде надто близько до мене, то я ні на хвилину не завагаюсь тарахнути йому в лоб".

Закінчивши таку промову, вона відійшла, де найдаліші душі на кінці шопи, поклала пістолем на стіл коло себе й, хутко роздягнувшись, почала митися, не звертаючи уваги на витріщені на неї очі хлопців.

Чотовий, що був у лазні разом з ними і, річ ясна, німкению не могла розпізнати його ранги в його первородному строї, вражений трохи її "мовою", звернувся до неї з ноткою гніву в голосі:

— Що ви хочете купатися тепер, це нікому з нас не перешкоджає. Що ви вояк так, як і ми, це видно з однострою. Але якщо вам здається, що пістолю у руці одної дівчини може перелякати двадцятьох з гаком вояків, що щойно вернулись з бою з ворожими

танками, то у вас певне не всі вдома і вам треба психіатра. Якщо ви боїтесь насильства, то можу вас запевнити, що ми не "герої Червоної армії".

Дівчина не відповіла й далі милася.

Чотовий вигукнув на хлопців:

— Що ж ви, забули, пощо ми сюди прийшли? Ану кінчайте митися.

В шопі знову загуло. Здавалося, що ніхто більше не звертає уваги на дівчину, але людина збоку могла б запримітити цікаві погляди, звернені в кут шопи, де молода німкеня змивала з тіла фронтний бруд.

Викупавшись і обтершись різним шматтям, залишеним у лазні замість рушників, вояки знову зодяглись у смердячі однострої, позатикали за пояс ручні гранати і, схопивши кріси, почали вибігати з шопи, востаннє кидаючи очима в кут лазні, де німкеня-вояк кінчала свій купіль.

— Якщо вона справді думала налякати нас пістолем, коли ми були роздягнені, то що ж зробила б тепер, коли у кожного цілий арсенал зброї? — мигнула Юрі думка. Дурна дівчина.

Він не мав часу далі думати про той випадок тому, що чотовий підганяв, щоб сідати на тягарівку. Їх завезли на другий кінець села, де вони стрінулися з рештою чоти. Їм дозволено відпочити аж до чергового наказу. Хлопці розбрились, шукаючи тинистого місця, щоб лягти й трохи здрімнутися.

Десь о п'ятій по полудні Юру закликали до командира сотні. Здивований, не здогадуючись чому, він умить схопив свої причандали, поправив пояс та шолом і притьмом побіг до хати, де був штаб дивізійної сотні протипанцерних гармат. Увійшовши, став у дверях "на струнко" і засалютував так, як ще "за старих добрих часів" у Нойгамері. У кімнаті, за простим селянським столом, сидів командир сотні, а збоку на лаві Юрин чотовий.

Відздоровивши, командир сотні попросив Юру сісти на малому дзиглику коло стола.

— Що ж то за свято? — подумав Юра. — Командир так чомно просить сідати? Щось він там уже задумав.

Юра сів, дивлячись на чотового, але і з його обличчя не міг нічого вичитати. Чотар дивився на нього з малою усмішкою на лиці, але нічого більш не можна було збагнути. Врешті командир відізався: "Я хочу, щоб ти сьогодні вночі виконав малу роботу". — стримався й дивився на Юру, намагаючись побачити його реакцію. Однак лице Юри не змінилося, хоч цікавість почала його хвилювати. Він уп'яв очі в командира, чекаючи дальших пояснень. Командир сотні почав пояснювати. Цим разом усмішка щезла з його лица, і він говорив діловито, більш тоном наказу, ніж пояснював:

— Юро! Кожної ночі три ворожі Т 34 пересуваються дорогою побіч села... — і повів пальцем по великій мапі, що була на столі.

Юра встав з дзиглика й підійшов до столу, де була розложена мапа околиць Ясинова.

— Вони, — далі вів командир, — під покривалом ночі минають село й, мабуть, їдуть до того села ось тут. Воно в більшовицьких руках. — Він знову тицьнув пальцем у мапу, і Юра знову встро- мив очі в неї, намагаючись якнайкраще зорієнтуватись в ситуації. Командир говорив далі:

— Ми не знаємо, що вони роблять. Яка їхня мета. Вони пе- реїжджають біля Ясинова коло дванадцятої вночі, а потім вер- таються коло третьої години вранці. Командирові того відтинка фронту це не до вподоби, і ми дістали наказ їх знищити. Я ду- маю, що це робота якраз для тебе, Юро.

Юра глянув командирові в вічі й сухо, не хвилюючись, від- повів: — Жду наказу, пане поручнику.

Для Юри таке завдання не було новістю, й він навіть не по- шкодував, що відпочинок так несподівано закінчився. Що ж зро- бити? Це ж фронт, а не Рів'єра. Поки ще сотенний пояснив деталі завдання, він довго дивився Юрі в очі, намагаючись відгадати, що Юра думає. Та Юра стояв перед ним службово на струнко, й обличчя не зраджувало настрою. Юра дістав під свою команду, крім свого роя, ще один рій та інструкції одержати відповідну кількість всякої амуніції.

Два рої — це ж величезна вогнева сила, — думав Юра. Для нього командування двома роями здавалось чимсь дуже великим. Адже ж дві гармати, дві протипанцерні ракетниці, два кулемети та всяка всячина військового барахла — це ж не жарт. І з непри- хованою гордістю почав думати, як йому взятися до діла. Зфор- мувавши та розставивши рої під деревами, щоб сховатись від літаків, Юра взявся студіювати мапу. Йому, сказано, що йому буде приділений радист, який буде втримувати безперервний зв'язок з командуванням сотні. Перестудіювавши мапу, Юра попросив у командира чоти амфібійного "фольксвагена" й шофера і поїхав побачити дорогу власними очима.

Дорога була вузька. По обох боках глибокі придорожні рови. Беручи на увагу напрям танків, з лівого боку дороги було рівне поле з кущами, що де-не-де росли.

Ідеальне місце для мого становища, — подумав Юра.

З другого боку дороги grunt підіймався і зараз за при- дорожнім ровом виглядав, як штучно насипаний схил.

— Добре... думав Юра. — Танки не зможуть звернути з до- роги направо... наліво ми їх не допустимо... так перед ними тільки дорога назад або наперед... уперед.. і назад... — бурмотів Юра під носом, потираючи лоб рукою. У його голові поставав плян дії. Він займе становища, ще поки зовсім стемніє, так десь коло

дев'ятої години. Поставить гармати так, щоб поміж ними було зо двісті метрів відстані. Коло одної та другої гармати тільки трохи висунені наперед будуть протитанкові ракетниці. Вони піддержать гарматний вогонь, коли б ті не попали, або докінчать роботу гармат, якщо б для того прийшла потреба. Кулемети будуть також висунені наперед поміж ракетницями, їхнє завдання буде викінчити залогу танків, якщо б вони хотіли покинути танки. Гармати відкриють вогонь одночасно по першому та третьому танкові. Тоді, якщо попадуть, середущий танк буде як у клітці й упаде жертвою протитанкових ракет.

Найтяжча буде комунікація поміж поодинокими становищами. Темна ніч, хмарно, зір не буде, ручні сигнали непрактичні. Голос команди буде заглушений вогнем гармат, а іншої комунікації поміж гарматами вони не мають. Юра знов почав терти лоб і морщити чоло. Радист не може. Він буде в контакті з командуванням сотні. Щоб був зв'язок з гарматами, треба б двох радистів та хоч двох радіоапаратів. Коло кожної гармати один. Але це неможливе. Юра морщився й щораз сильніш тер чоло. Врешті вскочив в авто і казав шоферові їхати назад у село.

— Нема виходу. — далі вів свою думку. — Треба точно пояснити хлопцям обох роїв кожний рух, передбачити кожду можливість, а тоді полягати на ініціативу поодиноких вояків... це ж уже... — і Юра знову потирив лоб рукою, — це ж уже досвідчені, загартовані в багатьох боях вояки, — пробував заспокоїти свої сумніви. — Тільки шоста. Я зможу всі деталі з ними обговорити.

Час летів, наближувався вечір. Врешті дев'ята година. Юра трохи заспокоївся. Оба рої в деталях простудіювали його плян і докладно знали мету своєї місії та були готові на кожду можливість.

Юра зформував оба рої у маршову колону, переглянув запас амуніції й, сівши в авто, чекав на радиста, якого мав прислати командир сотні. Чому ж він не приходить? Він хотів якнайскоріш виїхати з села і зайняти становища. Ніч буде темна, треба бути готовим перед сумерком. Адже світел не можна світити. Він дивився перед себе та бубонив пальцями по кольбі автомату на колінах і щохвилини споглядав на годинник. Несподівано він почув жіночий, наче б знайомий йому голос коло вікна його шоферки.

— Унтершарфюрер!²⁹⁾

Юра здивовано глянув через вікно. Коло авта стояла німкеня, знайома йому з лазні. Була у повному виряді з радіоапаратом на плечах. Коли Юра глянув на неї з неприхованим здивуванням, вона випрямилася "на струнко" й службово зарпортувала: "Ун-

²⁹⁾ Десятник.

тершарфюрер! Гефрайтер Рут Міллер зголошується на службу у функції радиста!"

— Рут Міллер... — повторив Юра, якому цей радист зразу не сподобався. Жінка нічого, але в бою? Але що ж йому було робити? Зморщившись, він буркнув до неї: "Лізьте на тягарівку!" Рут, обернувшись по військовому, ступила у напрямку плятформи, але Юра нагло змінив думку.

— Гефрайтер! — Крикнув услід за нею. — Ходіть сюди! Сідайте коло мене, — і він посунувся далше в глибину шоферки.

— Ні! — Змінив думку знову. — Почекайте! Ви сідайте посередині! Я можу несподівано потребувати вискочити з авта, — додав мов на оправдання своєї нерішучости. З тими словами виїшов з шоферки й пустив Рут досередини.

Коли встиглась, кладучи радіоапарат на коліна, Юра втиснувся в шоферку коло неї і затріснув двері.

— Марш! — скомандував шорстко.

— Чому ви змінили думку, десятнику? — запиталася Рут з усмішкою на устах.

Юра, глянувши на неї, відповів з ноткою сарказму: "Пістоля у руках дівчини не завше така грізна, як тій дівчині може здаватися", — натякнув на сьогоднішній випадок у лазні.

Рут нічого не відповіла, але усмішка не зійшла з її лица. Видно було, що за тою усмішкою у неї криється якийсь сумнів, якась непевність.

— Ви маєте вишкіл протитанкової оборони? — запитала знову.

— Тааак, — здивовано відповів Юра.

— Це наймодерніше спорядження, що його маєте. Ви його вже вживали?

— А ви думали, що я картоплю на фронті обирав? — відповів Юра гостро; йому ті її запити зовсім не сподобались. За хвилину додав грубо: — Ви журіться радіоапаратом. Гармати й ракети залишіть мені.

Усмішка щезла з лица Рут, і вона сухо водповіла: "Яволь, унтершарфюрер"³⁰).

Розмова раптово припинилася. Авта й гармати котилися вперед з горбка, де був розташований Ясинів. Виїхали на рівнину, і перед ними появилася дорога, коло якої вони мали зайняти становища. Юра зупинив авто. У долоні він не мав великого поля зору, і його турбувала думка, що ворог може їх заскочити. Він знав, що в Ясинові є обсерваційний пункт у безпосередньому зв'язку з командуванням їхньої сотні.

— Гефрайтер! — звернувся він до Рут. — Зголосіть команди-

---

³⁰) Так є! Десятнику.

рові, що ми недалеко від мети, і запитайтеся, чи нема якихось змін в інструкціях.

Коли Рут передавала Юрині інструкції радіом, він розглядався по околиці. Йому не сходило з голови, що ворог міг їх побачити, і тепер на нього чекає засідка ворожої піхоти. Він того боявся тому, що вони не були приготовані до піхотнього бою. У них зброя й амуніція на швидкий і короткий бій з танками, а не з піхотою. Їхнє завдання скоріш подібне на партизанську дію, ніж на фронтову регулярних частин.

Колись, ще вдома, Юра молодим хлопцем любив читати про Наполеона та його воєнні погляди, і тепер, коли Рут говорила радіом з командиром сотні, йому нагло пригадався Наполеонів вислів: "Навіть дурне рішення скоро й консеквентно виконане краще, ніж мудрий плян, коли командир вагається його виконати".

Зразу Юра вирішив. Коли Рут зарепортувала йому, що нема інших інструкцій від командира сотні, він вискочив з авта, став ногами на сідець шоферки, зловився лівою рукою за вікно, а правою, держачи сигнальну табличку, дав нею знак-команду: "Алярм! Зайняти бойові становища!"

Шофери натиснули на газ. Загули сильніші мотори. Авта помчали у напрямі визначених становищ. Шофери завернули нагло назад, звертаючись моторами до Ясинова, а дула гармат звернулись до дороги. Авта зупинилися. Вояки висипалися з них, мов виметені мітлою. Кожний кинувся до свого діла. Одні відчепляли гармати від авт, інші скидали амуніцію на землю. Кулеметники й обслуга ракетниць бігом займали становища поміж гарматами, тільки трохи допереду. Знову загули мотори. Авта рушили назад, ховаючись за кущами.

Юра приліг на середині поля і приглядався поспішній праці вояків. Тільки но минуло кільканадцять секунд, відколи наказав зайняти становища, а гармаші вже підняли ліву руку вгору — знак, що гармати готові до стрілу. Юрині груди розпиралися гордістю, а на лиці сяяла широка усмішка. "Ось військо!" — думав з гордістю та пересував очима зліва направо, дивлячись на кожного стрільця, на кожний кулемет.

Рагтом він запримітив Рут, що стояла недалеко від нього. На її обличчі можна було побачити неймовірне здивування. Досі не дуже то довіряла тим молодим слов'янам. Вона привикла бачити старших, насуплених німецьких вояків. Їй усе втокмачували в голову, що ніхто не може дорівняти німецькому воякові. І коли вона побачила тих молодих розсміяних хлопців, що, сидячи в автах, здавались мов розмріяні діти, вона не могла повірити, що таке ризиковне завдання було доручене тим дівчакам. Молодість Юри лякала її ще більше. Як такий молодий хлопець дасть собі раду в бою з танками? Ці питання мучили її від самого початку, відколи побачила Юру. Несподівано сталося щось таке,

чого вона навіть і не сподівалася. Протягом кількох секунд з тих розмріяних дівчаків зробились рішучі, здисципліновані вояки. Швидкість, з якою вони зайняли становища, свідчила, що це для них не новизна, і здивувала її до тієї міри, що не могла повірити своїм очам.

Юра, побачивши її, махнув до неї рукою, щоб лягала на землю, як інші, і підповзнув до неї, сказав: "Відколи ношу однострій, я вперше маю під своєю командою жінку. Не знаю, як я маю з вами поводитися, але я не бажав би собі, щоб мої хлопці витрачували свої сили, копаючи вам могилу. Тому щоб я навіть на секунду не побачив вас на ногах. Лежіть животом на землі та й усє! — закінчив майже криком.

Рут здивовано глянула на Юру й відповіла коротко: "Яволь, унтершарфюрер".

— Ще не зовсім темно, я йду на другий бік дороги розглянутися ще раз в околиці. Якщо одержите для мене інструкції з команди сотні, скажіть першому гармашеві зараз перед вами, щоб мене закликав. Самі не рухайтесь звідси під жадним претекстом, — додав по малій перерві. Потім, підбігши до гармати свого роя, дав Ромкові інструкції, нахилці перебіг дорогу і хутко вдряпався на придорожній горбок. Дивлячись через льорнетку, він довго пересував її зліва направо та справа наліво, вивчаючи кожний кущик, кожне дерево, кожне вглиблення в ґрунті. Коли ж стемніло так, що він нічого більше не міг побачити, він перебіг назад до своїх вояків. Зупинився коло ройового другого роя і ще раз точно пояснив йому ситуацію та його обов'язки. І так за чергою пояснив ще раз кожному окремо, що мають робити. Упевнившись вже в десятий раз, що всі розуміють своє завдання, Юра наплетки підбіг до Рут, щоб бути ближче радіоапарату.

Залягла ніч. Хмари закривали місяць і зірки, темінь нависла над полем. Поволі очі привычалися до темноти, але багато бачити не можна було. Тільки силуетки гармат, що виглядали так само, як силуетки кущів.

— Добре! — думав Юра. — Не побачать нас. — Він ліг побіч Рут і вслухувався в тишу ночі, перебивану музикою польових коників.

Чи довго так треба буде нам чекати? — запитала Рут.

Юра поки відповів, підніс руку з годинником до лица. Імлисті фосфоричні вказівки вказували на пів до одинадцятої.

— Якщо вони прийдуть як щоночі, то повинні тут бути за півтори години.

Знов залягла мовчанка.

— А ви не боїтесь? — запитала несподівано Рут.

Юра хотів глянути їй в обличчя, але, крім її імлістої силуетки, нічого не побачив.

— Чи я боюсь? — повторив питання. — Ваші “незламні й непереможні” німецькі вояки, — сказав з ноткою сарказму в голосі, — вчили мене, що відвага — це вміння перебороти страх. Я хіба вже навчився переборювати свій страх, — додав задумано і, якщо б не темінь, Рут побачила б, як його молоде чоло покрилося зморшками.

— А ви? Ви боїтесь? — Спитав її Юра задумано.

— Я... ще хіба не навчилася опановувати страх, — призналась Рут, і Юра відчув нотку стиду в її відповіді. Юрі стало її жаль, і він присунувся до неї ближче, немов би боячись, що хтось може почути те, що він хотів їй сказати.

— Рут. Бій буде короткий. Просто кілька хвилин. Коли про-
гримлять сальви, авта повернуться по гармати. Ви ні на кого не чекайте. Не ждiть мого наказу, тільки біжіть до першої тягарівки та притьмом до шоферки. Якщо б щось не вийшла так, як треба, — додав розтягло, — то біжіть просто, просто перед себе. Авта не далше ніж двісті метрів звідси.

— А ви, десятнику? — А ви, де будете? — запитала знову дівчина.

Юра чогось помовчав. Не знав, як їй це пояснити, врешті по-
маленьки відповів:

— Я? Я без огляду на ситуацію буду там, де будуть мої хлопці.

Розмова обірвалася. Тишина залягла навколо, й вони обидвоє заглибились у свої думки. Здавалося, що вони так мовчали цілий вік. Час плив поволі. Йому нікуди не спішно. Юра час від часу вліпляв очі в годинник, намагаючись більш відгадати, аніж прочитати час, фосфоричні вказівки годинника ледве що світили, й важко було зорієнтуватись у часі.

— Чому ж вони не їдуть? — думав Юра, приглядаючись го-
динникові. Йому здавалося, що вже по півночі. Нагло серце заби-
лось йому скоріш. Десь здалека з вітром донесло ніби брязкіт
гусениць. Юра почав прислухатися. Так. Сумніву вже не було.
Шум гусениць щораз виразніш долітав до його вух.

— Це танки? — запитала Рут тихо.

— Так. Будьте тихо тепер! — відповів Юра, жадно вслухую-
чись у шум гусениць. Скільки їх? І він знову напружено вслу-
хувався. Звук гусениць зростав щораз більше. Нічну тишу нару-
шили советські крицеві потвори. Юра нагло звернувся до Рут.
— Зголосіть командирові сотні, що ворожі танки посуваються у
нашому напрямку. Їх не більше за три й будуть проти наших
становищ приблизно за десять хвилин.

— Як це ви знаєте? — здивовано запитала німкенья.

— Нічого. Зголосіть командирові сотні.

— “Яволь”, — відповіла Рут, і Юра почув у її голосі схви-
лювання. Він залишив її при радіоапараті, а сам підбіг до свого роя.

— Ну що ж, хлопці? — спитав майже шепотом, ніби боявся, щоб ворог не почув. — Ну що ж? Через кілька хвилин покажемо тим сикиним синам, га? Г'отові?

Хтось закрляв під носом у відповідь. З другого роя донісся звук, як хтось відчиняв залізну скриньку з кулеметною амуніцією. Юра витягнув пістолу ракетницею й зарядив світляною ракетю. Знову все затихло. В повітрі чути було напруження. Танки приближалися. Вже майже носами можна було чути сморід оливи. Врешті на яснішій смужці дороги появилась велика тінь. Юрі серце почало битися ще скоріш. Танк котився вперед і був уже напроти першого роя.

— Де ж решта? — мигнуло Юрі через голову. Він чув їхній звук, але нічого не бачив. Перший танк рівнявся вже з гарматами другого роя, а другий допіру почав з'являтися і приближатися до першого роя.

Господи! — майже викрикнув Юра. — Між ними надто велика віддаль. Тільки два можуть бути ціллю для моїх гармат. Господи! Мої всі пляни помішані! — Юра нервово стискав ручку ракетниці й не знав, що робити. — Як відкриємо вогонь тепер, то навіть як знищимо оба танки, третій буде мати нагоду втекти. Як буду ждати на третій, перший втече.

— Ні! — мигнуло йому через голову. — Як знищу ті два, а третій втече, то все одно дорога буде сьогодні забльоквана й ворожі танки цієї ночі не доїдуть до того села, куди вони по щось їздять. Хай буде воля Твоя, Господи, — шепнув Юра і, піднісши ракетницю вгору, міряючи поміж оба танки, потягнув язичок. Зашипіла ракета, летячи вгору та світлячи, мов малий розгорілий вуглик.

Вояки не чекали, аж вона розгориться й, опадаючи на парашуті, освітить околицю. Як тільки ракета почала підноситись угору, майже одночасно гукнули обі гармати, заревіли кулемети, сіючи вогнем наслідю на висоті одного метра над землею.

Ракета врешті блиснула світлом і освітила околицю. Юра побачив, що оба танки димлять. Водночас засвистіли вистрілені протитанкові ракети, і, ще раз поцілені, оба танки спалахнули вогнем. Кулемети не мовкли. Юра боявся, що залога танків, утікаючи, у безвиглядній своїй ситуації, в безумовному відчаї атакує їхні становища вогнем ручної зброї. У світлі ракети Юра побачив третій танк на дорозі, приблизно сто метрів за другим. Він почав задом відступати. Дуло його гармати швидко зверталось у їхній бік. Їх тепер ніщо не захищало. Навпаки, вони були у світлі власної ракети та становили ціль для ворожого танка. Танк відкрив кулеметний вогонь, і кулі почали свистіти понад головами, відбиваючись від панцирної гарматньої бляхи.

— Вогонь по ньому! — крикнув Юра, намагаючись своїм кри-

ком перекричати рев бою. Одначе гармаші й так уже націлювали гармату на ворожий танк. — Вогонь! Скоріш!

Гукнули гармати. Панцерне стрільно вдарило у бік танкової вежі й, відбившись рикошетом, з жахливим ревом полетіло в простори. Світляна ракета почала гаснути.

— Ще раз по ньому! — скомандував Юра, вистрілюючи ще одну світляну ракету. Рикошет, хоча не розбив танка, мусів добре стрясти його залогою, бо кулемет замовк, вежа перестала крутитися і танк якомога швидше почав назадгузь відступати здовж дороги, використовуючи світло ракети.

— Вогонь! — кричав Юра.

Ще раз гукнула його гармата, але розгойдане світло ракети, віддаль і рух танка не допомогли гармашеві. Стрільно з ревом перелетіло понад самою вежею, зриваючи з нього радіоантену, але не зачіпаючи танка ні трохи. Ракета знову згасла, і танк згубився в темноті за закрутом дороги.

Юра зрозумів, що втратив нагоду розбити третій танк і йому залишилося якнайскоріше звинутися становища та повернутись повним газом до Ясинова. Він не тратив часу. Зарядив ракетницю зеленою ракетою і вистрілив у напрямі тягарівок. Це знак, що вони звивають становища й потребують тягарівок. Зеленувате світло імлісто освітіло луку. Загули мотори тягарівок, вертаючись по гармати. Хлопці, мов мурашки, закрутились коло гармат. Юра пробіг від гармати до гармати, переглядаючи вояків. Ніхто навіть не ранений. Дякувати Господеві!

Рої зголошували, що готові до від'їзду. Юра, підбігши до першої тягарівки, вскочив до шоферки. Рут робила йому місце, посуваючись далше від дверей.

— Ви в порядку? — запитав її Юра.

— В порядку, десятнику! — відповіла Рут, і це "десятнику" прозвучало якось інакше, неначе з переконанням. Юра аж глянув на неї, але вона не дивилась на нього.

— Вперед! — скомандував, і авта покотилися назад до Ясинова.

Імлісте світло зеленої ракети згасло, і запанувала повна темнота.

— Десятнику! Я нічого не бачу. Не можу їхати, — сказав шофер, звільняючи машину майже до затриму.

— Нема виходу, — відповів Юра, — засвіти рефлектори.

Рефлектори були замальовані чорною фарбою, залишаючи тільки малий пасочок світла, що падав прямо перед автом. Юра мусів заризикувати, бо інакше вони ніколи б не доїхали до Ясинова. Він вихилився через вікно і глянув назад. Друга тягарівка, запримітивши світло в першому авті, засвітила й свої світла.

Юра, вмистившись як найвигідніше міг у шоферці, всунув голову в рамена і вліпив очі перед себе. Пригадавши собі танк, що йому втік, він заляв під носом. Звернувшись до Рут, він сказав, наче

виправдуючись: "Як же я міг знати, що вони таку віддаль візьмуть?"

— Десятнику, — відповіла м'яко Рут, — ви себе непотрібно тортуруєте. Адже ж ви знищили два танки з трьох. Це ж успіх! А сто тонн сталі, що затарасувала дорогу, більшовики легко не усунуть. Їм же ж тепер дорога в село так чи так замкнена.

Юра не відповів, але йому якось легко стало, що вона так думала, хоч не зовсім з нею погоджувався. Адже ж танки не мусять уживати дороги, їм легко переїхати побіч через поля. Одначе два танки з трьох — це добре. Рут має рацію, — подумав. Адже багато кращого успіху сподіватись не можна було.

— Десятнику, — звернулась знову Рут до Юри, але цим разом якось так м'яко, зовсім не службово. — Десятнику, скільки вам років?

— А чого ж це вас так цікавить? — здивовано й шорстко спитав Юра. — Досі мій вік нікого на фронті не цікавив.

— Я тільки так запитала, — сказала трохи заскочена німкєня. Мені здавалося, що ви трохи молодші за мене. Мені двадцять три роки, — додала хутко.

Юра не відповів. Питання його віку було все для нього трохи дражливе. Врешті стало йому ніяково скривати свій вік, як жінка, і спроквола, трохи червоніючи, відповів: "Мені сімнадцять і пів року. Сімнадцять скінчив у лютому". Побачивши, що Рут з неприхованим здивуванням дивиться йому в лице, швидко випалив: "Зв'яжіться з командиром сотні та скажіть йому, що наказ виконаний, два ворожі танки знищені, один утік. Ми втрат не мали".

Рут почала передавати Юрині інструкції радіом, але він того вже не чув. Вмістився якомога було найвигідніше у тісній шоферці і заглибивсь у свої думки. Гармати помалу котились у напрямі Ясинова.

Юра та його рій, відпочивши в селі, шукали якоїсь розради. На фронті все приходить скоро й несподівано. Смерть, рани, каліцтво приходять тоді, коли їх найменше сподіватися. Але й малі розваги та приємності появляються також несподівано й майже в неможливих до передбачення ситуаціях. По селі ходили чутки, що буде весілля. Хто жениться? З ким? Чому якраз тепер?

Це все було неважне. Важливе... буде забава, і може, може котромусь з них пощастить, і він зможе на це весілля якось дістатися.

Відколи Юра зголосився до дивізії, він майже не мав часу ані можливості побувати між цивільними. От так на хвилину-дві, то так, коли затримуються в селі на відпочинок. Але щоб бути між цивільними довше, і то щоб потанцювати, це було мрією кожного з вояків. Можливість потанцювати на весіллі здавалась просто фантастичною. Навіть Юра, що власне не дуже любив тан-

цювати, хвилювався на думку весілля. Адже ж там люди, ну й їжа не з польової кухні. Проте непрошений гість гірший татарина, казали наші предки, а зрештою без дозволу командира не підеш.

Одначе події поплили своїм непередбаченим річищем. Одного дня, чи докладніше, одного вечора, Юра стрінувся з молодим. Це була випадкова зустріч, зовсім не мала нічого спільного з плянами одної чи другої сторони. Юра стояв спертий на свою гармату, "заховану" під деревом, коли до нього підійшов молодий місцевий юнак і попросив його вогню до цигарки. Подія от зовсім звичайненька. Місцеве населення Ясинова зовсім вільно рухалося по селі й жадні обмеження не були до них застосовані. Не можучи найти сірників, Юра перепросив юнака, той щось відповів, і знечев'я вони розговорилися. Юнак мав вишивану сорочку та звичайні міські штани, впущені у високі чоботи, шиті на зразок чобіт, що їх носили польські старшини. Кучеряве волосся видиралося з-під шапки набакир, і широка усмішка майже не сходила з його уст. Він поцікавився, як довго Юра вже у дивізії, цікавила його гармата, захоплювався Юриним оповіданням про ефективність протипанцерних ракет і панцерних кулаків. Він вів розмову про настанову дивізії до УПА, про можливість передання зброї упівцям. Юра зрозумів, що він має перед собою не простого хлопця, але людину, що дуже зацікавлена проблемами боротьби за українську державу, без огляду, чи ця боротьба в рядах УПА, чи в рядах Дивізії. Він просто хотів знати, чи можливо передати зброю партизанам. На жаль, Юра не міг на таке питання відповісти, це ж поза його спромогою, хоч це питання переслідувало його ще з часів Нойгамеру.

Юнак попрощався з Юрою, сказав йому, що він жениться, ще поки не запізно, додав якось таємничо, і попросив Юру на весілля.

— Якщо вам вдасться до того часу щось розвідати, про що ми говорили, то це був би для мене прекрасний шлюбний подарунок, — сказав на прощання, трохи прижмуривши очі.

Весілля мало відбутися за два дні, і Юра почав ломати собі голову, як і де дістати якісь інформації чи знайти зв'язки. Він вповні розумів, що взагалі робити щось у тому напрямку — це ламати німецькі закони, "коляборувати з ворогом Райху", ну й як наслідок міг бути покараний смертю. Але смерть в обставинах фронту не виглядає якось так страшно, як у хаті, і страх перед нею не завжди є головною причиною, щоб відступитися від наміреного шляху. Важливе було те, що Юра вповні був свідомий, що сам нічого зробити не може. Він надто мала особа, щоб міг якось "зашмуглювати" кілька авт амуніції чи зброї. Вкінці міг би у своєму рапорті після бою подати кількасот більше вистріляних набоїв чи викинутих гранат, але така поміч навіть для малої частини УПА не відігравала жадної ролі. Юра вирішив, що єдина людина, що могла б щось зробити й мала для цього спромогу,

це командир сотні, який розпоряджав величезними кількостями воєнного матеріалу, і для нього дати упівцям кілька тягарівок амуніції чи протипанцерних кулаків не була велика проблема. На жаль, Юра не мав як до нього підійти. Віддаль у ранзі та становищі була трохи завелика. Тому він вирішив поговорити з чотарем Юрищакком. Він був ближче до Юрищакка, ніж до командира сотні. Окрім цього, вони часто дискутували на тему стосунку УПА до дивізії, і Юра відчував, що чотар має дуже подібні погляди до його власних.

Тому Юра бистрим ходом подався до малої хати, що стояла недалеко від Юриноного роя. Там застав чотаря в самому підсорочнику без зброї при поясі, хоч витягнена з кобури пістоля лежала на всякий випадок на столі. Чотар, вигідно розклався на селянським ліжку без матрацу, лиш із сінником, читав якусь книжку. Несподівана поява Юри здивувала його, і він зморщився, нерадий, що хтось заставав його в такій ситуації. Він хотів задержати перед своїми підстаршинами образ твердого, незламного та невтомного командира, і така ситуація могла цей образ "бога війни" підкопати. Юра знав цей Юрищакків погляд і цілком з ним погоджувався. Вояк дивиться на свого командира, як на "божище", вірить у нього свято, переконаний, що цей його командир є справді "надлюдиною", і він без вагання, на його наказ, іде на певну смерть тому, що переконаний, що це єдина річ, яку в даній ситуації можна зробити. Адже наказ видав командир, "бог". Юра сам до певної міри намагався зберегти такий образ у своїх хлопців, але це для нього було тяжче виконати, бо він завжди з тими хлопцями мусів бути, але не завжди вдавалося йому поводитись так, як би він був артистом і грав на сцені у театрі. Часто життя ставало таким важким, що він підсвідомо поведився як людина й тим зраджував своє людське споріднення з рештою дивізійників.

Побачивши зморщину на лиці чотаря, Юра зразу прохав вибачити йому влізливість і пояснив, що його поява без попереднього зголошення тільки тому, що діло настільки важливе й вимагає не лише негайної уваги, але теж його треба втримати в тайні, щоб ніхто про нього не довідався.

— Я вас знаю, пане чотарю, — сказав Юра. — Я знаю, що вам можу довірити й найбільшу таємницю, та, якщо мій погляд на ситуацію неправильний, ви мене поправите, але не потягнете мене до відповідальности.

Тут Юра виразно хотів підлеститись Юрищаккові, щоб більш зацікавився Юриною історією. Здається, що Юра вдарив у правильну нотку, бо чотар, не вдягаючись навіть у військову блюзу, сів на ліжку і з виразним здивуванням випалив: "Говори!"

Юра розпочав свою історію. Говорили довго. Багато було запитів від Юрищакка й багато пояснень та емоційних вибухів від

Юри. Чотар не піддався. Він наполягав, що на жадні нелегальні та, можливо, провокаційні дії він не піде. Одначе з його обличчя було видно, що говорить одне, а думає друге.

Юра ще ніколи не бачив чотаря таким схвильованим. Лице в нього було поморщене, як у старика, хоч йому було тільки тридцять років. Він виразно мучився, намагаючись зробити якесь рішення. Юра ще не міг догадатися, яке це рішення буде, але бачив, що Юрищак уважає, що він це рішення мусить зробити й то зробити зразу, тепер.

Вони ще довго говорили і сперечалися. Юра ще ніколи так не говорив з командиром чоти. Він аж сам був здивований, що він зібрав стільки відваги, щоб так енергійно заступати ідею співдії з УПА. Його мучило тільки одно питання. Як бути певним, що молодий — упівець? І думка чотаря, що це все може бути якась чортяча провокація, мучила його. Врешті все має свій кінець. Чотар вирішив, що Юра піде на весілля і, якщо молодий ще раз підійде до нього з тією самою пропозицією, тоді він особисто приїде на весілля і сам переконається, як справа.

Таке вирішення заспокоїло Юру, й він, перепрошуючи чотаря ще раз за настирливість, вийшов з хати й подався до свого роя.

Вже було пізно ввечері, й вояки, злучивши свої брезенти, бо грозило дощем, почали всуватися у маленькі шатра, щоб переспатися. Відпочинку ніколи не було досить.

Юра навіть не намагався з кимось говорити. Він накинув на себе брезент, мов простирало, щоб дуже не змокнути на випадок дощу і, як звичайно, підсунувся під гармату. На жаль, сон не приходив. Йому по голові ходила розмова з молодим. Суперечка, чи радше досить емоційна розмова з чотарем. Намагався плянувати, як йому повестися на весіллі, що там робити, як зв'язатися з молодим. Чи він знову до нього підійде? Чи його пізнає? А якщо схоче підійти, а не пізнає його, що йому тоді робити? Першому до нього приступити?

Юра мав надію, що ще раз матиме нагоду про це поговорити з Юрищакком і той pomoже йому найти відповідь на всі запитання. Юра мав велике довір'я до чотаря Юрищака. Насамперед тому, що він був добрий командир і досвідчений вояка. Він був уже польським старшиною у тридцять дев'ятім році та брав участь у боях проти німців як командир чоти. Насправді він в польській армії мав ступінь поручника, але німці чогось признали йому тільки ступінь чотаря. Щоправда, різниці великої не було, бо він так само, як і в польській армії, виконував ту саму функцію: був командиром чоти. А друге, він був людяний. Не надуживав своєї влади та підходив до своїх підстаршин з великим виrozumінням, що його можна було легко відчути. Окрім цього, Юрі все здавалося, що всі Юрищаккові погляди дуже зближені до його власних.

Чотар Юрищак по розмові з Юрою не міг також заснути. Він роздягнувся, ліг у своє ліжко, не мусів журитися дощем, бо ж він у хаті, а не в полі під голим небом, але заснути не міг. Насправді погоджувався з Юриними поглядами, але для власної та Юриної безпеки не хотів цього ясно висловити. Тепер ламав собі голову, як переконатися, чи підхід молодого щирий, чи він на правду упівець, чи він репрезентує досить велику одиницю, щоб варто було ризикувати своїм, може й інших життям, а щонайважливіше, як підійти до командира сотні, без якого йому зробити щонебудь було б дуже трудно. Він, так як і Юра, не міг заснути. Перевертався з одного боку на другий і тер чоло рукою, мов би хотів з нього витерти якусь думку.

Ранок застав його, як вертівся далі на ліжку, і хоч тільки тепер змучення починало перемагати та можна було здрімнутися, він мусів встати й зробити інспекцію чоти. При інспекції очі його стрінулися з очима Юри, але Юра стояв "на струнко" мов струна, дивлячись просто перед себе, а чотар уважав за відповідне не зробити жадної завваги.

Увечорі перед весіллям Юра мав нагоду знову поговорити кілька хвилин з чотарем, який сам його зачпив, коли залишилися самі в полі, й у цій розмові Юра найшов відповідь на всі питання, що його так мучили попередньої ночі. Того вечора Юра почав готуватись до весілля. Вичистив чоботи, що їх не чистив хіба від приходу на фронт, склав рівно штани і підклав їх під себе, лягаючи спати, щоб запросувати їх, але не пом'яти. Блюзу чистив він довго, щоб виглядала якнайкраще, але все йому здавалося, що вона смердить потом і засохлою кров'ю. А позбутись запаху стрільного пороху — просто було неможливо. Замість шолому, він натягнув на голову круглу підстаршинську шапку і так виражений вибрався на весілля. Поки вийшов, він довго не міг вирішити, чи йому брати пістолю, чи ні. Врешті вирішив, що без пістолі не можна. Це ж фронт. Ніколи не знати, що може трапитися.

Увійшовши в хату, де відбувалася весільна забава, він став, мов вражений громом. Не знаючи українського села через своє виховання у Кракові, справді не знав, чого можна сподіватися. Правду сказати, він справжній міщух. Село бачив тільки тоді, коли виїжджав з батьками на вакації, й справді не мав зеленого поняття, як виглядає весілля на селі. Зокрема в таких неймовірних обставинах, як фронт. Адже ж село Ясинів належало до фронтової смуги, і Юра ще далі не міг зрозуміти, чому тим людям захотілось якраз тепер женитися.

Він побачив величезну світлицю, набиту людьми. Не міг собі уявити, що сільська хата може мати таку світлицю. Під одною стіною стояли столи, зсунені до купи, накриті вишиваними обрусами. На них повно всього. І голубці, і вареники у величезних

горшках, і різних хлібів, і печива, а по середині столів ціле велике, печене порося. Річ ясна, пляшка самогону не було кінця.

Що за добробут, — мигнули Юрі думки через голову. — І це тепер, коли фронт майже йде через село. Він не міг довго спитись думкою над харчами, хоч слинка йому потекла. Вже давно не бачив стільки їжі й так цікаво прибраного. Його полонив вир залі, і закрутилась йому голова. Заля гула.

Під стіною напроти столів стояда оркестра. Складалась вона з двох скрипалів, одного баса та невідступного бубна. Грали щось, чого Юра не міг збагнути, що це таке. Гопак? Козачок? Коломийка? Полька? На жаль, Юрине музичне знання було трохи обмежене, й він насправду не знав, що танцюють. А заля шуміла, крутилось дзигною кругом. Дівчата у вишиваних блюзочках, чорних або жовтих чобітках, у цвітистих спідницях крутились, аж спіднички підносились, мов парасольки, а ноги вибивали якийсь такт, шалено притупцюючи.

Хлопці, також у вишиваних сорочках, переважно в довгих міських штанах, впущених у високі чорні чоботи, часто чомусь польського старшинського крою, то вилітали в повітря, мов ракети, то, впадши на землю, ішли присюдами по залі з руками зжогненими на грудях.

Юрі світ в очах закрутився. Такі танці він бачив тільки на сценах театрів, і йому навіть на думку не спало, що так можуть танцювати звичайні люди, а не артисти. Він не міг ані зорієнтуватися, що властиво коло нього діється, ані що йому у тій ситуації робити. Таке весілля було для нього чимось зовсім новим. Єдині забави, що він їх знав, це шкільні забави у ярославській чи львівській гімназіях. Але вони були зовсім інші. Там переважали танго чи вальс. Від студентів вимагали чемної й опанованої поведінки. А тут? Вир. Земля крутиться. Шалений тупіт чобіт, неначе тріск кулеметів. Сміх, свист і вигуки мішались з музикою. Часто музика не дотримувала рівня великоміським віртуозам.

Юра знав, що він не може вмішатися у такі танці, бо зробив би з себе тільки посміховище, й увесь респект, який всі відрухово виявляли до його однострою, пропав би навіки. Він стояв розгублений, не знаючи, що з собою зробити. Навіть ціль його візити тут стала йому трохи неясною. Він попав у ще більше заклопотання й отупіння, коли поміж вишиваними сорочками побачив тут і там дивізійний однострій, що вертівся у таких самих божевільно швидких танцях, як і всі інші. Був такий заскочений і просто охоплений жахом, що, забуваючи за свою місію, хотів якнайскоріше покинути залю.

Несподівано почув, що щось йому повисло на його правій руці. Глянувши, Юра побачив місцеву красуню, яка повисла йому на рамені та щось швидко до нього говорила, щось, чого Юра не

міг зрозуміти, чи радше почути, через рев на залі. Дівчина була гарна, і Юра відрухово звернувся до неї. Вона, зловивши його за руку, потягнула до накритих столів, і йому захотілось їсти. Дівчина щось говорила до нього та пхала йому в руку ніж. Від неї заносило самогоном. Юра щось відкрикнув, точно не знаючи, про що його питають і що він відповідає. Він шукав виделки, щоб притримати м'ясо та врізати пахучий кусок.

— Є! — крикнув Юра, зловивши виделку в ліву руку. Він уже був готовий відрізати собі добрий кусок з поросяти, коли раптово хтось потягнув його за ліву руку так сильно, що виделка мало що не вилетіла йому з руки. Оглянувшись, побачив другу дівчину, яка кокетливо намагалась заглянути йому в очі й рівночас тягла його за руку, мов би заохочувала до танцю. Юра збентежився. Він за жадні скарби світу не буде танцювати того, що вони танцювали. Одна дівчина з правого боку вистачала вповні, щоб заспокоїти його бажання жіночого товариства. Але ще одна? Це вже більше, ніж Юра міг подолати. Він тим разом справді був у клопоті та не знав, що йому робити. Нагло хтось кріпко, але по-приятельському, поклав Юрі руку на рамено. Юра обернувся, і йому стало легше. За ним стояв "молодий".

— Ану, дівчата! — сказав ніби жартом, але рішуче "молодий".
— Залишіть нас самих. У нас діло.

Дівчата мов би отримали військовий наказ. Зразу пустили Юрині руки, мерщій відійшли набік і кинулись у вир забави.

Юра відідхнув. О Боже! Це ж легше стрінутися з цілим полком більшовицьких танків, аніж з тими дівчатами. "Молодий" глядів Юрі в очі й мовчав. Юра пригадав собі слова чотаря, що це може бути звичайна провокація. Хоч це здавалося йому смішним і нереальним, тепер він раптом насторожився, чекав, що "молодий" скаже. А "молодий" мовчав.

— Ви щось хотіли мені сказати? — запитав Юра, дивлячись йому в очі, і певність себе почала знову йому вертатись.

— Я думав, що ми до чогось домовилися, — відповів "молодий", дивлячись Юрі в очі.

Юра, помовчавши хвилину, відповів:

— Так ви готові на дальші розмови?

— Якщо ті розмови можуть до чогось довести, — відповів "молодий", прижмурюючи очі.

— Ви знайомі з німецькими старшинськими пагонами? — несподівано запитав Юра.

В очах "молодого" можна було побачити дивний блиск. Злість? Підозріння? Ненависть? Трудно сказати, — подумав Юра.

— Так. Я знайомий, — відповів "молодий" із злосливим тоном у голосі. По хвилині він додав: — Мені здавалося, що буду мати діло з українцями.

Юра усміхнувся. Йому цей неясний блиск в очах "молодого" став тепер зовсім зрозумілим. Він думає, що я з німцями вів перемови.

— Друже! — сказав лагідно Юра. — Який у мене однострій на плечах,?

— Німецький, — здивовано відповів "молодий".

— Але ж я українець! Чи не так? — спитав Юра.

"Молодий" зрозумів, до чого веде Юра і розсміявся.

— Говоріть далі, друже, я слухаю.

— Якщо ви ще не змінили думки щодо того, про що ми два дні тому говорили, то, як хочете, я можу зв'язати вас з моїм командиром, який знатиме, що він зможе зробити.

Вони обидва довго дивилися один одному в очі. Тоді "молодий" відповів: "Я готовий!" — Перший раз, коли Юра зайшов на це весілля, він почував себе в силі виконати завдання, що його на нього покладено.

— Одначе легше битись з советськими танками, аніж бавитись на українським весіллі, — жартівливо думав Юра. Не звертаючи більше уваги на "молодого", підсунувши свою шапку на потилицю, він обернувся на п'яті, мов на площі вправ у Нойгамері, і почав пробиватись до дверей. Це не було легко. Товпа була йому на дорозі, й він мусів ліктями пробивати собі дорогу через неї. Кілька разів, просто нахабно, мусів відіпхнути дівчину, що нависала йому на рамено. Виборовши собі вихід з хати, він просто, майже бігом подався до чотаря Юрищака і докладно розказав йому цілий перебіг розмови з "молодим".

Юрищак довго думав, а потім сказав:

— Добре, Юро! Я там зараз буду й побачу, що зможу зробити.

Прошло багато днів. Проминуло багато подій, що для Юри були може й важливішими, ніж та нагла й несподівана зустріч з молодим упівцем. На жаль, Юра нічого більше не довідався. Командир чоти на цю тему нічого не говорив, а Юра не вважав за відповідне починати розмову. В кожному разі до Юри дійшли поголоски. В Ясинові наші хлопці дали упівцям багато зброї. Багато.

Юра не знав, скільки тої зброї дали. Правду сказати, він і не знав, чи яканебудь зброя була передана упівцям. Все ж таки, скільки разів він чув цю "плітку", йому під серцем робилося тепло. Таки дивізія придалася. Таки ми їм помогли.

Ситуація на фронті погіршилась. Радянські літаки не переривали своїх налетів. Бомби рвались усюди. В селі, в полі між військовим майном. Селяни поховалися. Їх ніде не було видно. До Юри доходили страхітливі поголоски: "Ми окружені". "Німецький корпус зовсім розбитий". "Наша дивізія мала жахливі втрати". "Зв'язку зі штабом немає".

— Якщо це правда, — думав Юра, — то чому ж їх сотня ще ціла? Вони ж були вже в багатьох боях, але все якось виходили з ситуації. Мали втрати, так, це правда, але ж вони не розбиті. Все одно Юрі було ясно, що відступ з Ясинова невідкличний, тому коли командир сотні закликав його до себе, його це зовсім не здивувало. Він відчував, що це щось у зв'язку з відступом. Він був ментально на відступ приготований.

Поручник Васильчук зморщився неймовірно, що означало, що він мусить зробити важливе рішення і звернувся до Юри зі словами:

— Ми відступаємо з Ясинова. Всі. Піхота, артилерія, панцерсери. Ми не можемо залишити великої охорони села з різних причин. Причин не буду вам вияснювати. Це нікому ні в чім не допоможе. Одначе, ми думаємо, що є можливість, що більшовики використають наш відступ і спробують в'їхати в Ясинів танками. Все, що ми можемо зробити, це залишити два рої протипанцерних гармат на всякий випадок. Ви маєте найкращі дані на це завдання, і тому я даю вам наказ обняти команду над першим і другим роями і залишитись у Ясинові на оборонних позиціях аж до відкликання. Маю надію, що більшовики не наступлять.

— Маю надію, — повторив по ньому Юрищак, який також був присутній.

Юра довго важив слова сотенного. Він здавав собі справу з того, що двома роями він може розбити кілька танків, якщо йому пощастить, але що він зробить, коли більша частина заатакує село? Він дивився сотенному прямо в очі і спитав:

— А як наступлять?

Поручник Васильчук довго мовчав. Юра завважив, що він перекинувся поглядом з Юрищакком. Врешті відповів. Коротко. По-військовому.

— Вам без наказу відступати не вільно! Ваш обов'язок затримати більшовицькі танки, поки колони у відступі не будуть за Ясиновом. Я приділю вам радиста, і ви будете в контактi зі мною!

— Значить смерть! — подумав Юра. А вголос, витягаючись "на струнко", відповів: "Наказ, пане поручнику!" Юра був здивований довір'ям до нього командира сотні та дорученням йому завдання, якого він ніколи навіть не сподівався.

Відійшовши від командира сотні, Юра відразу повідомив Стаха Войтика, що його рій знову під Юриною командою, і разом з ним подався "фольксвагеном", який приділив йому командир сотні, на південний окрай Ясинова, щоб у деталях простудіювати терен і обдумати місце на становища роїв.

Вертаючись назад до Ясинова, він запримітив знайоме йому обличчя артилериста. Не міг собі його імени чи прізвища пригадати, але пам'ятав, що ще у Нойгамері бачив його із своїм другом

з ярославської гімназії. Затримав авто й, вискочивши з нього, стрінувся з вояком лице в лице.

— Пізнаєте мене, друже? — запитав Юра, дивлячись йому в лице. — Я вас зустрічав із своїм шкільним другом ще у Нойгамері.

Лице артилериста на хвилину роз'яснилося усмішкою.

— Тепер пригадую собі вас дуже добре, десятнику.

— Бачили Ваську? Що з ним? Де він тепер?

Артилеристові скорчило обличчя, мов би від болю.

— А що? Він вам родич або що?

— Та ні, — відповів Юра. — Товариш, ще з гімназії. В одній класі були. Майже в одній лавці сиділи, — додав по хвилині.

— Він ранений! — відповів вояк.

— Щоо? — здивувався Юра, ніби це щось надзвичайне в тому пеклі.

— Ранений і евакуйований, — сухо відповів вояк. Юра споважнів і питає далі.

— Тяжко ранений?

Обличчя воякові знову здригнулось, наче від болю.

— Деталів то я не знаю. Знаю, що був ранений, мабуть, шрапнелем, гарматним чи гранатним. Точно не знаю. Його евакуювали, — додав по малій надумі.

Юру ця вістка чомусь сильно заскочила.

— А його батько? Певне знаєте. "Штурмбанфюрер"³¹⁾. Командир дивізіону тяжкої артилерії.

— Теж деталів вам сказати не можу, десятнику. Мабуть, убитий у бою, — додав.

Хоч смерть і рани були хлібом насущним уже від довшого часу, вістка ця приголомшила Юру. Він раптом відвернувся і вскочив в авто. "Вперед! Швидше!" — скомандував шоферові.

Таки кінець! — майнуло йому знову через голову. Йому нерви почали псуватися. В голові літали думки, мов божевільні: Аа, до чорта з тим всім. Чого ж вони бавляться? Закидали нас летючками, кажучи, що вистріляють нас усіх за двадцять чотири години. А то вже багато часу уплило, як ми їм дулю під ніс показуєм, і вони нічого зробити не можуть. Як мають нас викинути, хай кінчають. Чого ж зволікати? Раз мати народила, раз умирати треба. Хай кинуть всі свої танки нараз, тоді пограємося. І нам кінець прийде, і не один з них більше до хати не вернеться.

Авто гналось назад до Ясинова. Шофер і Стах Войтик, бачачи, що Юра не в гуморі, мовчали. Тільки вітер шумів понад ними, і Юра несподівано почув виразно несені вітром слова: "Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї!" Слова ті звучали так реально, що Юра малоощо не витягнувся "на струн-

³¹⁾ майор.

ко" й не крикнув: "Наказ, пане полковнику!" Його нерви нагло успокоїлися. Зовсім як вояк, що загублений, розтрясений нервово, не знаючи, що має робити, несподівано отримає ясний, зрозумілий, логічний наказ. Його загублення минає, він має ясну мету перед собою, він знову знає, що робити. Так і Юра почував, що отримав наказ. Ситуація стала для нього ясною і зрозумілою. Завтра військові частини відступлять з Ясинова. Більшовики вдають танками, і він зі своїми двома роями зробить все, що в його силах, щоб сповільнити наступ ворога. Бій буде короткий, і він, Юра, і всі його вояки виконають наказ полковника Коновальця. Вони не всіли здобути української держави. Али вони, як пристало українським воякам, згинуть у боротьбі за неї.

Доїхали до своїх роїв.

Відступ мав відбутися завтра ранесенько, ще до сходу сонця. Значить — він мусить зайняти становища негайно. Давши відповідні накази, він довго ще сидів із Стахом Войтиком і міркували всі можливі ситуації. До нього зголосився радист. Тим разом це був молодий хлопець, дивізійник, як і він. Юра трохи розчарувався. Йому хотілось ще раз стрінутися з Рут. Одначе він не мав часу про те довго думати, і рої покотилися до задалегідь обдуманих становищ.

Удосвіта війська відступали з Ясинова. Довжелезні колони авт, навантажених військовим майном і вояками, колони артилерії з'їжджали з Ясинова на головну дорогу. Іржали коні. Протипанцерні гармати з ревом моторів виїжджали з села. Не всі відступали в тому самому напрямку. Видно, частини мали виконати різні пляни і різні завдання.

Не минуло багато часу, як Юра і його два рої самі залишились у Ясинові. В селі стало тихо. Селяни не показувались, і село виглядало, як покинуте людьми. Юра почувався дивно. Він знав, що ніхто у біді не зможе йому допомогти, і коли ворог наступить, то і його власне життя, і життя його хлопців, а може і доля тих довжелезних колон війська у відступі будуть залежні тільки від того, як він зможе і зуміє zorganizувати оборону. Він не боявся. Не смерть була йому на думці. Був схвилюваний і неспокійний, не знаючи, чи він справді зуміє дати собі раду у скрутній ситуації.

Командир сотні, мабуть, знав, що Юра напружений, і що кілька хвилин звертався до нього радіом, щоб Юра подав йому ситуацію. Хоч Юрина відповідь була все однакова: "Ситуація без змін. Ворога не видно. Ми готові на ворожий наступ", — ці короткі комунікації з його командиром були йому підбадьоренням, і він почувався краще після такої короткої і властиво беззмістовної розмови.

Сонце вже зійшло, по війську в Ясинові вже й сліду не було, а ворог не показувався. Нагло наказ від командира сотні: "Звинути становища й долучитися до головної колони сотні! Ми ідемо

помалу, — говорив сотенний, — ви, їдучи повним газом, дуже скоро до нас долучитесь. Ніде, ні в якому разі по дорозі не задержуйтеся”.

Юра і його хлопці прийняли цей наказ грімким “слава!” Це був найкращий наказ, що його вони від приходу на фронт одержали.

— Значить, “страхи на ляхи”, — сказав голосно Юра, коли хлопці кинулися зивати становища. Юра не дивився на годинник, але він був певний, що звинули становища та завели мотори рекордово.

— Вперед! — гукнув Юра і махнув шоферові рукою, щоб той виїхав перед рої.

Йому стало веселіше. Ворога нема, вони незабаром получатся з рештою сотні, а вкулі все таки безпечніш. Дванадцять гармат — це ж не дві. Сотня — це шалена сила вогню. Дванадцять гармат, дванадцять протитанкових ракетниць, дванадцять кулеметів, приблизно сто п'ятдесят людей, озброєних по зуби, готових на все. А панцерних кулаків, гранат, автоматів, різного іншого барахла — не зчислити! Його авто і тягарівки гналися повним газом по не дуже то рівній дорозі, трясучи гарматами й людьми. А Юра почував себе дуже важливим і гордим. Врешті, перед собою, запримітив велику хмару пороху.

— Наша сотня! — викрикнув радісно Юра.

Їх також запримітили, і сотня зупинилася. Юра погнався своїм авто до командира сотні, щоб скласти йому звіт. Поручник Васильчук був дуже вдоволений і подав Юрі руку. Вони долучилися до своєї чоти, насамперед віддавши авто командирові, що за той час уживав авто одного з командирів чот.

Юрі мов камінь спав з серця. На душі стало легко. Хвилево не мав жадного обов'язку. Шофер автоматично слідував за іншими роями. Юра відчув втому. Нерви відпружились, і йому захотілось спати. Адже ж він ані на хвилину не здрімнув попередньої ночі. Тепер витягнувся у шоферці як найвигідніше міг і заплющив очі. Автове трясіння заколисало його до сну. Мусів довго спати, бо коли роплющив очі, сонце вже було на заході. Глянув на годинник. Було вже по четвертій годині.

— Аа, проснулись, десятнику, — весело сказав Влодко Бузик.

Почувши цей голос, Юра спросоння аж здрижав. Йому все ще тяжко було привикнути, що тепер Влодко Бузик, давніш п'ятий гармаш, став шофером. По смерті Богдана Чури він єдиний умів шоферувати тягарівками на гусеницях і мусів перейняти його функцію.

Юра задумався. Вже йому вбито трьох людей у рої. Правда, їх зразу заступлено іншими, але для Юри це вже не був той сам рій. Хоча нові хлопці були добрі і Юра з ними не мав жадної про-

блеми, але ж все таки, це вже не ті, з якими у Нойгамері проходив вишкіл.

Славка Савчука, третього гармаша, заступив Генрик Малаш, а Зеника Біса, четвертого гармаша, — Місько Ожиденко. Місце Бузика, що став шофером, зайняв Олекса Ванчук. Добре, що в нас ще запасні частини. А то було б зле. "Панцергерів" вишколити важко.

Влодко був у доброму настрої. Він потягнув собі трохи вина й тепер конче хотів частувати Юру, намовляючи його, щоб хильнув собі трохи з його манерки. Юра врешті дався намовити й ковтнув добрий раз.

— Добре вино, — завважив здивовано. — Звідки взяв?

— А що ж, люди вина на селах не роблять? Дівки дали, — додав, усміхаючись під носом.

Він співав на ціле горло пісню за пісню. Юра усміхнувся. Добре мусів потягнути. Аа... нехай. Уважати при їзді йому не дуже то й треба. Тягарівка з гарматою — не авто, сто кілометрів на годину не поїде.

Влодко співав "чорні очі, карі брови...", коли сотня викотилася з-поміж лісів на дорогу, що вела побіч величезної поляни. Властиво поляною це назвати не можна було. Це був порожній простір з обох боків дороги за два кілометри завдовжки, а далі знову ліс. Щораз більше полян, — подумав Юра. Вже переїжджали подібний порожній простір, чи там поляну, може за три чи чотири кілометри тому. Він якраз тоді був пробудився і бачив три чи чотири батареї німецьких гармат на танкових платформах. Називали їх по-німецьки "зельбстфарляфетте"³²). Німецькі вояки, що працювали коло гармат, махали до них, і наші хлопці їм відмахували, мов би бажаючи щастя.

— Німака чи не німака, а таку ж саму собачу долю несе, як і ми, — думав тоді Юра. Одначе йому "ПАК-и" більше відповідали. Зручніші в бою, тяжче ворогові попасти. От тепер вони їхали вдвож подібної величезної поляни, і Юра приглядався величезним копицям сіна по цілій поляні.

— Але ж величезні копиці, — сказав уголос.

— Влодко нагло витверезів і перестав співати. Звідки тут сіно? Це ж лісовий зруб, а не поле. Почав здивовано розглядатись по околиці, мов би шукаючи джерела того сіна. Він, господарський син, дивився фахово на такі речі. Його насторожило, що побачив сіно на місці, де нормально не повинен його побачити. Юру це не заалармувало. Сіно та й сіно. Як йому знати, звідки воно тут взялося? Раптом він протер очі.

---

³²) Самоїздні ляфети (Self propelled guns).

— До чорта! Потягнув забагато твого вина, — звернувся він до Влодка. Він виразно бачив, як копиці сіна почали їхати проти них. Піднявся з півдежачої позиції і якраз побачив, як авто поручника Васильчука вирвалося з колони і в'їхало на поляну лицем до копиць. В тому ж самому моменті з авта вилетіли в повітря дві ракети: червона й фіолетна. Фіолетна в їх шифрі означала "Ворожі танки!", червона — "Небезпека! Зайняти бойові становища!"

Юра остовпів. Копиці сіна ригнули гарматнім вогнем, і сіно зсунулося, відкриваючи радянські танки. Бузик, натиснувши на газ, завернув тягарівку колом, щоб наставити гармату дулом проти танків. Йому не треба було говорити, як закотити гармату в становище.

— О Господи Боже! — крикнув переляканий Юра. Він з розмахом вискочив з авта, аж перевернувся на землю. Зірвався в одній секунді і заверещав, мов навіжений: "Бойове становище!" Це був лише відрух вишколу. Команди давати не треба було вже жадної. Всі бачили, що діється, й усі розуміли, що їх життя тільки у їх власних руках.

Прийшов час справжнього іспиту. Треба показати ворогові, що вони встигнуть зайняти становища, поки його кляті танки перекояться по них, роздушуючи їх і їхню зброю. Треба на вогонь відповісти вогнем, бо тільки тоді є шанси вийти з життям.

Шанси? — Насправді шанс багато вони не мали, але не хотіли вмирати, як вівці, без бою. Інстинкт фронтовика гнав їх до бою, щоб не тільки показати ворогові, що вони йому рівні чи й кращі, але й тому, що вояк підсвідомо волить вмерти в бою, аніж щоб його зарізано, мов барана. Гармаші відчепляли гармату від тягарівки. Ромко Остапчук і Ярко Груша, перший і другий гармаші, маневрували гарматою, щоб поставити її колесами у відповідний ґрунт. Тоді, коли решта скидала амуніцію до гармат, ракетниці і кулеметів з причіпки з амуніцією, Ромко, перший гармаш, з місця почав націлюватися на найближчий танк. Ярко набивав гармату термітним стрільном, почувши через гук більшовицьких гармат Юрину команду: "Віддаль 250 метрів! Термітні стрільна!"

Юра вирішив уживати термітних стрілен тому, що вони через жахливу горяч 2000 ступенів Цельзія, витворену при ударі, ефективні навіть, якщо танк поцілено непрямо. Нормальні панцерні стрільна, коли вдаряли об танк під надто великим кутом, звичайно йшли рикошетом, а тепер не було часу на забаву.

Давши наказ, Юра вскочив на причіпку й почав сам, руками й ногами, скидати всяку амуніцію. Перший стрілець ракетниці та перший кулеметний стрілець зайняли становища, коли їх помічники доносили амуніцію.

Гукнув перший стріл гармати. Юра аж здивувався: його рій

знову перший. Глянув з причіпки й побачив більшовицький танк у клубах диму.

— Дістав сукин син, — забурмотів.

Влодко, відїхавши тягарівкою набік, прибіг назад до роя, щоб допомогти.

— Скидай амуніцію! — крикнув Юра, побачивши його, а сам, зловивши два панцерні кулаки і закинувши автомат на шию, побіг наперед поміж гармату та ракетницю. Панцерних кулаків ще не міг вживати, бо танки були ще задалеко, але звідси просто з причіпки, почав командувати вогнем.

Відїзвалися інші гармати. Зойкнули ракетниці. Затріщали кулемети. Блиски й гук ворожих і своїх гармат нагадували шалену бурю і землетрус. Більше більшовицьких танків задимилось. Але більшовики не спали. Їхні танки котилися вперед і ригали гарматним і кулеметним вогнем. Тільки тепер Юра запримітив, що їх страшенна кількість. Вони стріляли шрапнелями, які на таку коротку віддаль легко знаходили свою ціль.

У їхній сотні почало шаліти пекло. Вибухали причіпки з амуніцією. Страшні експльо́зії своєї ж амуніції були такі грізні, як і ворожий вогонь. Горіли тягарівки. Щораз більш людей валялося на землі. Трупи й ранені були всюди. Вогонь почала насякати кров'ю. Убитих заступали живі, і вогонь не вгавав.

Більшовицький танк підсунувся напроти Юриного ракетника. Він використав нагоду й поцілів його попід саму вежу. Всередині почала горіти бензина чи якісь смазовила. Хтось відкрив віко й з жахливим криком, ввесь у полум'ї, вискочив на танк в хвилині, як намагався стрибнути на землю, його не пожалкували кулі Василя Шклистого — посікли його, мов решето. Він упав на землю, мов тяжкий сніп.

Ця подія зайняла Юрину думку на кілька секунд, і жах від цієї картини потряс ним. Йому майнуло через голову "Інтер арма тацент музе — Серед брязкоту зброї мовчать музи", латинське прислів'я, якого він вчився в гімназії.

Більшовицький шрапнель поцілів їхню причіпку, де ще залишилися міни. Страшна експльо́зія стрясла повітрям, і Юра побачив, як Олекса Ванчук і Геник Малаш упали на землю. Геник, мабуть, згинув на місці, бо навіть не рушився, а його блюза була вся в крові. Олько Ванчук ще жив. Руками дер траву і стогнав. Чути було його стогнання навіть серед пекельного крику та зойку довкола.

Юра хотів йому допомогти, але черговий постріл панцерним стрільном розірвав панцерну охорону першого гармаша, і Юра побачив, як Ромко Остапчук похилився допереду. Юра прожогом кинувся на нього. Його шолом був утиснутий у голову, і по лиці текло щось біле. Уже не жив, і руки його тільки ще судорожно затискалися на корбках до намірювання дула.

Юра охопила скаженість і жаль. Він майже з плачем від люті та душевного болю відірвав Ромкові руки від коробок. Зловив за одну, за другу. Дуло крутилося. Перед ним виростало сталеве тілице ворожого танка.

— Готово! — кричав Ярко, набивши гармату, не зважаючи на смерть друга.

Юра пробував відтягнути Ромкове тіло, але це йому не вдалося, а ворожий танк ось тут. Він приклякнув на тілі Ромка, прицілився і натиснув лівою рукою гудзик. Гукнув постріл, і ворожий танк задимів, мов фабричний комин.

— Готово! — кричав Ярко, і Юра знову натиснув гудзик, намірившись на інший танк.

— Готово! — і знову гук пострілу.

Бій увійшов у стадію, коли наказів уже не чути. Ніхто їх не дає, події котяться надто скоро, і кожний відрухово виконує свої обов'язки, не дивлячись, що роблять інші. У такому моменті бою ніхто не думає про смерть, ніхто не боїться. Люди перестають бути людьми, а стають хижими звірами, а на їх думці тільки одне — розбити ще один танк, убити ще одного ворога. Вони гинуть і навіть тоді не думають про себе, тільки остання думка перед смертю — убити ще одного ворога.

Довкола горіли причілки і тягарівки. Вогонь пік у спину, але ніхто того не відчував. Ранені стогнали, але їм допомогти ніхто не міг. Не було часу. Ворог не переривав наступу. Деякі навіть тяжко ранені вояки, не відчуваючи в схвильованні болю, набивали та стріляли, аж поки не падали на землю, втративши сили через утрату крові, і вмирали, не знаючи, що з ними сталося.

Юра не пам'ятав, що робить. Він відрухово намірював дуло гармати на ворожий танк і коли тільки почув "Готово!", стріляв. Він навіть не міг би був сказати, у скільки танків він попав, скільки не поцілів. Автоматично, в якійсь страшній, нелюдяній екстазі, підсвідомо знав, що стріляти не можна перестати. Що ворога не можна допустити. Навіть не бачив, що вже майже не було кому того ворога стримувати.

Перед ним щось заройлося. Гук гармат мов би здвоївся. Танки мов би віддалиювалися, замість приближуватися, але він чув тільки одне: "Готово!" — і натискав гудзик.

Врешті його свідомість вловила щось інше. Хтось раптово повторяв його ім'я: "Юра! Юра! Брунчак!" Він відчув чийось руку на своєму рамені, хтось зловив його за руки. Юра поволі підвів голову і набіглими кров'ю очима глянув угору. Коло нього стояв чотар Юрищак без шолому, у закривавленій подертій блузі і шарпав його за рамено. — Юра, що ж ти робиш? Більшовики відступили! Це німецькі "зельбстфарляфетте" перед тобою.

Юра глянув на долину. Він усе ще клячав на трупі Ромка. Поволі піднявся і розглянувся довкола. Він виглядав страшно.

Очі зайшли кров'ю, по бороді текла кров з розкушених губ. Блюза однострою подерта була в кусники. Відірваний рукав висів, зачеплений тільки кусником шматки. Штани пересякли кров'ю його друга Ромка Остапчука.

Заалармовані вогнем бою німецькі гармати, ті самі, що вони їх були минули кілька кілометрів раніше, прийшли їм з поміччю. Прийшли в сам час, коли вже не було майже кому боротися. Наглий їх удар у бік противника примусив ворога покидати поле бою та відступити, залишаючи на поляні багато розбитих танків, що горіли. Юра в екстазі бою не запримітив цього й далі стріляв і міг розбити тих, що вирятували їх від певної смерті.

Розглянувшись навколо, приглянувшись жахливому знищенню і зрозумівши розпачливу ситуацію, у якій вони находились, Юра не був певний, чи врятоване німецькими вояками життя краще ніж смерть.

— Що ж залишилось з їхньої сотні?

Майже нічого.

Із сто п'ятдесят людей тільки тридцять могло іти своїми власними силами. Більшість була пошматована на кусники. З Юриного роя залишилися він, Василь — кулеметник, Ярко — другий — гармаш і Влодко Бузик — шофер. Інші були вбиті. Ярко був легко ранений у праву руку, але рана була не грізна, й він міг руку далі вживати.

Якимсь чудом Юра, Влодко і Василь навіть не були задряпнені, не рахуючи безліч синяків, набитих при маневруванні гарматою.

Всі причіпки згоріли або були розбиті. Та сама доля стрінула і тягарівки, крім одної, яка мов на глум була нерушена. Залишились три гармати, але дві пошкоджені, і тому, що тільки одна тягарівка залишилася, вони висадили їх в повітря, щоб не попали в ворожі руки.

І так їхня сотня, ця "неймовірна сила вогню, майже неможлива до знищення", як наївно думав Юра, так несподівано, протягом кількох хвилин перестала існувати.

Причепивши гармату до тягарівки і примістивши на неї раних, рехта піхотою, подалися шляхом перед себе.

— Недалеко село, — сказав Юрищак, ідучи коло Юри. — Там відпочнем і побачимо, що далі нам робити.

Юра запримітив, що він налягає на одну ногу й блюза у нього насякла кров'ю.

— Ви ранені? — запитав Юра беземоційно. Його вже нічого схвилювати не могло.

— Трохи розтяли, сволота, якусь жилу мені на грудях і знищили блюзу. Знаєш, — нова була, — намагався жартувати Юрищак.

— А нога? — запитав далі Юра, не запримічуючи Юрищаків жарту.

— Нога? — ніби здивовано перепитав Юрищак. — Трохи відламком дістав. Дрібне. Тільки м'ясо.

Юра глянув на нього, і їх очі зустрінулися. В обидвох на очах були сльози. Не за себе. О ні! Але вони втратили все. Найкращих друзів. Вони втратили надію.

Мала, жалюгідна колонка посувалася помалу вперед, у незнане.

На фронті нема часу оплакувати убитих. Душа болить, рветься, але назовні вояк не може довго виявляти свого болю. Перед ним обов'язки. Війна не закінчена. Ворог наступає. Так і тим разом, відпочивши, вони дістали нові однострої, яких було повно у порозбиваних возах постачання. Вони були нашвидку переорганізовані в частини піхоти. На жаль, під рукою не було ні гармат, ні протитанкової зброї. Було ясним, що це не тільки їхня сотня розбита, але що зцілої дивізії залишилися тільки останки.

Ворог заліг недалеко в лісі. Вони хутко вимаршували з села і, вивривши на швидку руч стрілецькі рови попід самим носом ворога, залагли вичікуючи. Надійшла ніч. Напроти них ворожі окопи. Кажуть: зо триста метрів, але ніхто не знає. Нічого не видно. Темна, парна, тепла ніч, на небі ні одної зірки, тільки хмари перевалюються. Вітер легко шумить лісом. Мабуть, вище він сильніший, але тут дерева стримують. Уже весь день збирається на дощ, але якось до дощу не доходить. Хоч ворожі окопи близько, доглянути нічого не можна. Не тільки, що темно, але ж це ліс, поміж ними і ворогом різні кущі, різне хабаззя. Голоси з ворожих окопів доходять зовсім виразно. Виходить, що й ворог їх чує. Тому розмови ідуть тихо, пошепки. Спати ніхто не може. Всі напружені, готові до стрілу.

— Що вони думають? Хто тим разом перший пічне? Не нам, тут у ровах, знати про пляни ворога, чи навіть про пляни нашого командування, — думає Юра. — Десь там це більше коліщатко крутиться і снує пляни. Цікаво було б знати, чи тепер пляни наступу у ворога, чи у нас? Це питання, мабуть, і ворожих головах.

Час від часу з котрогось боку хтось намагався пробити темноту ночі світляною ракетою, але здебільша без успіху. Ракета вдаряє об галуззя дерев і падає на землю, догоряючи в кущах.

Розмову вести тяжко, тому майже всі мовчали. Тільки у головах, мов рій диких бджіл, шумлять думки.

Юра лежав, руками опертий на горбок землі, виритий саперкою. Коло нього невідступний автомат. На серці тяжко. Через голову перевалювалися мільйони різних думок. Перед очима ставало все, відколи він покинув гімназію та приїхав до Нойгамеру, почерез все пекло, через яке він досі пройшов. Увижались чорні, розміряні очі Наталки та її сльоза, що спливала по його лиці, пекла вогнем. Юра заплющив очі, але думки не щезали. У селі

де він зустрів Наталку, тепер ворог. Як вона дає собі тепер раду? — Не сходило йому з голови. — Вона така гарна, що більшовики не залишать її у спокої. Коли б він міг допомогти. Але ж як? Він не людина, він машина. Він — це маленьке, малесеньке коліщатко, що крутиться тому, що інші крутяться. В очах стало пекло останнього бою. Поле застелене трупами і горючими танками. Нагадав собі про те, як колись один з вояків запитав поручника Поспіловського, яке найвище бойове відзначення. “Куля в серце і на полі!” — відповів той без надуми. Якже багато його друзів уже отримало це найвище бойове відзначення. “О Господи! Чому ж Ти зберіг мене? Чому ж Ти не дав мені вмерти разом з іншими?” — вирвалось йому із зболілих грудей. Але він зразу й схаменувся і почав прислухатись, чи хтось не почув. “Ще подумують, що боюся”. — Але ніхто не відзався.

Часами хтось неначе для забави вистрілив з кріса, перебиваючи стрілом струмись думок. Часами з котроїсь сторони блиснуло світло рефлектора, і зараз котрийсь кулеметник почував себе до обов'язку потягнути по ньому серію з кулемета. І знову тиша залягала з обох боків. Здавалось, що в обох ворожих один одному таборах всі поснули. Але ніхто не спав. Це була особлива ніч до мріяння, і здавалось, вояки обох сторін використовували її для своїх приватних думок. З ворожого боку долітала тихенька пісня. Співав її півголосом, гарним баритоном якийсь “баец”. Юра чув цю російську пісню вже давніш, але тепер вона дивно на нього впливала. Ніхто не перебивав тиші, і “баец” набирав відваги:

“Смерть не страшна,
с неї не раз я зустрічався в бою,
от і тепер надомной ана кружится”³³).

— Ох, яка це правда, — думав Юра. — Смерть? Що таке смерть? Чому ж її боятися? Часто життя страшніше від смерти. — І Юра нагло почув симпатію до того ворога, що так гарно співав. А ворог співав далі:

“Ти мене ждеш
і у детскої кроватке не спиш,
і патому снай, что со мной
нічево не случітся”³⁴).

---

³³) Смерть не страшна,
З нею я не раз стрічався в бою,
От і тепер вона наді мною кружляє.

³⁴) Ти ждеш мене
І не спиш при дитячому ліжечку,
І тому знай, що мені
Нічого не станеться.

Ворожий вояк замовк. Юрі було прикро, що не може з ним познайомитися, поговорити. Скільки йому років? Жонатий? Має малих дітей? Так ніжно співав про "детську кроватку". Може, справді в нього жінка з малою дитиною в хаті, дитиною, якої він, може, навіть і не бачив. А він тут, а довкола смерть.

У ворожих окопах залягла тиша, — ані стрілу, ані ракети, ані навіть рефлектора.

— От вони також люди, — думав Юра.

З правого боку їхніх становищ тихенько заграла усна гармонійка, і хтось мов у відповідь ворожому "байцеві" тихенько затягнув:

"Прощався стрілець із своєю сім'єю,
від'їжджає в далеку дорогу.
За свій рідний край, за стрілецький звичай,
ідемо в бій за свою перемогу".

Довго лунала пісня. Ніхто не перебивав, ані свій, ані ворог, і врешті стрілець заспівав останню строфу:

"Я в степу лежу,
за ріднею тужу,
чорний ворон за мною закряче".

Знову залягла могильна тиша. Всіх думки були далеко, далеко за лініями окопів. У деяких вони в Україні, у деяких в Московщині, але в усіх вони між своїми рідними, між родинами, між тими, для яких вони живуть, за яких вони борються, за яких вони в бою вмирають. Раптом і зовсім несподівано спалахнув вогонь кулеметів. Комусь, видно, здавалося, що побачив якийсь рух перед собою й нервово випалив з кулемета. Інший йому відповів. Загнали десятки кулеметів, спалахнув крісовий вогонь. Затрясли лісом експлозії гранат. Але так скоро, як цей пекельний вогонь спалахнув, так скоро він і закінчився. Хтось кричав:

— Санітар! Сюди! Тут тяжко ранений! Санітар! Скоріш!

З другого боку донеслось: "Куда ж ти, сумашедший, бежиш? Вот он здесь! Єцьо живий! Паскорей! Ну паскорей!"³⁵.

Чудова ніч, ніч роздумувань закінчилася наглою трагедією. Пригадалося Юрі, що він на фронті. Що засада фронту: "Убий, або тебе уб'ють". Господи! Як низько впало людство. Цілу ніч і майже цілий наступний день вони пролежали так напроти ворога. Ще раз удень спалахнув вогонь кулеметів.

Пізно сполудня якісь свіжі частини окопалися коло них, а їм казали відступати. Маршували довго. За ними ліс, перед ними

---

³⁵) Куди ж ти, божевільний, біжиш? От він тут. Ще живий. Скоріш! Ну скоріш!

якесь село, а за селом знову ліс. Минули село і прямо попід ліс. Тут команда: Лягай спати!

Помучені хлопці попадали на землю, як мішки картоплі. Для них більш і світ не існував. Притулившись до себе кріси, як малі діти іграшки, спали, змучені подіями останніх днів. Юра присів на зломаному гарматнім стрільном дереві й тупо вдивлявся в колону піхоти, що річкою вливалася в село. Вітер наганяв хмари, які закривали останні, криваві промені сонця. З села несло ритмічним стуком чобіт колони. Обрієм тряс грім гарматних салів. Юра стягнув шолом, обтер рукавом блязи зіпріде лице, розмазуючи по ньому бруд. Сплюнув, коли почув на губах смак болота. Здалеку, з-за села злетіла пісня:

"Мати Україна,
батько нам кріс,
бий ворогів
та й не мирись!"

Над фронтом западала ніч.

Містечко Ожидів було ще в українських руках. Воно, хоч мале, відігравало важливу роллю у стратегічному становищі тим, що воно мало незнищену залізничну станцію і, в потребі, можна було її вжити для навантажування або розвантажування транспортив. Так принаймні говорили Юрі "ті, що знали".

Більшовики підходили під Ожидів з різних сторін, і було ясно, що незабаром вони зроблять більшу спробу захопити містечко в свої руки. Щоб цьому запобігти, кілька сотень піхоти, піддержаних протипанцерною зброєю, як ракети, панцерні кулаки та протитанкові міни — гармат якось уже найти не можна було, — були розташовані попід Ожидовом, очікуючи ворога. Хоч Юра не мав уже своєї гармати, він командував нашвидку зорганізованим роєм, головним завданням якого була протипанцерна охорона.

Юра був задоволений, що в його новому рою найшлись його давні друзі з "колишніх" часів, як вони казали, Василь Шклистий, що далі був кулеметником, Ярко Груша та Влодко Бузик. Більшовики, як наші цього сподівались, підійшли під Ожидів і вдарили, думаючи, що скоро його займуть. Але загартованих уже в боях українських вояків не так легко можна було перемогти. Хлопці бачили безвихідність ситуації, не мали надії вийти з кїтла живими, але здаватися не мали жадної охоти.

— Радянський полон — це також смерть, тільки повільна й у тортурах — говорив Василь. Так думали майже всі й тому, хоч цього голосно не говорили, вирішили вмерти в бою, як пристало воякам великої нації, і в жаднім випадку не здаватися більшовикам у полон. Вояка, рішеного на смерть, тяжко побороти тому, що його нічим не налякаєш, тож більшовики обманулись у своїх сподіваннях, що під Ожидовом здобудуть легку перемогу: Дивізійники

відбивали ворожі наступи і тероризували ворога безупинними протинаступами. Незважаючи на велику фізичну втому і великі втрати, не виглядало, що більшовики скоро викінчать оборонців Ожидова.

Тарахкотіння кулеметів затихло, тільки де-не-де ще лунали поодинокі крісові постріли. Стогін ранених, і з одного боку, і з другого, рвав тишу після бою. Юра змучений оперся об стінку окопу й попав мов би у транс. Він почував себе тут, без своїх командирів — поручника Васильчука та чотаря Юрищака, — наче б чужий. Це вже не та сама дивізія, — пройшло йому через голову, хоч він не мав права нарікати ні на кого. Хоч це було інше командування та інші вояки, боротьба була та сама. Завзятість, відвага та нехтування смертю далі були головною прикметою українських частин.

— Цікаве, що з Васильчуком? Де Юрищак? — думав Юра.

Поручник Васильчук був тяжко ранений у бою з танками, коли вони відступали з Ясинова. Він хотів підбігти під ворожий танк, щоб його знищити панцерним кулаком, але ворожий кулемет підкосив. Чи ще живий?

Чотаря Юрищака не бачив, відколи, відпочивши після бою з танками, їх переорганізовано. Юрищак прийняв командування різною збираниною протипанцерних гармат з різних полків, але де він тепер, Юра не мав ніякого уявлення.

Юру розбудив з трансу чи задуми стогін молодого вояка, що стояв коло нього. Його лице було викривлене болем, кусав губи і правою рукою стискав ліве рамено. Він був у шоку. Видно це було з його непритомного погляду. Дивився на Юру, але його не бачив і не здавав собі справи, що насправді з ним діється.

— Ей, друже! Що з вами?—запитав Юра, потрясаючи вояком.

Цей здивовано глянув на Юру й ніби вперше його побачив.

— Ану, хлопче! Поглянемо, що тобі, — сказав Юра, розстібаючи йому блюзу. — Е-е... стільки крику ні за що, — жартував. — Куля пробила тобі м'яз та й усе. Зав'яжем, і буде гаразд. Навіть на багнети з такою діркою йти можеш, — говорив далі Юра.

Вояк усміхнувся і не протестував, коли Юра почав перев'язувати йому рану якоюсь брудною шматою, яку найшов у нього в кишені.

Почулися кроки з окопів у їхньому напрямку, і Юра настожено почав дивитись у той кут окопу. На зикзакуватому закруті окопу — показався сотник Іваненко, що командував їхньою частиною, яка вже двадцять чотири години відбивала скажені ворожі атаки. Юра говорив з ним ще перед боєм, і він вияснив Юрі, що вони мають надію прорватися з кїтла принаймні на кілька годин, і тоді вивезли б ранених на захід. Тому то й Ожидів для

них був такий важливий, і для цього сконцентровано всі сили на оборону Ожидова без огляду на втрати.

— Ранених багато, більше, ніж нас тут усіх живих і цілих, — додав сотник Іваненко з блідою усмішкою.

Юра вперше стрінув сотника Іваненка ще у Нойгамері. Він був старшиною артилерії, колишній старшина Червоної армії, який здався німцям при першій нагоді. Довідавшись, що формовано Дивізію Галичина, негайно зголосився добровольцем. Німці напевне мали добру опінію про його воєнне знання, якщо признали йому його радянську рангу сотника. Юра, глянувши на нього, пригадав собі його слова, що їх він сказав ще у Нойгамері "Не вистачає мріяти про свободу. За свободу треба боротися; плач не дав свободи ще нікому, — додав він словами маршу українських націоналістів, — тому то й треба боротися. А якщо ціною свободи є твоє життя, вмирай, брате, з усмішкою на лиці".

Сотник Іваненко затримався коло них і довго дивився Юрі в очі. Не сказав ні слова, але його очі мов говорили: "Час прийшов. Може, мусітимеш заплатити ціну за свободу. Ти готовий?" Юра усміхнувся до нього, а його очі казали: "Я готовий!"

Сотник Іваненко усміхнувся й, не сказавши ні слова, відійшов переглянути решту окопів. Сходило сонце. В його променях можна було побачити групки молодих вояків, що стискали кріси у руках. Вони були брудні та сонні й тряслись з холоду. Від них заносило кров'ю, землею й порохом. На їх обличчях відбивалося страхітливе нервове напруження та фізична перевтома. Вони перевивали свіжі рани, деякі перевіряли зброю. Виглядали жакливо. Але їх ще не переможено! О ні!

Здалека можна було їх взяти за групку німецьких вояків. Вони ж мали чужі німецькі однострої. Лише блакитний щитик із золотим левиком на лівому рукаві зраджував, що вони вояки Дивізії Галичина.

Приблизно шістсот метрів перед ними були ворожі становища. Вони були у кращому місці, ніж їхні. Зараз за ними перепливав малий потік, де вони могли перемити свої рани чи набрати води до пиття. Боже! Яке це було б щастя набрати манірку холодної води та напитись досхочу, гасячи немилосердну спрагу від перевтоми.

Направо від їх становищ була гуща, де легко можна було сховати гранатомети чи просто перегрупуватися. Одначе найважливіший був малий горбок зараз за гущею, за яким могли робити, що хотіли, без жадного страху тому, що частини сотника Іваненка не мали гранатометів. Запас зброї й амуніції малів. Окрім крісів і гранат, у дивізійників залишилося трохи протипанцерних ракет, кілька панцерних кулаків і кілька протитанкових мін, що їх вони ощаджували, знаючи, що вирішний бій ще не прийшов.

Юра знав, що передишка довго тривати не буде. Більшовики вночі вдарили два рази. Вони знали, що хлопці виснажені. Він був певний, що як тільки вони дістануть нову піддержку, то вдарять знову. Юра найбільше боявся, що більшовики певне кинуть танки. Кілька танків — це ще не було б так зле. Вони ще дали б собі раду з ними тією протитанковою зброєю, яку ще мають. Але що буде, як ворог кине зо дві сотні танків? На цю думку Юру пронизували дрижаки. Він знав, що всі дивляться на них, колишніх панцерегерів, як на тих, що зуміють затримати ворожі танки. Але Юра усвідомлював собі, що вони чуда не зроблять. Проте також знав, що вони не підведуть друзів, і коли ворожі танки прокотяться по окопах оборонців Ожидова, то тільки тоді, коли вже не стане ні одного панцерегера.

Через дві години Юрині передбачування і страх здійснилися. Вітер, що віяв від ворога, приніс гук танків, що ріс і ріс. Танки наближувалися і наближувалися...

Скільки їх? Це питання було в кожного на думці.

Юра глянув на своїх хлопців, хочаби вчитати з їх очей, що в них на думці. Чи вони бояться? Чи ще в силі боротися? Чи готові до боротьби? Чи готові вмерти?

Вони були спокійні й жадні емоції не відбивалися на їхніх обличчях. Були виснажені. Може, навіть надто байдужі до долі, що їх очікувала, але були спокійні. Були готові на все, що доля могла їм принести. Що найважливіше, вони ще не були ладні піддатися ворогові.

В повітрі панувала тиша. Червоні промені сонця, що сходило, пробивалися через незміряний простір неба. Птахи, що щойно недавно, до сходу сонця, змогли заснути, заколисані несподіваною тишою по нічному бою, пробудились і роздерли абсолютну тишу своїм цвіріньканням. Вони, сотворіння нижчого ступеня, не могли знати, що попід ними людина — розумна, вища за всі інші форми життя на землі, — готувалась до боротьби з іншою людиною, концентруючи всю свою інтелігенцію, всю свою здібність і духову силу лише на одне — як убити. Птахи не знали думок людей під собою й тому у своєму незнайстві були щасливі та наповнювали довколишній простір своїм веселим співом і щebetом.

Свист гранатометної бомби нагло прорвав тишу. Хлопці в окопах пригнулись, ховаючись від відламків. Тільки дехто витріщував очі, виглядаючи ворога. Це не була для них таємниця, що гранатометний вогонь є підготовкою до наступу. Були готові. Брязкіт танків заглушив цвірінькання, заглушив навіть гук бомб.

Ворожі танки типу Т 34 появились з-поза горбка. Один... два... чотири!

— О Господи! — вирвалося Юрі з явною полегшою. — Тільки чотири! Не журіться, хлопці, — крикнув він весело. — Ми

їх зможемо викинути навіть самими руками. Чи ж вони ніколи не вчаться? Що ж чотири клятві більшовицькі танки для нас. Ми їх вже більше бачили. Правда?

Хлопців не треба було успокоювати. Вони, так як і Юра, відіхнули, побачивши тільки чотири танки, і в них вступили новий дух і енергія.

Чи ж би справді більшовики ще не навчилися, що з нами не така то легка справа? Юра тільки покрутив головою. Не мав часу над тим задумуватися, бо ворог, стримавши гранатометний вогонь, розпочав наступ.

Ворожі піхотинці, вискочивши з окопів з диким криком "ураааа", почали гнатися за своїми танками. Окопами перенісся наваз сотника Іваненка. Заграли кулемети. Танки підкотилися ближче. Запалали вогнем ракети.

Один танк зупинився, бризкаючи снопами диму. Хтось хотів з нього вискочити, але, стятий кулеметним вогнем, завис на вежі танка.

Ще два танки поцілено ракетами, а четвертий, завернувши, швидко сховався за безпечною охороною — за горбком. Одначе ворожа піхота не зупинилася. Їхнє дике "ураа" наповнило весь простір. Впали команди з українського боку, і хлопці, вискочивши з окопів, гнались вперед, щоб зударитись з ворогом у смертельних обіймах у полі, де було більше спромоги розвинути свої лінії, ніж в окопах.

Вони зударились. "Ураааа" і "славаааа" зливалися в один силенний галас, що їх важко було розрізнити.

Зойк, стогін, короткі серії машинових пістоль, тупі звуки ударів обкованими в залізо прикладами крісів заглушили бойові крики. Мертві й конаючі заповнили простір поміж ворожими й українськими окопами. Ворог почав утікати. Не видержав козацької завзятости дивізійників.

— Зупинитись! Не гнатись за ворогом! Назад до окопів! — влала команда сотника Іваненка. Він здавав собі справу, що це ще не кінець, і хотів хоча трохи зберегти фізичну силу своїх вояків.

Вернувшись до окопів і відрухово розглянувшись, хто є, а кого нема, Юра раптом усвідомив собі, як жахливо він виснажений. Просто не міг зловити віддиху, а груди розривав пекучий біль. Опершись плечима об стіну окопу, похилився вперед і почав звертати кров'ю, шлунковими квасами та слиною, змішаною з болотом і всяким іншим брудом.

— Господи! — молився Юра в думці. — Не дай їм заатакувати нас тепер. Дай нам відпочити. Господи! Без відпочинку ми не всіли боротися. Відвага не допоможе. Ніщо не допоможе. Вистріляють нас, як зайців. Сиди! О Господи!

Проте неминуче здійснилося.

— Танки! Танки! — хтось крикнув у висуненому вперед окопі, і раптом Юра почув шалений рев моторів. Досі, ще хвилинку тому, якось він його не чув. Підвів голову і глянув перед себе. Те, що побачив, було можливе, але водночас і могутнє. Зі страхом-подивом дивився на ворожі танки, як вилазили з-поза горбка. Скільки їх? Чота? Сотня? Дві? Він не знав. Він їх не рахував, тільки мов зачарований дивився вперед на море криці. Танки. Всюди танки. Здавалося, що їм кінця немає.

Юра думав лиш одне: Це кінець!

Однак інстинкт фронтовика був сильніший, ніж утома, ніж свідомість безнадійності ситуації. Коли чув, як німецький підстаршина, що пройшов бій під Сталінградом, казав: "Інстинкт фронтовика, — це сильніша емоція за смерть".

Хлопці, не чекаючи наказів, перемігши надлюдську перевтому, намагалися якось переорганізуватися, але всі бачили, що їх спротив тим разом буде тільки маленька спроба померти вояцькою смертю.

Відкрилось пекло. Ворожа піхота, як звичайно, бігла за танками. Їх скажене "ураааа" шарпало роздратованими нервами хлопців. Знову заграли кулемети. Ракетниці ще раз ригнули вогнем. Тим разом останній раз. Не було вже більше ракет.

Юра був надто втомлений, щоб журитись собою. Він функціонував тільки автоматично, мов машина. Намагався використати кілька хвилин, поки танки дойдуть до них, і нашвидку видавав інструкції, як в'язати гранати докупи, щоб з них зробити ефективну протитанкову зброю. Напруження нервів ще раз стало сильніше за втому і ще раз він здобувся на неймовірне зусилля, забуваючи за визнаження.

Один танк наближався до становища сотника Іваненка. Він минув би його, наблизившись з яких десять метрів до нього.

Нараз Юра закріпив сотника Іваненка, який, вискочивши з рова, хильцем біг у напрямі танка з протитанковою міною в руках.

— Що ж до чорта він робить? — крикнув Юра, здаючи собі справу, що його розірвуть на шматки, коли він добіжить до того проклятого вворожого танка. Він навіть ще не подумав свої думки до кінця, як стрільно з ворожого танка розірвалося побіч сотника Іваненка. Дим, розбризк землі від експльозії та хмара пилюги закрили все перед очима Юри, й він хвилину нічого не бачив. Коли порох осів, Юра з жахом побачив тіло сотника на землі перед своїм окопом. Можна було зовсім виразно бачити, що його праве рамено відірване від тіла, а ліве держиться тільки на куснику шкіри. Кров лилася з нього, як із кишки з водою, але здавалося, що він ще живий. Танк, що його він хотів розбити, був тепер тільки зо два метри від нього та якраз його минав. — І тоді сталося неймовірне. Сотник Іваненко, хоч у жахливому

болі, майже надлюдським зусиллям посунувся вперед до міни, що лежала перед його головою. Він упав на неї лицем і, мабуть, зловив її детонатор зубами. Що він з тим детонатором зробив? Чи він його натиснув, чи потягнув, чи що — не знати, але нараз експльо́зія стряса повітрям. Експльо́зія зірвала гусениці з танка і примусила його затриматись, але в тому місці, де лежав сотник Іваненко, залишилася тільки діра.

Всі вояки були свідками того неймовірного героїзму свого командира. Подія глибоко стрясла їхніми душами і — сталося чудо. Ті виснажені вояки, що ще кілька хвилин тому не могли з утоми зробити ні кроку, зірвалися з землі. Якась невидюча рука підняла їх і пхнула вперед на ворога. Вперед на танки, не зважаючи на те, що в них уже не було протипанцерної зброї.

Скажено завили кулемети. Затрясли землею експльо́зії гранат. Вояки, зірвавшись із землі, виплигнули з окопів, мов навіжені кинулися вперед до ворожих танків. Гинули, як мухи, посічені більшовицькими кулеметами або розірвані експльо́зіями ворожих шрапнелів. Вони розривали ручними гранатами гусениці танків, вскакували на танки, які ще котилися вперед, гранатами розривали замки від віка, що покривало танкову вежу, часто гинучи розірвані осколками своїх власних гранат, кидали їх у відкриті експльо́зією танкові вежі.

Юра забув про своє виснаження. Щось додало йому сили й енергії. Він, вискочивши з окопу, рвався разом з іншими вперед напроти ворога в наступі. Його автомат ніколи не замовкав. Біжучи, запримітив вояка, що біг прямо на ворожий танк, і на хвилину звернув на нього увагу, намагаючись зрозуміти, що він хоче зробити. Підбігши під танк, вояк підскочив і схопився руками і ногами за дуло гармати ворожого танка.

— Славно, хлопе! Славно! — забурмотів Юра під носом, зрозумівши, що той вояк хоче вкинути гранату в дуло гармати. Славно, хлопе! — забурмотів знову. — Це замкне йому писок. Стовідсотково.

Кулеметна серія з іншого ворожого танка попала вояка на дулі гармати, і він звинувся, мов спечений рак. Руки відорвалися від дула, й він, держачись тільки ногами, завис так у повітрі. З пробитих грудей, ніг і живота спливали малими струмками кров по ньому додолу й капала на чорну землю, кудюю котився танк, навіть не задержуючись. Мертві, безсильні ноги відірвались від гарматнього дула, й він, мов мішок картоплі, гупнув на землю перед гусеницями. П'ятдесят тонн сталі прокотилось через його тіло, мішаючи криваву масу з чорною землею.

Юрі стало млісно. Відвернувши лице, побіг вперед, не пускаючи пальця з курка. Автомат плював оливом у групки більшовиків у бігу, і Юра з дикою, прямо безумною насолодою запримічував, як ворог падав.

Хлопці, доведені до відчаю наступом більшовицьких танків і бачачи безвихідність ситуації, в переконанні, що прийшов час умирати, гнались вперед, і ніщо не могло їх затримати. Як можна затримати вояка, що рішився умирати?

Горючі танки були розкинені довкола. Земля була покрита трупами своїми й ворожими. Не було часу допомогти раненим, яких стогін нісся поперез шум вогню.

Ворожа піхота не діставала скріплення свіжими силами. Більшовики були певні, що наступ маси танків викінчить оборонців Ожидова протягом кількох хвилин. Тож, заскочені несподіваним протинаступом дивізійників, бачачи смерть та пекло довкола, не витримали й почали втікати. Танки, залишені без піхотної оборони, оточені муравлицем українських вояків, які тепер могли вскакувати на них ззаду, не наражуючись на їх вогонь, падали жертвою мстивої завзятости дивізійників. Щоб зберегти себе від повного знищення, також танки почали відворот, не припиняючи вогню.

Юра біг у напрямі ворожих окопів і перед собою бачив ворожу "лисячу яму". Не бачачи ще, чи в ній є хтось, чи ні, він вигорнув з автомату в її напрямі. Вже був коло неї. Була порожня. В розгарі бою, у шаленому реві танкових моторів, у гуку експлозій, сальв і людського крику він не почув, що один ворожий танк, який почав задом відступати, був уже майже на його плечах. Вежа танка була ще звернена в напрямі українських становищ, і його вогонь Юрі не грозив. За — це ще кілька секунд, і сталевий велет штовхне його своїм п'ятидесятитонновим тілом і перекотиться по ньому, залишаючи з нього розмішану з землею мазь.

Юра інстинктивно оглянувся. Побачивши ворожий танк майже на собі й уявивши, що його чекає, остовпів. Однак інстинкт, вироблений вишколом та фронтовим досвідом, штовхнув його вперед, і Юра, не думаючи, стрибнув у лисячу яму перед собою. Кілька секунд пізніше сталева гусениця танка вкотилася на неї, і в ямі запанувала темінь, як у могилі. Танк затримався і поволі почав на місці обертатися. Гусениця на ямі стояла нерухомо. Друга поволі котилася, і танк навертав на місці, а обертаючись, розорював гусеницею землю прямо над Юриною головою.

Юра знав з вишколу, що така яма безпечна і видержить танк на собі. Вона дуже вузька і через це стіни не подадуться під тягарем танка. Але тепер, по кількаденному бою, Юрині нерви, натягнені до меж, не помагали Юрі спокійно вичекати, аж танк заверне і поїде. Юра подумав: "Я у гробі!" І ця думка почала впроваджувати його в паніку. Танк навертав, земля трохи почала усуватися і летіти Юрі за ковнір. На чоло виступив йому зимний піт і серце почало страшенно битися. — Він мене засипле тут живцем, — думав Юра, і паніка збільшувалася. Він стояв трохи зігнений і зі спущеною головою. Іншої позиції прийняти не міг,

бо яма була завузька. Хотів підняти голову, але шолом дзенькнув об гусеницю танка. Юра почав кричати. Ніхто не міг його почути через гук і рев бою, але він не міг уже втримати рівноваги духу. Він верещав, ревів, мов ранений звір, проклинав, бив кулаком у стінку ями. Йому здавалося, що земля усувається і його зараз живим засипле. Здавалося, що такого стрясу розум не витримає, і він збожеволіє.

Нагло танк, наворачнувши, почав їхати вперед, і за кілька секунд над Юрою відкрилась яма й подув свіжого повітря, мов лікарство, перейшло через Юрине тіло. За хвилинку Юра стояв у ямі, піднявши голову, намагаючись збагнути, що властиво сталося. Поволі прийшов до себе. Виліз з ями і, побачивши горючий бій, нагадав собі, де він. Почав стидатися свого страху. Розглянувся, чи хтось не бачив, чи не чув його крику. Та де? Ніхто не звертав на нього уваги. Ворожий танк уже перекочувався через ворожі окопи, в яких ішов рукопашний бій. Юра, стиснувши автомат, кинувся туди.

Тим разом хлопці не зупинились. У бігу вскакували в ворожі окопи й у коротких рукопашних зударах нищили ворога. Захоплені ворожі кулемети як стій звертались на ворога в утечі, і вогонь з їх власних Максимів бив їх у спину. Понад ними перекочувалися, втікаючи від тих скажених дивізійників, ворожі танки. Юра з розгону перестрибнув ворожий окіп і сипнув з автомата, коли ворожий багнет блиснув йому перед очима. Вони, ті молоді дивізійники, стали панами ситуації.

Панами?

Так раптово, як бій почався, так нараз і все затихло, лише нісся зойк тяжко ранених вояків звідусюди.

Юра зупинився. Перед ним зломане гранатою дерево. Він оперся на нього, і штучно розбуджені сили опустили його. Почав кашляти, давитися і повертати зі змучення просто всіма нутрощами. Ноги його зм'якли, мов глина, і він упав на коліна, тримаючись руками за живіт. Напроти нього димів ворожий танк. На ньому, причеплений до антени радія, маяв червоний ворожий прапорчик. Хтось, мов п'яний, хитаючись на ногах, пробивався по через клуби диму до цього прапорчика. Ослабла рука Юри сягнула по пістолю на землі.

Це ж не ворог, це ж наш, — майнуло йому через голову, коли пізнав знайомий йому однострій. Вояк доліз до ворожого прапорчика й одним рухом зірвав його з антени.

— Що він робить? — подумав Юра, бачачи, як той багнетом почав відрізувати рукав своєї блюзи. Відрізвавши його, він зачепив його на анкету і, випрямившись, рукою віддав військовий салют. Рух нагло піднесеного рамени до привіту, видно, був йому не під силу, бо він, як в'язанка сіна, скотився з танка.

Юра тільки тепер зрозумів. На рукаві військової блюзи блищав блакитний щитик із золотим левом, герб "Дивізії Галичина". Раптом охоплений новими емоціями, Юра хотів зірватись на ноги і також віддати честь переможному "прапоріві" дивізії, але сили вже не було в нього. Упав лицем на землю, і його груди стрясались від спазматичного плачу.

Дві піхотні сотні, узброєні протитанковими ракетами, зайняли здобуті від ворога окопи і зразу почали готуватися до неминучого ворожого протинаступу.

Заревіли мотори вантажних авт з раненими до запілля. Зароїлись відпочилі вояки поміж безліччю ранених, помагаючи їм, чим тільки могли.

Юру та тих "щасливців", що пережили це пекло, друзі занесли у тінь дерев, щоб трохи відпочили. Щось уколело Юру в руку. В дрижачі від спазму вуста хтось насилу вливав краплями воду, яка розпливалась Юрі по всьому тілі, мов життєдайний нектар. Укол якогось наркотику й вода спроквола привели його та інших вояків до півпритомної свідомості. Вони лежали у тіні дерев і глибоко вдихали повітря, перший раз від двох днів, знаючи, що є тут хтось, хто перейме від них їх жахливий обов'язок.

Під вечір їх відвезли вантажними автома кілька кілометрів дозад, до якогось розбитого села на відпочинок. Але поки ще вони від'їхали, ті, що їх змінили, помогли їм вирити могилу і поховати клаптик скривавленого тіла з причепленим до нього, просяклим кров'ю пагоном сотника. На малому березовому хресті Юра власноручно причепив карточку, вирвану з польового нотатника, на якій він нашкрібав дрижачою рукою: "Якщо ціною своєї є твоє життя, вмирай з усмішкою на лиці".

Юра лежав у ваговозі, що нісся вперед. Йому перед очима, мов у жахливому вирі, крутилось побоевище — злите кров'ю, застелене трупами, оповите клубами диму. З очей котились сльози, а в вухах дзвенів голос, чисто, грімко, безсумнівно: "Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї!"

Врешті автове трясіння загойдало його до сну. Над побоевищем нависла тиша. Тільки дзвонили лопати, копали велику братську могилу. Тільки цвірінькали вдоволено птахи, що їм вже нічого не перешкоджає готуватися до сну. Не могли знати, що там внизу, під ними, відбулася жахлива трагедія.

Майже докраю виснажений фізично і психічно, Юра довго не міг прийти до себе. Але все ж таки трохи довший відпочинок, більше сну і регулярніша їжа зробили своє, і вкінці він почав приходити до себе. На жаль, надшарпані нерви, зболіла душа по втраті багатьох товаришів і свідомість неминучого жахливого кінця вже і так довгого брідського бою спричинили глибоку депресію, з якої йому не так легко було вишкрібатися. Він функціонував,

виконував обов'язки, як найкраще міг, але це вже не був той сам Юра — великий оптиміст і ентузіяст. У його погляди, з дня на день, щораз більше закрадалися сарказм і цинізм.

Тепер він сидів з Василем, з яким в останні дні подружив. Їх тільки двох залишилося з того роя, з яким Юра виїхав з Нойгамеру на фронт. З тих усіх бадьорих, повних життя і енергії хлопців тільки їх двох залишилося. Юра і Василь.

Тепер вони сиділи перед стодолю, де вони вже впродовж двох днів намагалися, лежачи на пахучому сні, привести себе до сил. Вже було коло полудня, й вони, не маючи що з собою зробити, сиділи перед стодолю й тупо приглядалися до того, що коло них діялося. Заїхало вантажне авто, і шофер, не виходячи з нього, крикнув:

— Котрий тут десятник Брунчак?

Юра підвів голову і буркнув: "Я! Що вам?"

— Є з вами гренадир Шклистий?

— Єє, — протягло і здивовано відповів Юра.

Шофер загасив мотор і вискочив з авта. Підійшов до Юри безцеремонійно, не салютуючи, подав йому зім'яту картку паперу.

Безцеремонійність шофера не здивувала Юри. Зовнішня форма військової дисципліни, що виявлялась у салютуванні "на струнко" перед старшим рангою, хоч зовсім не щезла, дуже тепер розлюзнілася. Пекло фронту зробило форму менш важливою.

— Юра протягнув руку і взяв картку з рук шофера. Розложивши її, зморщив чоло, бо письмо було нечитке: "Десятник Брунчак і гренадир Шклистий зголоситися негайно до командира чоти протитанкових гармат у селі...".

— У якому селі? — спитав Юра, не можучи прочитати назви села.

Шофер рушив раменами.

— А чорт його знає. Це не село, а кілька хат. Мешканців нема, — додав, помовчавши. — Я звідти приїхав по вас. Сідайте, зараз заберу.

Не маючи більш нічого, тільки те, що на собі, і річ ясна, невідступні автомати, до яких уже їм мало що амуніції залишилося, Юра і Василь вдрапалися на ваговіз. Шофер завів мотор, і вони покотилися, як за "давніх" часів, тільки тепер ані на спів, ані на жарти не було охоти. Мовчали, сівши в куті п'яток, і навіть не цікавилися, куди їхали. Яка різниця, де вони згинуть? Завжди такий самий кінець їх чекає. Шість стіп під землею.

Не їхали далеко. Незабаром затрималися й побачили кілька розвалених хат. Якись малі садки, що їх тут було так багато, і попід деревами одного з них Юра побачив довгі дула протитанкових гармат.

— Протитанкова чота? — він уголос здивувався. І вперше від

того жаху, що його пройшов під Ожидовом, чимсь зацікавився.
— Василю, Бачиш? ПАКи!

Василь низав раменами, немов те Юрине несподіване відкриття його зовсім не здивувало. Шофер під'їхав до переду ще кілька метрів і раптом затримав авто. Вони покотилися вперед, ударивши головами об стіну платформи.

— Шляк би його трафив, хама! — закрив уголос Василь. — Йому б биками їздити, а не автами.

Шофер виставив голову через вікно і крикнув:

— Ну виходьте. Ви на місці. Командира чоти знайдете десь у саду.

Юра й Василь вискочили з авта, потерли руками потовчені голови і пішли в сад шукати командира. Не треба було довго шукати. У тіні дерев посередині саду стояв амфібійний фольксваген. У ньому, обернений до них задом, пригнутий над мапою сидів якийсь старшина. Юра здалека пізнав пагони чотаря.

— Це напевне він, — сказав до Василя.

— Ніби так, — відповів Василь. — Ви, десятнику, ідіть, я почекаю. Ви старший рангою, — додав з усмішкою. Василь не любив говорити із старшинами. Вони чомусь його в'язали.

Юра знав цю Василеву слабкість і, не відповівши ані слова, пішов до старшини. Старшина, сидючи в авті, здавався старший віком. Його м'яка старшинська шапка зсунулася йому на чоло, і Юра міг бачити сиве, давно не стрижене волосся, що безладно спадало йому на карк.

Почувши кроки, старшина помалу підвів голову й без поспіху обернувся до Юри.

Юра став, мов ударений громом. — "Чотар Юрищак!" — крикнув, не ховаючи здивування. Перед ним сидів Юрищак, майже цілком сивий, з поморщеним обличчям старшина. Але сумніву не було. Це був чотар Юрищак.

Юра підступив ближче і, випрямившись "на струнко", наче в Нойгамері, випалив: "Пане чотарю! Десятник Брунчак зголошується до служби!"

Юрищак вискочив з авта досить спритно, хоч це зовсім не згоджувалося з його постарілим виглядом, віддав салют і раптом, розложивши руки, викрикнув з явною радістю: "Юра!"

Несподівано сімнадцятилітній десятник і тридцятилітній чотар впали в обійми, мов старі друзі, наче б між ними не було різниці віку, наче б не було різниці ранги.

Юрищак трохи заклопотався своїм емоційним вибухом, відступив назад і вже трохи більше службовим тоном запитав: — "А де Василь?"

Юра, обернувшись, гукнув: "Василю! Ходи сюди! Хутко!"

Василь підбіг, і на його лиці також можна було побачити неймовірне здивування. Юрищак подав йому руку зі словами:

— Коли мені донесли, що між тими, що вернулись з-під Ожидова, є ви обидва, я зразу виписав прилучення вас до моєї чоти. Мені треба доброго ройового, який міг би стати моєю правою рукою. — Сказавши це, Юрищак довго дивився Юрі в очі, ніби хотів у них вичитати, чи страхиття, пережиті в останніх кількох днях, не заломали його. Чи він далі той сам Брунчак, яким він був колись.

Обернувшись тоді до Василя, дав йому інструкції:

— Ти залишишся у Юриному рої. Таких кулеметників, як ти, не легко знайти, — підмастив трішки Василеві. — Ааа, додав по надумі. — Ти, Юро, обіймеш перший рій, а ройовий першого роя перейде до другого. Він вже про це знає. Другий рій не має покищо ройового, — додав пояснюючи.

Запримітивши, що Юра дивиться на нього з неприхованим здивуванням, запитав жартома:

— Що ж, Юро, ти в мене залюбився, що так на мене дивишся? Юра мляво підсміхнувся.

— Та ж ви знаєте, чому я на вас дивлюся. Ви ж посивіли? Що ж з вами сталося, пане чотарю?

Юрищак споважнів:

— Та ж ти знаєш, що люди з радості не сивіють. Мабуть, і ти бачив дещо, чого вже більше не хотів би побачити.

Нагло Юрі стало перед очима пекло Ожидова. Трупи. Трупи всюди. Вогонь довкола. Дим. Жахливий гук експлозій і цей до до кінця життя незабутній стогін ранених, що конали. Він скривився, немов би хтось жовчі налив йому в рот, і відрухово закрив обличчя. Але відразу силою волі опанувавшись, відповів:

— Знаю, пане чотарю. Знаю дуже добре. — І щоб змінити тему, запитав:

— Маєте якісь інструкції для мене?

Юрищак відповів з плаксивою усмішкою на лиці:

— Приготуй рій до відступу! Сьогодні вночі відступаємо. — Всі, — додав по хвилині. — Всі, що ще залишились. І ми, й усі німецькі частини, які ще досі не піддалися, — додав з саркастичною посмішкою на обличчі. — Твій рій на правому боці саду.

Юра не знав, що йому далі говорити, хоч так дуже хотілось поговорити з тим так добре йому знаним старшиною. Він віддав військовий салют і разом з Василем подався на правий край саду, щоб познайомитися із своїм новим роєм.

До певної міри він був рад. Адже ж цілий його вишкіл — це тільки протитанковий, і хоч роля піхотинця не була йому чужою, він все ж таки краще почувався при протипанцерній гарматі. Він хутко познайомився з хлопцями роя і зорієнтувався, що Юрищакова

чота — це майже всі танкетери, які ще залишилися. Дивізія мала чотири протитанкові сотні. Три при полках, а одна, так звана "Дивізійна сотня", була під безпосередньою командою штабу дивізії. Юра власне належав до тієї дивізійної сотні. З того всього залишилася тепер одна чота. Юрищак казав, що десь є ще два рої, але точної інформації про них уже не мав. Зв'язок рвався.

Юра пізнав у чоті кількох хлопців із дивізійної сотні, але більшість становили вояки всіх інших протипанцерних сотень.

Юрі в очі кинувся молодий вояк, неймовірно веселий, що грав на усній гармонійці, коли Юра підійшов до роя. На ім'я йому було Ігор Художенко, і був зі Львова. Був другим кулеметником, і Василь скоро з ним подружив.

Пам'ятаючи, що чотар Юрищак казав приготуватися до відступу ще сьогодні ввечері, Юра скоро почав переглядати ціле майно роя, знайомитися з хлопцями та готувати рій до відмаршу.

Ставало темно. Почав падати дощ. Здалека чути було рев моторів і шум частин, що вже відступали. Вони були готові. Гармата причеплена. Хлопці затягнули п'ятак ваговоза целью, щоб дощ на них не падав, і, обвинувившись шинелями, сиділи задумані.

Юра витягнув ноги у шоферці і навіть почувався трохи краще. Те, що він знову в шоферці, а з ним гармата і цілий рій, давали йому якийсь незрозуміле вдовolenня. Правда, навіть у малій шоферці було вигідніше, ніж в окопах. Як би не було, в авті було тепліше і сухіше, і чогось він почував себе безпечніше.

Дорога, що йшла недалеко від того села, чи там якогось поселення, — Юра навіть не міг довідатися про назву цього місця, — була вже геть забита військом, що відступало. Куди вони відступають? — не сходило Юрі з голови. Тепер уже нікому не було таємницею, що вони оточені та й розбиті, а ті, що ще залишилися, вже розлітаються в кустники.

Врешті прийшов час на них долучитися до частин у відступі. Польова жандармерія затримала авта, набиті німецькою піхотою, і вони, всі чотири рої, приєдналися до довжелезної колони. Тут було все. І українські частини, і німецькі. Моторизовані колони піхоти, кінна артилерія, моторизовані частини артилерії, моторизовані частини танкетерів. Рев моторів мішався з іржанням коней і прокльонами вояків. Дощ лляв щораз сильніше, небита дорога розм'якала, і все обліплювалося слизьким, смердючим болотом. Западала ніч, і темнота царювала всюди. Здалека здавалося, що це котиться модерна орда татар. Їзда була щораз тяжчою. Болото щораз глибше, і авта застрягала. Вояки безперервно вискакували з авт і випихали їх з грязі, голосно викрикуючи, шукаючи своїх авт.

Панцерегери тої проблеми не мали. Їх ваговози на гусеницях, як танки, і пролазили по всьому. Найгірше було кінній артилерії. Коні потемки лякалися гуку моторів і лайок артилеристів, полохалися, шарпали гарматами й часто затидали їх у рів. Тоді все зупинялося. Українські крики мішалися з німецькими, і вояки обох народів лізли в болото і помагали змученим і переляканим коням витягти гармату з рову. Замішання було жахливе. Фольксваген чотаря Юрищака чомусь їхав ззаду колони, і тим самим Юриний рій був перший зараз за колоною кінної артилерії. Кілька разів шофер, не бачачи нічого перед собою, мало що не наїхав на польову гармату зараз перед ним. Тільки того бракувало, щоб дуло німецької гармати пробило їм мотор. Щоб уникнути цього, Юра взяв нафосфоровану табличку до сигналізування вночі й вискочив з авта. Зразу заліз у болото майже по коліна і хоч був зодягнений у брезент, незабаром відчув, що все на ньому мокре від дощу, який втискався попід дощовик, поза комір чи рукави, як Юра підносив руку догори. Авта тяглись так помалу, що він міг чалапати по болоті попереду свого ваговоза і, витріщаючи очі перед себе, тримав сигнальну табличку догори, щоб шофер бачив напрям і не заїхав у рів.

Так, либонь, виглядав відступ Наполеона з-під Москви, — думав собі Юра. Тільки що авт тоді не було. Дорога тягнулася у нескінченість. Година за годиною. Мокрий, перемучений, голодний Юра сунувся перед своїм автом, тяжко витягаючи ноги з болота.

Добре, що це ніч, а то "сталінські соколи" мали б бенкет. Боже, це була б масакра, — не сходило йому з думки. Він навіть не знав, що вони тепер їхали дорогою через ліс. Ніч була така темна, що лісу не можна було побачити. Зліва заскреготів Максим. Юра насторожився, але не почув жадного стогону ранених, тільки совитий проклин.

На хвилину все замовкло, тільки, як і досі, можна було чути шум війська у відступі. Одначе більшовицький кулемет довго не мовчав. За хвилину кулеметна серія знову пробила темноту. За нею друга.

— Холера! — закликав Юра. — Щоб так хоч сучого сина бачити. А так стріляй Богові у вікна.

За їх чотою тягнулася довга колона моторизованої німецької піхоти. Юра виразно чув, як чийсь чоботи чалапали по болоті, намагаючись іти якнайшвидше. Несподівано почув гострий голос німецькою мовою:

— Я майор Кауфенбауер, командир першого батальйони. Хто тут командир чоти?

Знову затріщав кулемет, наповняючи темноту і вояків містерійним страхом. Перемучений вояк тратив свій спокій, коли знав, що на нього чигає ворог, але не знав, де той ворог.

— Я командир чоти, оберльойтнант³⁶⁾ Ріттер, — впала відповідь німецькою мовою і трохи напруженим, подратованим голосом.

— Прошу взяти свою чоту і знищити ворожий кулемет, поки він нам шкоди ще не наробив, — почувся голос майора.

— Наказ, пане майоре! — почувся перший голос.

Захлюпало болото під ногами десятків вояцьких чобіт. Впали хрипкі команди. Хтось закликав соковито. За хвилину з лівого боку почулися крісові вистріли у відповідь ворожому кулеметникові. Хтось пробував вистрілити світляну ракету, яка, засичала, мов гадюка, ударила вмокру галузь і впала на землю, не освітливши околиці. Щораз більше іржали перелякані коні, і щораз грубше кляли артилеристи, не під силу їх удержати.

Спалахнули експлозії ручних гранат. Замок кулемет. З лівого боку почувся голос: "Рускі капут"! — Знову зачалапкотили в темноті чоботи повертаючих вояків. Впали команди, і "модерна орда" покотилася знову спроквола вперед.

Все має свій кінець, так і ця ніч нарешті закінчилася. Ще до світа різні частини почали звертати на різні дороги, і чота Юрищака опинилася сама ще з одною чотою української піхоти. Навіть дощ почав ущухати, і хоч болото царювало всюди, на душі ставало якось веселіше. Воякові не треба багато, щоб змінити його настрої. Шофер уже бачив перед собою дорогу, авто чотаря висунулося наперед, а Юра міг знову витягнутись у теплій кабіні й заплющити змучені, невиспані очі. Він не спав, тільки трохи дрімав і чув, як на його тілі сохне однострій. Кабіна наповнилася парою.

Вони заїхали до малого села коло Олеська. Юра знав, що вони коло Олеська, бо дороговказ показував своєю стрілкою на Олесько. На жаль, на мапі село це було зазначене тільки як оселя без назви, з церквою посередині. Йому чомусь навіть на думку не спало запитатися, як ця місцевість називається. Це тепер стало неважливим. Він лиш запримітив, що за останній тиждень вони вже третій раз на дорозі до Олеська, отже крутяться навколо, бавлячись з ворогом у "кота і мишу". Раз ми тут, раз вони тут.

Чотар Юрищак майже цілий день пересидів при радіоприймачі, намагаючись дістати якісь інструкції. Тим часом вояки користувались гостинністю селян, бо в них навіть кухні, ані жадних харчів не було.

Після полудня командири чот поінформували ройових, що зближається ворожа піхота і мають відступити, але з боєм, намагаючись завдати якнайбільше втрат ворогові. Панцерегери мали

---

³⁶⁾ Поручник "Вермахту".

вживати своїх гармат як нормальної артилерії. Командування не сподівалось тепер танків. Чота Юрищака відступила за село і зайняла становища. Під вечір більшовики підступили під село і стрінулися з вогнем піхотної чоти. Зав'язався завзятий бій, але коли ворог намірявся оточити село, чота відступила, й більшовики посунулися за нею. Тоді Юрищаківа чота відкрила вогонь з усіх чотирьох гармат по ворогові. Більшовики не поступалися і, хоч мали великі втрати, бисто наближались до гармат. Гармати відступили, а піхотна чота знову вмшалася в бій. По кількох таких маневрах більшовики, мабуть, зрозуміли, що з ними навмисне бавляться, і відступили назад до села.

Радіонаказ читареві Юрищаківі забронив іти далі за ворогом, тільки чекати на підкріплення й тоді піддержати гарматнім вогнем піхоту, що має зайняти знову село.

Юрі якось не було ясно, чому їм назад займати село, але він тепер довго над такими речами не роздумував. Яка різниця? Якщо ми не хочемо здаватися, то треба десь битися. А де? Все одно де. Це була його вся філософія.

Підмога в силі цілої піхотної сотні прийшла щойно вночі. На щастя, погода тим разом почала з ними співпрацювати. Дощ перестав, хмари проріджувалися, гнані вітром, і велике лице місяця час від часу освічувало околицю краще за світляні ракети.

Ворог окопався перед селом. Тому Юрищаківа чота, підсунувшись ближче, відкрила артилерійський вогонь по його становищах.

Скільки разів Юра давав команду "Вогонь!", йому перед очима виринали попередні бої з ворожими танками і смерть, яку вони сіяли своїми гарматами. Тепер він з насолодою засипував ворожі окопи смертельним вогнем гарматних стрілен.

Вкінці пішла піхота. Залунали так добре їм усі знані "слава" і "ура", і врешті піхота вдерлася в село. За нею посунула Юрищаківа чота.

Коли вони входили в село, а вони таки входили, а не в'їздили, для певности та охорони гармат від якоїсь засідки, якстій запримітили, що в селі щось не гаразд. Піхотинці, що перші ввійшли в село, а тепер розкинули стежі довкола, здавалося як би шукали десь ворога. На запити гармашів, що трапилось, з їх горла лились тільки страшні прокльони на більшовиків. Незабаром стало ясно, що трапилось. Юра та його хлопці переходили коло старої церкви. Коло неї ще ввечорі старенький священник благословив їх іконою. Тепер він роздягнений догола і прибитий до церковних дверей, а на його грудях витятий ножем кривавий хрест. Старенький уже не жив і болю більше не відчував, але цей жакхливий вид потряс всією істотою дивізійників.

— Звіри! Худоба! — вирвалось Юрі з горла, і він глянув

довкола, ніби шукаючи когось з тих звірів. Та це ще не був кінець несподіванкам, що їх ще чекали.

В середині села, на малій площі зібралась групка жінок. Втирали сльози, але їхній плач був беззвучний. Жахіття пережитої ночі було для них уже забагато. На площі лежало з двадцять хлопців військового віку. Їх руки були пов'язані за спиною дротом, і в кожного на потилиці червоніла маленька дірка. Кожного вбито одним револьверовим пострілом у потилицю.

— І чому? — питав Юра самого себе, намагаючись насилу затримати рівновагу. Виявилось, що майже кожную жінку в селі знасилувано, а двоє молодих, дев'ять- чи десятилітніх дівчаток знасилували на смерть. Хлопці шаліли. Вони прагнули бою. Вони хотіли найти тих "героїв" Червоної армії, щоб заплатити їм за все.

Більшовики почувалися певні. Вони відступили трохи за село й окопалися. Проте не знали, що тепер вони мали діло з воякам, жадними пімсти.

Знову по їхніх становищах посипався барабанний вогонь гармат Юрищаквої чоти. Піхота знову пішла до наступу. Рев бою був такий жахливий, що здавалося, що це армії, а не сотні зударилися. Юра підбіг до чотаря Юрищака і благав:

— Пане чотарю, дозвольте нам підтримати піхоту. Ви ж знаєте — ми не один раз на багнети ішли. Рукопашний бій для нас не новість. Пане чотарю!

Юрищак, намагаючись опанувати емоції, відповідав:

"Ваше місце коло гармат. Піхотинці самі собі дадуть раду".

— Але, пане чотарю, — не здавався Юра. — Хлопці рвуться до бою, вони хочуть пімститися. Пане чотарю, я в імені всіх...

— До чорта, десятнику, — крикнув Юрищак, даючи волю своїм почуванням, не зі злості на Юру, бо й він сам радо зловив би кріс і розтріскав би лоб котромусь з більшовиків. До чорта, Брунчак! Твоє діло гармати. Стій коло них і жди дальших наказів! Це все! Це наказ!

— Слухаю, пане чотарю, — тихо сказав Юра і, вернувшись до гармати, тупо дивився вперед, де гув рукопашний бій. Він затискав руки на своєму автоматі, немов би хотів з нього сік видушити.

Помалу бій стихав. Врешті тиша зацарювала в повітрі. Вояки почали вертатись у село.

— Відступили? — запитав Юра одного. Той глянув на Юру як на дурня.

— Відступили? Чортові в зуби відступили. Тепер можуть насилувати Люципера. Герої, дітей насилувати! — І плюнув з обридженням на землю.

Ані один ворожий вояк не встиг утекти. Рука месника заплатила їм за їх чортове діло. Піхота залишилася в селі поховати

постріляних і вбитих у бою. Юрищакова чота дістала наказ негайно податися до села Дуб'я. В село вони в'їхали вранці і, як завжди, зупинилися в першому саді. Довідавшись, що покищо жадних інструкцій нема і вони можуть надолжити трохи втраченого відпочинку, мерщій позавивались у плащі та й полягали на вантажних автах, а деякі таки просто на траві.

Василь і Ігор Художенко простерли свої цельти на траві, накинули на них шинелі, щоб було м'ягше, та й полягали. За хвилину, без огляду на те, що навколо кипіло життя, вони, змучені тілом і душею, послули.

Юра спати не міг. Події останнього дня не давали йому спокою. Йому хотілось з кимось поговорити. З кимось, хто знав би, що навколо них діється. Йому бракувало розмови з кимось, хто міг би підбадьорити його, хто міг би розвіяти його сумніви, що зароджувалися в його душі.

Він побачив трохи далі в саді авто Юрищака. Чотар був сам. Видно, шофер ляг на землі у саді. Юрищак сидів, вигідно опершись на сидження. На голові мав м'яку старшинську шапку, яку засунув на очі. Виглядало, що спав. Однак Юра знав, що він не спить. Чотар удень ніколи не спав. Він певно використовував хвилину спокою на свої приватні думки. "Та ж він людина", — подумав Юра.

Юра вирішив підійти до нього. "Таж він мене не з'їсть".

Юрищак, почувши кроки, підняв шапку з очей і глянув, хто йде. Юра підійшов до авта, став на струнко і спитав:

— Масте кілька хвилин, пане чотарю? Міг би я з вами поговорити?

Юрищак мов би втішився візитою.

— Ходи, Юро! — крикнув майже радісно. — Скач в авто. Сідай! Поговоримо! Що в тебе на думці?

Юра не знав, як розпочати розмову. Врешті сказав, хоч і не про те хотів говорити.

— Пане чотарю, я вже хотів з вами давно поговорити про можливість дістатися до старшинської школи.

Юрищак глянув на Юру з неприхованим здивуванням. Юра, не запримічуючи цього, продовжував.

— Ви знаєте, я хочу професійно в армії служити. Я знаю, що я ще не маю матури, отже не маю повних кваліфікацій до старшинської школи, але я думав, що як ми з цього кітла вийдемо, то я матиму незгірший фронтний досвід і при вашій допомозі, пане чотарю, може я міг би якось дістатися до старшинської школи.

Юрищак дивився на Юру, витріщивши очі.

— Тобі це ще не надійло? — спитав.

— Надійло, — щиро відповів Юра. — Але війна не завжди буде, а я військове життя таки люблю.

Юрищак споважнів.

— Юро! Немає сумніву, що твій фронтний досвід вирівняє брак матури, яку по війні зможеш закінчити, але... — Юрищак на хвилинку задумався. — Але ти думаєш, що ми з того кітла вийдемо? — Він дивився Юрі в очі й ждав відповіді.

— Я власне хотів це від вас почути, пане чотарю, — відповів Юра. — Що ж я можу знати? Я навіть не знаю, де фронт, пане чотарю. Це все таке дивне для мене. Ми от у бою, перемагаємо, але замість іти вперед, відступаємо. Раз відступаємо на захід, раз на північ, часами навіть на схід. Я того всього не вмю собі пояснити. Я думав, що ви маєте контакт зі штабом і знаєте, що діється.

Юрищак обернувся лицем до Юри. Довго мовчав. Потім сказав: — Юро! Ти молодий віком, але ж ти не дитина. Якщо ти дотепер з ума не зійшов, то й не зійдеш.

Тим разом Юра видивився на Юрищака, не розуміючи, до чого він це говорить.

— Юро! Я не маю зв'язку з штабом. Я навіть не знаю, чи штаб ще існує. Так, як і ти, я не знаю, де фронт. Чи він кілька кілометрів від нас, чи він уже десь коло Львова. Ми розбиті, Юро! Зовсім. Фронту, у значенні постійної лінії боїв, вже немає. Ми бавимось з більшовиками в "котика і мишу". Часами я зв'язуюсь по радіо з іншими частинами, які так, як і ми, кружляють в коло, мов зачаровані. Я все шукаю нагоди злучитись з частинами піхоти, інакше нас скоро викінчать. От глянь! — І Юрищак показав пальцем даліше у сад. Юра щойно тепер запримітив двох радистів при радіоапараті. — Вони так день і ніч шукають зв'язку з кимось, — говорив далі Юрищак. Врешті замовк і дивився Юрі в обличчя. Раптом сказав: — Ні! Я не вірю, Юро, що ми з того кітла вийдемо. Я, може, не повинен таких речей тобі казати, але я відчуваю, що це кінець.

Він знов замовк, відвернувся до Юри боком, оперся так, як перше, і почав дивитися перед себе. Врешті сказав мов сам до себе:

— Я відчуваю, що мій кінець уже близько.

Юра не знав, що сказати. Він так, як Юрищак, оперся на сидження авта і витріщив очі перед себе. Йому було тяжко на душі.

Юрищак нагло оживився.

— Ти знаєш, Юро, мені тридцять чотири роки, я не одружений. А шкода, — зідхнув. — Шкода. Так хотілося б залишити сина по собі, так хотілося б сказати йому...

Очі Юрищака блищали, і Юра думав: "Це вже не той самий Юрищак".

— Знаєш, Юро, — далі вів чотар, — я колись чув такий вірш: "У визвольній боротьбі не лучись, сину, до тих, що по-ягнячому

блеють про волю. Тиєднайся до тих, що як льви і орли без страху..." Він знов замовк і задумався.

Раптом обернувся до Юри. Лице його було викривлене душевним болем: він, показуючи пальцем на Юру, говорив далі: "А на смертній одрі, щоб ти внукам сказав: У кривавій порі я вам долю кував. Жийте, права і волі нащадки!"

Юрищак замовк, а Юра не знав, чи він продовжував вірш, чи говорив просто до нього. Юра подумав: "Йому нерви недописують. О Господи!"

Вони сиділи ще так довго побіч себе, заглиблені у свої думки. Врешті Юрищак сказав:

— Іди, Юро, лягай, відпочинь трохи. Не знати, що завтра принесе.

Юра вискочив з авта, віддав Юрищаківі військовий салют і пішов у сад, де Василь і Ігор Художенко розклали свої брезенти. Ляг коло них, але спати не міг. Задумався. Йому перед очима пересувалися образи боїв, які він досі перейшов. Він перед очима бачив сотні у наступі. В ухах чув команди: "Вперед! За Україну!" — За Україну, — думав Юра. — За батьківщину. Але що це таке батьківщина? Це такий неуловимий термін. Що це таке? Територія? Земля? Місце народження? Я ж тут не родився, а ця земля така дорога для мене. — Юра дивився у великий щит місяця і думав: Тут колись, віки тому назад, може, воїни княжих дружин, так як вони тепер, лягали на цю землю відпочити після бою, по марші, і так, як він тепер, дивилися на цей самий місяць. Ох, як багато міг би цей місяць розказати, що він через віки бачив. І Юрі нагло майнула думка. Таж цей місяць — це частина батьківщини. І цей місяць, і хмари, і зірки понад ними, вони дивились і на князів, і на гетьманів. Вони бачили, як Україна жила, як боролася, як перемагала, як падала знесилена під напором ворога. О так! Цей місяць — це батьківщина, — думає Юра. — А ті села? Ті люди, що так стараються їм допомогти? Ті молоді дівчата, що перемивають їх болючі рани і так, як Наталка, готові зі зброєю в руках стати разом з ними проти відвічного ворога. О так! Це батьківщина. А ті старенькі газдині, що завжди стараються їх нагодувати? І Юрі перед очима стає старенька бабуня, яка підбігла до нього з мисочкою вареників, коли він вискочив з авта. Хоч Юра був голодний, він відмовлявся, думав, що може це її вечеря, і не хотів, щоб вона була голодна. Але вона не відступала.

— Іж! Іж! — повторяла. — Тобі треба їсти. Ти молодий, сили потрібно. Може, Остапкові, моєму онукові, добрі люди також дадуть їсти, як буде голодний. Він десь там з вами, у війську, — додала, витираючи сльози фартухом. — Ну бери, їж!

І Юра взяв миску з її рук і з'їв вареники. Так! Без сумніву, це батьківщина. А цей старенький священик на колінах посеред

дороги, що благословив їх іконою, коли, покривавлені, перемучені відступали під напором ворога. Так. Це також батьківщина. А ті селяни, постріляні більшовиками. Ті знасилувані ворогом жінки. Ті малі дівчатка... Так, це батьківщина. І ті лани пшениці, вівса, ячменю, що дозрівають на плодючій українській землі, удобреній через віки тілами тих, що віддали своє життя за цю власне українську землю. І та чорна земля, що скриває в своїм нутрі найбільший скарб, який нація посідає, тіла тих молодих дивізійників, що в останніх кількох тижнях тисячами віддали життя за свій народ. О так! Це батьківщина! І Юра зрозумів, чому вони на команду: "Вперед! За Україну! Друзі!" — не думаючи про себе, підриваються з землі і з тисячолітнім бойовим окликом "Слава!" біжать на вогонь ворожих кулеметів, вмирають, а їх останні слова: "За Україну! Вперед!" — Бо ж вони вмирають за батьківщину. "Ох як солодко вмерти за батьківщину", — казали старовинні римляни. І з тою думкою, змучений тілом і душею, Юра заснув твердим сном.

Коли Юра пробудився, було вже сполудня. Він аж здивувався, що міг так довго спати. Василь і Ігор уже не спали й розмовляли один з одним. Юра незабаром пристав до їх розмови і не звертав уваги ні на що інше. Ігор витягнув усну гармонійку й почав вигравати різні львівські пісеньки. Він на правду був мистець. Так на гармонійці хтонебудь не заграє. Василь став його просити, щоб заграв йому "прощався стрілець зі своєю сім'єю". Ігор довго відмовлявся, кажучи, що пісня надто сумна на його гармонійку, але Василь так наполягав, що врешті Ігор поступився, обтер гармонійку рукавом блюзи і вже був готовий заграти пісню, коли нагло сталося щось таке, чого вони не могли зрозуміти. Дотепер нічого подібного не чули й не бачили. Повітрям понісся свист, мов гістєричний регіт, помішаний з плачем. На небі появилися довгі вогняні смуги, наближаючись до них із шаленою швидкістю. Рев і стогін, здавалося, несуться від тих вогняних смуг. Ігор, широко розкрив рота, завмер з гармонійкою в руці. Повітрям стрясли жажливі експлозії. На небі появилoся більше вогняних смуг, їх гістєричний регіт мішався з гуком експлозій, яких Юра за цілий свій фронтний досвід ще не чув.

Хтось крикнув: "Ховайся! Катюші!"

Юра тільки тепер прийшов до себе. Цей несподіваний вогонь, такий неподібний до вогню артилерії, до якого він привик, так заскочив його, що на хвилину він справді був готовий подумати, що це щось надприродне, не з цього світу вмішалось у брідський бій. Допіру крик "Катюші" привів його знову до земських зміслів. Він ніколи не був під вогнем катюш, але чув про них. Німецькі вояки називали їх "органами Сталіна". Тепер, чуючи звук легкочих ракет катюш, бо це таки були перші ракети, зрозумів, чому їх називали "органами".

Василь і Ігор підірвались і почали бігти в напрямі гармати. Чому? Юра ніколи не міг збагнути. Втратили голову, та й усе. Юра кинувся за ними з криком "Втікайте з села! Назад! У поле!" Він був уже коло Василя, який не звертав уваги на крик Юри, або може у шаліючому пеклі його не чув, і хотів зловити його за рамено, коли рев летючої ракети почувся так близько, що інстинкт казав Юрі кинутись на землю. Бачив, як також Василь кинувся на землю. Вони впали так близько один до одного, що Юра раменом упав на Василеві плечі. Йому здавалося, що відкрилася земля і пекельний вогонь вирвався з її нутра. Навіть чув жар того вогню, який вітром перелетів через нього, розгріваючи шолом і опалюючи брови, яких не встиг заслонити руками.

Василь і Юра разом зірвалися із землі, і Василь, відвернувшись, почав утікати в протилежному напрямі. Поки Юра зорієнтувався, що діється, вирішив, що робити, Василь раптом зупинився, зловився руками за груди і, мов підтятий дуб, гримнув навзнік на землю. Юра допав до нього. Василеві груди були роздерті ракетним відламком. Серце було на верху, і за кожним биттям у повітря бив фонтан крові. Таке щось Юра побачив уперше, хоч смерть була для нього хлібом насущним. Він розглянувся безрадно, шукаючи очима якоїсь допомоги, але все, що бачив, це дим, вогонь, зриви землі від експльозій.

— Санітар! — крикнув у розпачі Юра, здаючи собі справу, що й так ніхто його не почує. Став на коліна коло Василя, не звертаючи уваги на вогонь довкола нього. Хотів чимось йому допомогти. Але як? "Господи, допоможи! — молився Юра. — Господи, що робити?"

А Василеве серце щораз рідше билось і кров щораз слабшим струмком лилася з його грудей. Врешті серце зупинилося, і кров перестала бухати, тільки маленькою течійкою виливалася з широко розяттих Василевих грудей.

Пекло не втихало. Навпаки, здавалося, що вогонь росте, але Юра його не чув. Він тупо дивився на трупа свого друга, а перед очима, мов на екрані, пересувалася залізнична станція у Перемішлі, Василева жінка, яка прибігла з ним попрощатися, їх нервова розмова, розлука і, здавалось, що через вогонь катюш несеться пісня, яку вони тоді співали: "Народились ми з крові народу..." Юра ще раз розглянувся по околиці. Нікого не було видно. Всі повтікали з села, або їх трупи були закриті у вирваних ракетами кратерах. Юра підвівся і без поспіху, падаючи час від часу на землю, більш інстинктивно, ніж з розмислом, подався через сад у чисте поле. Залігши у рові, він бездумно приглядався шаліючій стихії. Перед ним вило, ревіло; горіли не тільки хати, але й дерева; все військове майно, залишене у саді, було перемі-

шане з землею. Амуніція експлюдувала, ваговози горіли, гармати поторощені, позгинані, мов дитячі забавки.

— Тим разом кінець! — знову майнуло Юрі через голову. Та він ще не здавав собі справи, скільки людина може витерпіти, поки врешті справді прийде їй кінець.

Вогонь катюш затих, шуміла тільки пожежа. Юра піднявся з землі, і щось потягнуло його в сад, туди, де він залишив мертвого Василя. Він лежав там, де впав. Навіть дика стихія не рушила його тіла. Юра став навколішки коло нього, стягнув шолом і тихо молився. Думав над тим, як вони вийджали з Нойгамеру. Раділи, були повні ентузіазму. Тепер перед Юрою лежить труп Василя. Останній вояк з Юриного первісного роя. — Ще тільки я живу, — думав Юра.

Хтось тихо промовив: "Десятнику!"

Юра звів очі, вогкі від сліз, і побачив Ігоря Художенка.

— Десятнику! — повторив Ігор. — Ми тут не маємо чого затримуватися. Тут уже нікого нема. Всі або убиті, або розбрились.

— А Юрищак? — спитав тихо Юра.

— Не знаю, — відповів Ігор. — Якщо живе, його тут нема. Тут нікого нема, — повторив знов Ігор. — Всі посунули кудись на південь.

— Якто? Разом, зорганізовано? — не збагнув Юра.

— Ніі, — протягнув Ігор, — кожний на свою руку.

Глухий стогін вирвався Юрі з грудей. Встав і відчепив від пояса саперку. Ігор зрозумів і зроби те саме. Почали копати могилу Василеві.

— Це останній стрілець з мого нойгамерського роя, — сказав глухо Юра. Ігор нічого не відповів, тільки його саперка задзвеніла, ударила об камінь. Юра відламав половину таблички тотожності з ланцюжка на Василевій шиї. — Кому я це віддам? — Все ж таки всунув табличку до кишені. Зарили могилу. Дерев на хрест не могли найти. Тільки великі стовбури поламаних дерев валялися кругом. Підняли з землі кріс з багнетом і багнетом вбили його у могилу. На ньому повісили шолом, стягнений з Василевої голови. Юра хотів щось сказати, але не міг видобути слова. Тільки став "на струнко" і віддав честь другові, що віддав життя за Україну — останньому з його роя.

Ігор і Юра обернулись і відійшли. Нагло Ігор зупинився, мовби якась думка його мучила. Глянув на Юру, потім на могилу, і не сказавши ні слова, вернувся до могили. Прикляк на свіжій землі, витягнув з кишені гармонійку, і повітрям понеслась стрілецька пісня: "Прощався стрілець зі своєю сімєю, відїжджає в далеку дорогу. За свій рідний край, за стрілецький звичай..." По Юриному лиці текли сльози, і він їх навіть не витирав.

Він їх не стидався. А мелодія неслась далі: "Я в степу лежу, за сім'єю тужу, чорний ворон за мною закряче..."

Ігор виконав останнє Василеве бажання.

За кілька хвилин оба хлопці, стискаючи в руках невідступні автомати, подались кудись на південь. У незнане. Не знаючи, що їм далі гірка доля принесе. По дорозі вони бачили сцени, які були наявним доказом, що фронтіві, хоча й зорганізованому, прийшов кінець. Бачили вояків, що розбрилися довкола, шукаючи зброї, їжі, не звертаючи уваги на рангу, на команду, на дисципліну. Бачили вояків і німців, і українців, які, покинувши зброю, лягали спати, уважаючи, що втома гірша, ніж смерть. Бачили старшин, що минали ті групи вояків і навіть не звертали уваги на невійськову поведінку. Може, й вони здавали собі справу, що їхнє втручання зайве, а задиратися з вояками нема вже чого. І так прийшов кінець. Врешті Юра й Ігор зайшли до якогось села. І село, і околиця села скидалися на якийсь величезний військовий табір, що складався з недобитків усіх родів війська. Там були і німці, і українці. Кожний робив, що хотів. Командування жадного не було. Дехто на власну руку, бачачи розкинене по полях військо майно, нищив його, підпалюючи вантажні вози, висаджуючи динамітом у повітря гармати й амуніцію. Вони бачили, що за кілька годин тут будуть більшовики, тож навіть їм залишати добру зброю й амуніцію?

Ігор відійшов від Юри і якось загубився. Юра вже більше його не зустрів. Сам він, не знаючи, що робити, попав у повну пригнобленість і, не бачачи жадного в тій хвилині іншого виходу, в думці наставився на те, що попаде в руки ворога і, зрозуміло, буде зразу розстріляний. Був такий перевтомлений, так жахливо знеохочений переживаннями останніх днів, що йому вже все було байдуже. Він заліз до якоїсь стодоли, повної вояків, і, найшовши місце на сіні десь у куті, наклав голову блюзою, яку стягнув з себе, і ліг спати. Однак автомата не відкинув. Відрухово притиснув його до себе, щоб з ним за жадні скарби світу не розлучитися.

Коли Юра пробудився, в селі гуло. Цей дивний шум людських голосів свідчив, що щось небуденне діється в селі.

Вже було добре після полудня, значить, Юра добре собі поспав. На диво, сон сильно вплинув на його наставлення до цілої ситуації. Він уже не був так фаталістично наставлений, як досі, і навіть бажання ще раз показати, що український вояк здолає, почало в нього міцно виявлятися. Юра вийшов із стодоли, повної смороду від випарів одностроїв і всяких інших запахів від днями не митих вояків, протягнув оболілі від неvigідного лежання кості й розглянувся по околиці. Намагався зорієнтуватися, що властиво спричинило такий гамір. Око його спочило на великому пні стятого дерева, де стояв майор німецької армії. Він розпачливо махав ру-

ками, щоб звернути на себе увагу. Було ясно, що він мав сказати щось дуже важливе, принаймні в його власній уяві.

Юра заінтригував цей майор, і він почав йому помагати повернути увагу вояків, які вже зовсім нехтували всякими інструкціями чи наказами. Все таки група вояків зібралася коло майора.

Інші ж вояки, бачачи, що деякі зупинились, почали також гуртуватися, щоб почути, що цей майор скаже. Вкінці велика товпа і українців, і німців була, видно, задовільна для майора, бо почав говорити, чи властиво кричати, щоб якнайбільше людей могло його почути.

— Вояки! Чи ми вже забули великі традиції наших народів? — Майор казав "наших народів", виразно бажаючи порушити національну гордість і німців, і українців. — Чи забули, що ми склали присягу боротися до останньої краплі крові? Чи хочемо, як отара овець, піддатися ворогові без бою? Ми маємо ще можливість вирватися з кітла! Річ ясна, якщо ми ще раз zorganizуємося і не як банда, але як горда армія стрінемо ворога. А якщо нам не вдасться вирватися з кітла, то що краще? Вмерти з голоду у ганьбі як полонені, чи вмерти у бою з крісом у руці, так як пристало воїнові, так як вмирили наші предки. Тепер наказу нікому не даю. Але ті, у кого залишилась вояцька гордість, нехай беруть будь-яку зброю і нехай гуртуються з правого кінця села. Старшини і підстаршини, прошу зголоситися до мене для обговорення ситуації. Це все, що я хотів сказати. Ті, що воліють ганьбу, аніж вояцьку смерть, можуть робити, що хочуть, я їм упоперек дороги не стану. Я рук своїх не збруджу, торкаючись гнилих викидків з німецької і з української нації.

Деякі вояки зареагували на його промову прокльонами і, сплюнувши на землю, полізли назад до стодоли на сіно спати та вичікувати ворога, щоб йому піддатися. У більшості це були німецькі вояки, які уважали, що піддатися — це означувало для них закінчити війну, принаймні для самих себе. Одначе багато вояків, тим разом у більшості українців, а між ними і Юра, побачили у тому майорові нового провідника, який ладен повести їх знову проти ворога. Чи вони вирвуться з кітла, чи ні, в тій хвилині для них не було важливе. Вони тільки не хотіли вмирати, як вівці у різні, а як пристало на вояків великої нації.

Юра запримітив свого друга з ярославської гімназії Нестора. Кинулися собі в обійми, але в дійсності не мали про що говорити. Вони ж оба бачили те саме пекло. Нестор хотів zorganizувати кулемет, поки підуть у наступ, і пішов його шукати по ровах. Юра вже більше його на фронті не побачив.

Під вечір, з правого боку села, зібралось понад вісімсот вояків — українців і німців. Українську мову, одначе було чути більше. Вони zorganizувалися у сотні, чоти, рої. Організувались за національністю. Українці творили окремі частини, німці окремі. Одначе

загальне командування було спільне, і, на жаль, часто нестало українського старшини чи навіть підстаршини, щоб обняти командування над українськими частинами. Тому час від часу майор, що тепер став командиром тої групи, мусів поставити німецького старшину чи підстаршину на чолі якоїсь української частини.

Вони мали ввечері, у бойових колонах податися маршом у напрямі Золочева. Не маючи жадної комунікації з головними силами поза брідським кітлом, старшини виходили з засновку, що фронт тепер недалеко Золочева.

Коли почало темніти, вони вирушили маршом, бо транспорту жадного вже не мали. Юра командував роєм із самих дивізійників, але всі були йому чужі й не було між ними ані одного "панцер-егера". В селі залишилися багато вояків, які вирішили, що для них війна вже закінчилася. Поміж ними було дуже мало дивізійників. Майже всі пристали до того відчайдушного майора і стали основою його пробоевої групи. Адже розуміли, що більшовицький полон — це для них не кінець війни, але початок повільної смерти.

Спочатку маршували колонами вздовж дороги. Потім звернули на поля, розтягаючись у широчезну лаву. Залягла ніч, і їх марш мусів звільнитися. По головах крутилось багато думок. Що роблять товариші, що не пішли до дивізії, а залишилися в гімназії? Що там вдома? Вони ж забули уже, як виглядають вулиці міст, кіна, каварні.

Хтось крикнув: "Уважати! Перед нами залізничний насип! Обережно! Не поперевертатися!" — Вояки сповільнили ще більш і в темноті ночі намагались доглянути, що в них під ногами. Вже досить понабивали собі гудзів у боях і не хотілось калічитися дурно. Під військовими чоботами затріщала жорства залізничного насипу, і здавалось, що ось ще трохи й ціла ця величезна розстрільна перекотиться через залізничні рейки та найдеться по другому боці насипу. Раптом з другого боку насипу злетіли вгору світляні ракети. Завили немилосердно Максими. Вояки гримнули на землю, аж загуло.

— У розстрільну! В ширшу розстрільну! — перекочувалася рядами команда. — Не стріляти без наказу! Ощаджувати амуніцію!"

Ворог заліг імовірно трохи далі за насипом, але їм у темноті здавалося, що він ось ось тут, лише кілька кроків від них.

Ворожі кулемети ревіли. Кулі свистіли понад головами так близько, що небезпечно було підняти голову. З їхнього боку не впав ще ні один постріл. Чути було тільки тяжкі віддихи напружених вояків і, здавалося, що чути биття їх сердець.

Юра витріщав очі, але нічого побачити не міг, тільки час від часу фосфорна куля з Максима зраджувала його становище. Страшно бути під вогнем ворога, а не бачити його. Проте Юра теж знав, що як довго так темно, що нічого не видно, ворог не

може піти до наступу. На жаль, вітер почав розганяти хмари. На небі почали появлятися зорі, і навколо ставало щораз ясніше. — Навіть небеса против нас, — бурмотів під носом Юра.

Небо ставало дедалі чистіше. Вкінці на темному небесному просторі засвітились мільйони зірок і появилася велика, кругла пика місяця. Довкола стало ясно. Вояки нервово вичікували во-рога, що не переривав свого вогню. Тепер бачили поза насипом поле та кущі, і було очевидним, що кулеметний вогонь сиплеться саме з тих кущів. Лише віддаль до кущів було тяжко визначити. Вночі все інакше.

Ворог, видно, вирішив, що так лежати й марнувати амуніцію, нема що, тим більше що на їх вогонь відповідали мовчанка. Зірки й місяць досить освітили околицю, й більшовики надумали піти "на штики"³⁷⁾

Якось вони завжди зараз "на штики". Можливо, що запримі-тили, що рукопашні бої для німців були найгірший тип бою, до якого своєю вдачею не надавалися. Німці любили пустити свою прецизійну військову машину в рух, але ловити кріс в руки та йти в рукопашний бій — ненавиділи. Не зважаючи на всі спроби, вони ніколи в рукопашних боях не могли дорівняти більшовикам. Тим то більшовики використовували цю свою вищість над німець-ким вояком і при першій-ліпшій нагоді йшли на багнети.

З дивізійниками справа не була така легка. Вороже "ура" роз-грівало кров, злість вступала у вояків, і ворожа лявіна зударялась з українською фурією. Переважно з рукопашних боїв дивізійники виходили переможцями. Звичайно, говорячи про локальні пере-моги, бо що ж одна дивізія могла зробити проти армії?

Ворожий вогонь замовк. Чути було, що в їхніх становищах викрикують якісь команди, врешті у світлі місяця появилися маси ворожих вояків, що бігли вперед з бойовим "урааа". Те, що ворог вийшов зі сховку, що можна вже його було бачити, вплинуло за-спокійливо на вояків поза насипом.

— Вогонь! — впала команда. Заграли "електрически". Кілька світляних ракет розсвітило околицю. В їх світлі видно було маси ворожої піхоти, що котилась лявіною вперед. Кулемети з цього боку насипу почали надщерблювати їхні лави. Трупі вже валялись на землі. Але й ті, що рвались до прориву, почали відчувати ворожий вогонь. Щоправда, пекельний вогонь їхніх кулеметів замовк, даю-чи їм можливість кинутися вперед, але вони стріляли на бігу зі своїх "ППШ"³⁸⁾ і крісів. А що оборонці насипу трохи піднялись, щоб легше було прицілитись, ворожі кулі почали й їх зачіпати. Почувся стогін ранених з обох боків.

³⁷⁾ На багнети.

³⁸⁾ Радянська машинова пістоля.

— Приготуй гранати! — впала команда і понеслась вздовж насипу. Вояки нашвидку готували гранати до мету.

Ворог наблизився на меток гранати. Впала ще одна команда, чомусь німецькою мовою. Мабуть, німецький старшина хотів бути готовий на всяку несподіванку: "Зайтенгевер пфлянц авф!"³⁹⁾. Брязкнули багнети на крісах.

— Гранатами! — скомандував хтось по-українському. Сотні рук піднялося вгору, метаючи гранатами на ворога. Повітря стрясало експльозії. Понісся крик і зойк.

Як тільки стихли експльозії, хтось крикнув по-українському: "Вперед друзі! За Україну! Слава!"

Ті слова, що насправді тепер ледве могли викликати будьяке враження, підняли сотні людей із землі. Могутнє "слава!" рвонуло повітрям. Місячне сяйво замигало блиском на багнетах дивізійників, і лявіна вояцтва покотилась вперед на ворога.

Юрі нагло мигнуло через голову: "А де ж німецьке "гура"? Одначе не мав часу над тим задуматися. Ворожі лави зударилися. Дивізійники впилися у ворога, мов п'явки. Їх вже ніщо не могло стримати. Смерть або перемога — це була єдина можливість закінчити цей бій. І українські вояки перемогли. Ворог, той сам, що перший пішов у наступ на багнети, почав тепер утікати, наставляючи спину на вогонь розігрітих боєм вояків.

— Скільки разів ідемо на багнети, — подумав Юра, змінюючи магазинок в автоматі, — завжди більшовики втікають. Господи, щоб нас було стільки, як їх! Тоді всі їхні зусилля були б даремні. Навіть їх прокляті танки ні чорта нам би не зробили.

Ворог не відступав зорганізовано. Він утікав у переполосі, розбігаючись по околиці і ховаючись по кущах. Незорганізована погоня за ним була вночі небезпечна. З усіх сторін почувались команди українською і німецькою мовами: "Зупинитись! Зібраться у свої частини!"

Погоня стрималась. Вони почали шукати своїх частин і на маршу формуватись у бойові колони. Вже не зупинялися, але зорганізовано посувались уперед. Ворога не було видно. Він щез, як камфора.

— Це зле, — думав Юра. — Вони ж не втікли, щоб не повернутись. Вони прийдуть назад, з більшими силами. Їм же не програти останнього бою.

Раненим помагали на ходу. Убитих залишали непохованими. Не було часу. Розкинені величезною розстрільною посувались уперед. Були помучені, але зупинятися не могли. Вони не тільки не знали, де ворог, але знали, що ворог має кращий зв'язок, ніж вони. Їхній місцевий прорив вже відомий з усіх ворожих фронтів ра-

---

³⁹⁾ Багнети на кріс.

діовисилень, і вони можуть сподіватися нового ворожого наступу або ще сильнішої оборони. Не було сумніву, що більшовики не подарують їм перемоги безкарно.

Були втомлені. Брак сну тепер дуже сильно на них відбивався. Це ж не ті самі вояки, які місяць тому приїхали на фронт. Адже ж людська витривалість має свої межі. Нервово вичерпання рукопашним боєм і довготривалий марш викінчував їх. Проте, зупинятися не можна було. Треба було йти вперед за кожен крок. Ранок напевно принесе нові бої і, може, кінець. Це слово і ця думка підсвідомо держалися Юриної голови; щораз частіше він замишлювався над тим кінцем. Йому було все одно, але думка, який буде кінець, якою буде остання хвилинка перед смертю, чомусь його дуже хвилювала.

Ніч тягнулася у вічність. Здавалося, що перейдуть цілу кулю земську, поки ранок і раннє сонце пригріють помучених вояків. Врешті прийшов ранок. Ставало щораз ясніше, і червоний щит сонця перемінювався помаленьку в білорозпечене залізо. Воякам, що тількищо тряслись з холоду, ставало гаряче. Вони на ходу розстібали блюзи, стягали шоломи, а дехто навіть скидав військову тяжку сукняну блюзу.

Юра зговорився із своїм сусідом, молодим вояком, приділеним до його роя. Він був з Києва і говорив прекрасною співучою українською мовою. Юру завжди захоплювала східньоукраїнська вимова.

Він ніс на рамені "електричеській" і був закутаний у кулетметні стрічки. Юру дивувало, що він не постягав з себе того всього військового майна, щоб трохи охолотитись. Та вояк, молодий як і Юра, відповідав: "Я тим сукиним синам ні чорта не вірю. Я служив у Червоній армії і їх знаю. Я мушу бути готовий на всякий випадок".

Запримітивши, що на обрії видніє село, Юра запитав його: "Якщо ви, друже, такий знавець ворожої тактики, то скажіть мені, що нас у тому селі жде? Є там ворог чи ні?"

Молодий вояка серйозно задумався і відповів: "Не сподіваюсь, щоб там був ворог. Я їх знаю. Вони не люблять близько підпускати. Воліють здалека відкрити вогонь".

Молодий киянин був такий певний себе, що Юра не хотів з ним сперечатися. Він із фронтового досвіду знав протилежне. Більшовики підпускають дуже близько й тоді вдаряють з фурією, не даючи своєму ворогові добре розвинути у бойовий лад. Тому Юра не дуже то покладався на опінію свого молодого друга, а витріщивши очі, намагався здалека доглянути щось, що могло б йому зрадити намір ворога. Він щораз більше нервово напружувався, і вкінці нерви його були на грані розстрою. Якщо б він над тим задумався, якщо б міг проаналізувати свою інстинктову пове-

дінку в багатьох боях, він напевно знав би, що ворог недалеко і що зараз лічнеться нове пекло.

Вони підсунулись не далше за шістсот, а може сімсот метрів від села. Дано команди перестороги. Вояки приготувались на бій. Але молодий вояк коло Юри все своє повторяв: "Аа, побачите, їх там нема. Так близько не підпустили б". Одначе Юра вже не слухав його балаканини. Він, як пес, нюхом відчував ворога, і ніздря роздimalись у вичікуванні бою.

І бій прийшов скоріше, аніж багато хто сподівався. Вони були вже майже в селі, бракувало їм ще може з чотириста метрів, щоб через поля дійти до перших хат. Чимало думало так, як і той молодий киянин, що якби більшовики були в селі, то напевно вже відкрили б вогонь. Одначе ворог мав більше терпцю, як йому приписували. Раптовий вогонь з кулеметів роздер ранню тишу. Всі мов один кинулися на землю, аж загуло.

— Вогонь! — впала команда. — Розвинути лінію!

На вогонь треба відповісти вогнем, бо тільки тоді можна розвинути у вигідніші становища. Ворог також людина, і коли кулі лічнуть свистіти йому над головою, він не так відважно підносить голову, а його вогонь не такий то цільний. Тому перший принцип бою — на вогонь відповідати вогнем.

Затріщали кулемети тих, що наступали на село. Молодий кулеметник, що йшов коло Юри, нервово відмотував стрічки, якими був увесь окутаний. Юра припав до нього й почав йому помагати. Незабаром його кулемет завзято відповідав на більшовицький вогонь.

— Перший рій! — почулося від командира чоти.

— Слухаю наказу! — відгукнувся Юра.

— Пересуньте рій зо сто метрів наліво!

— Наказ! — пане чотарю, — кликнув Юра.

— Перший рій! Стрибками наліво! Марш! Марш!

Хлопці підривалися по два, по одному й перебігали дальше наліво. Вони справно залягали, використовуючи кожную нерівність землі. Юра останній підірвався і підбіг до свого роя. Йому не відповідало місце, на яке він кинувся, тому піднявся і підбіг трохи дальше, лягаючи посередині свого роя. Звідси краще буде бачити своїх хлопців.

Ворог щораз сильніше валив з усіх родів піхотної зброї. Вили кулемети, таракотіли кріси й автомати. Почали відзвнятися гранатомети, і їхні бомби вже рвалися між заляглим військом. Тим разом Юра бачив, що така забава нічого не принесе, і розумів, що вони мусять увірватися у село. Ще не докінчив тієї думки, як упала команда закласти багнети на кріси.

— Вперед, хлопці! "Форвертс, камераден!"⁴⁰⁾ — загуло у повітрі.

---

⁴⁰⁾ Вперед, товариші.

— Славааа! — понеслося понад гук стрілянини. Маса війська піднялись і з вереском, щоб підбадьорити себе й перелякати ворога, кинулися вперед.

— Вперед, хлопці! Скоріше! — кричав Юра і сам, підіймаючись з землі, гнався вперед на пекло кулеметного вогню. Оглядався, чи його хлопці біжать з ним. Вони були коло нього. Стріляли насліпо в бігу, так з бедра, аби не примусити ворога "клянятися". Так вони казали, коли ворог під їх вогнем був примушеной схилити голови і не міг добре зайнятися вибором цілі.

Та ворог тим разом не відступав. Його кулемети завили ще скаженіше. Тріск крісового вогню і крісових сальв тряс землею і приглушував крик тих, що наступали. Гукнули ворожі малі піхотні гармати, і їх стрільна почала шарпати лави наступаючих. Здавалося, що ось-ось добіжать до села. Але ворожий вогонь був надто сильний. Мов підтяті дерева, падали вбиті й ранені. Перший ентузіазм атаки почав минати, і смерть почала протверезувати вояків, які стали оглядатися, чи нема де спасіння.

Грозила небезпека, що величезні втрати, безвиглядна ситуація та перевтома вояків може кинути їх у паніку, а тоді всіх їх виріжуть, мов овець.

Бистре око старшин проаналізувало ситуацію. Дальший біг уперед міг би означати самогубство, а на це ще час не прийшов.

— Лягай! Вогонь по селі! — впали команди, і подано їх з одного боку величезної розстрільної на другий. Вояки залягли й відкрили вогонь. Були дуже близько села й ворога. Але те, що лежачи вони не становлять такої доброї цілі для ворога і самі можуть прицілитись, стріляючи по ворогові, знову додало їм хвилевої бадьорости, і відвага знову почала в них вступати. Цього й треба було. Жертви були величезні, і їм треба було маленької передишки, щоб зловити віддих і щоб ті, що командували їх групою, могли вирішити щось.

Юра розглядався довкола, рахуючи своїх хлопців. Не міг дорахуватися.

— Що зі мною? — думав. — Чи я зачарований, чи що? Всі коло мене гинуть, а мені нічого. — Він аж стидався того, що він навіть не ранений. — Подумають, що я якийсь трус і ховаюся.

Але ніхто такого навіть і в голову не клав.

Були віддалені від ворога майже на мет гранати, але не зовсім, тому ні одні, ні другі гранат ще не вживали. Тарахкотів тільки вогонь кулеметів, автоматів і крісів. Ворог мусів затримати вогонь гранатометів і піхотних гарматок тому, що віддала була заблизька. Натомість більшовики, видно, думали, що, кинувши два танки, які, мабуть, були в селі, примусять противника або піддатися або виріжуть їх у пень. Проте їхній рахунок був помилковий.

Один танк виїхав на ліве крило заляглих військ, а другий у той самий час — на праве. Танки почали швидко оточувати заляглих вояків. Ситуація стала грізною, але, як це часто буває в desperatній ситуації, вояк доказує надлюдських вчинків. Історія воєн знає багато таких випадків. Так і тим разом, не маючи протипанцерної оборони і не маючи змоги приблизитися до танків, які скоро їхали, ті самі хлопці, що кілька хвилин тому мало що не втратили голови під ворожим вогнем, бачачи, що їм легше кісами боротися з людьми, ніж із сталевими велетами, не чекаючи команди, підірвалися з землі і з шаленим криком "Славаааа!" кинулись ще раз на ворога.

Юра біг уперед і гатив з автомата. Намагався прицілюватися, як тільки міг. Ворога можна було бачити поза вуглами хат, на землі, за плотами.

Коло Юри бігла групка німецьких вояків, і йому стало дивно, що й вони кричали "Слава!". Видно, що й ви зрозуміли, що нас ворог більше боїться, як вас, — мигнуло Юрі через голову. Вони допали до села.

Це не був кінець бою, а тільки його початок. Більшовики не відступали. Треба було признати, що відваги їм не бракувало. Та й хлопцям не забракло її. Вони обнялися з ворогом у смертельних обіймах.

Село було розлоге і складалось з багатьох хат. Видно, що було багате, бо господарські загороди мали великі та добре збудовані стодоли, обори, стайні, хліви, шпихліри. У часі спокою такими господарствами можна було гордитися, і Юра напевно був би селом дуже захоплений. Однак тепер усе змінилося. Господарські будинки стали малими твердинями для ворога, який був усюди. Селян не було видно: або поховалися по льохах, або вийшли з села давніш. Хлопців привітав сильний вогонь ручної зброї з кожного вікна, ізза кожного вугла. Перебігаючи повз хат, їх несподівано атаковано ззаду чи то вогнем з автомата, чи ударом багнета в плечі. Ручні гранати рвалися їм під ногами, сіючи смерть і замішання. Спочатку хлопці намагалися зберегти село від цілковитого знищення з думкою, що в ньому можуть бути селяни. Та побачивши, що ворог не щадить нічого і коли вони не відповідатимуть на пекло пеклом, згинуть, роз'ярились і вдарили з цілою своєю скаженістю на ворога.

Автомати сікли по вікнах, примушуючи більшовиків ховатися. Ручні гранати летіли через вікна у хати, висаджуючи стіни в повітря разом з ворогом. Хати почали горіти. Це примусило ворога вийти на більш відкрите місце і стрінутись віч-на-віч з роз'яреними дивізійниками. Розвогниювались рукопашні бої малих групок і звичайно, без огляду на жертви, кінчилились повним винищенням більшовиків.

Юра біг у гурті кількох хлопців з одного боку вулиці на другий. Там стояв ворожий ваговіз. Юра задумав жбурнути в нього гранатою. Та з-під ваговоза затріщав ворожий кулемет. В очах зарілося білими точками, немов рій ос висипалися з кубла. Це фосфорні кулеметні кулі, розігріті вилетом з дула, білили у повітрі. Юрі нагадався ворожий літак, з яким він вів поєдинок ще на початку брідського бою. Тепер, не думаючи й не розглядаючись, кинувся на землю, метнувши гранату попід ваговіз. Бухнула експлозія, і Юра підірвався, натискаючи водночас курок автомата. Але цього вже не треба було. Ваговіз горів і кулемет мовчав. Він розглянувся, шукаючи тих, що бігли побіч нього. Вони валялися на землі, дехто вбитий, дехто конав. Не можна було помагати, бо ворог не відступав, і треба було далі боротися.

Юра кинувся перед себе, побачивши ворожий шолом через вікно з хати. Хтось випередив його, і гук гранатної експлозії стряс стінками хати: поспалося скло з розбитих вікон. Метер за метром, крок за кроком, пробивали собі дивізійники дорогу через село, багнетами і гранатами. Ворог не відступав. Він гинув. Ворожих трупів було більше, ніж дивізійників, але червоноармійці боролися, не відступаючи навіть на кілька метрів. Треба було признати їм завзяття і хоробрість.

Незабаром не було вже кому ставити опору, який слаб з хвилини на хвилину. Хлопці розбіглися гуртками по селі і вишуковуючи більшовиків у їх сховках, змушуючи їх до останнього бою. Цей бо бій міг закінчитися тільки смертю або перемогою всіх, що наступали й не мали іншого виходу, перемогою або смертю всіх, що обороняли село і не мали куди відступити чи наказом заборонено їм відступити.

Нарешті оборона села зовсім закінчилася. При житті залишилися тільки ті ворожі вояки, що були ранені й не могли вже далі боротися. На жаль, ніхто не міг ними зайнятися. Своїх ранених було так багато, що ніхто не мав коли звертати увагу на ворожих ранених. Ті, хто міг, намагалися тепер допомогти своїм товаришам, як уміли.

В час того відчайдушного наступу на село один з ворожих танків був знищений, але другий, об'їхавши село, примістився трохи за селом коло розваленної хати і гарматним вогнем заступав дорогу з села до лісу, який був на горбку. Через таке положення лісу найкраще до нього було дістатися дорогою, зокрема, коли треба було взяти своїх пораних у ліс, де можна було їх хоч хвиливу сховати від ворожих очей і дати їм трохи відпочити. А втім, і тим, що не були ранені, відпочинок знадобився б. Але коли тільки перші групи почали посуватися дорогою до лісу, гукнула гармата з ворожого танка й затріщали його кулемти. Не було ради, треба було знищити танк і то якнайскоріш. Час був дуже

дорогий. Ворог міг появитися кожної хвилини зі свіжими силами й масою танків.

— Десятник Брунчак! Десятник Брунчак! — рознеслося по селі. — Десятник Брунчак! Зголоситися до командира!

Почувши своє прізвище, Юра трохи здивувався. Чого ж до чорта командир від нього хоче? Все ж таки, не тратячи часу, по-дався до командира, питаючись по дорозі, де його можна знайти.

Командир глипнув на Юру якось підозріло, оглянув його від стіп до голови і несподівано запитав:

— Ви ранені, десятнику?

Юра здивовано подивився на нього і відповів: — "Ні!"

— А ця кров? — спитав знову командир, показуючи на його блюзу.

Юра глянув на свою військову блюзу і вперше побачив, що вона ціла просякла кров'ю. Приглянувшись до всього свого тіла, Юра зорієнтувався, що сталося. Куля, мабуть кулеметна, коли він кинув гранатою під ваговіз, трішки йому зачепила за шию, протинаючи якусь малу жилку, і кров'ю його залила, але він у схвилюванні навіть цього не чув. Дійшов до такого висновку, відчувши під пальцями на шиї свіжо засохлий струп крові. Однак переконавшись, що він справді не ранений, значить не потребує жадної лікарської опіки, відповів майорові:

— Хоч моя блюза така закривавлена, я насправді не ранений, і щонебудь ви задумали мені доручити, я певний, що фізично зможу виконати.

Юра сказав це, бо був певний, що командир не шукав його по цілому селі, аби до нього запитати, чи він ранений.

Командир довго дивився на нього, мов би то важив у своїй думці, чи треба втаємничити цього молодого юнака у справу, яку хотів з його допомогою розв'язати. Нараз він звернувся до Юри та гостро, по-військовому почав давати накази.

— Десятнику! Мені донесли, що ви "панцергер" і маєте не тільки такий вишкіл, але й бойовий досвід у бою з танками.

— Так є, пане майоре! — відповів Юра.

Майор знову трохи здивовано зиркнув на Юру і запитав:

— Ви знайомі з такою зброєю, як панцерні кулаки чи магнетні набойі?

Юра незаметно підсміхнувся і відповів трохи зарозуміло:

— Так, пане майоре. Я цю зброєю добре знаю. На жаль, я її вже кілька днів не бачив.

— Ми її маємо, — вицідив через зуби майор, суплячи брови. — Але нам треба когось, хто цією зброєю вже орудував і може її успішно вжити, без витрат. Ми їх багато не маємо, і тому мені треба когось, хто знає, що робить.

Юра знечев'я почув себе дуже важливим.

— Жду на наказ, пане майоре! — відповів **службово**.

— Десятнику, — почав знову командир. — Цей клятий танк на краю села нам дуже на дорозі. Якщо дістанете один панцерний кулак і один магнетний набій, думайте, що зможете знищити цей Танк?

Юрина гордість була подразнена. Як то, цей вермахтівський майор думає, що його, десятника дивізії "Галичина", може щось стримати? Зокрема якщо в його руках така модерна зброя, як панцерний кулак чи магнетний набій. А майорові відповів:

— Мій рій, під моєю командою, у різних ситуаціях знищив не один ворожий танк. Сподіваюся, що я виявлюсь не гіршим за моїх вояків.

Перед Юриними очима стали його товариші, що полягли в боях, і він знав, що насправду він не буде гіршим, як були вони.

Через кілька хвилин Юра, озброєний панцерним кулаком і магнетним набосом, перебивався через село до ворожого танка. Був поденерований. Не тим, що він за кілька хвилин стане віч-на-віч з ворожим танком. Це не дратувало його. Навпаки, давало йому своєрідне задоволення, що він знову зможе виявити себе у "професії", яку найкраще знає. Дібрався до піврозваленної хати. Побачив, що танк ховається не за тією хатою, а скоріш за шпихліром коло хати. До танка не було більш як сорок метрів. Втягнувши глибокий віддих, Юра почав без поспіху плянувати свою дію.

— Ага: — подумав, — панцерний кулак несе на п'ятидесят метрів. Так я тебе, брате, звідси добре гепну. Коли ж затихне експльозія, тоді я до тебе бігом і ще раз, для певности, магнетним набосом.

Думаючи це, Юра помалу приготував кулака, намірився і натиснув гудзик. Кулак летів помаленьку. Було майже видно, як летить. Враз — жахливе розчарування, помішане із соромом. Кулак упав кілька метрів перед танком. Юрі кров вдарила до голови. Він якстій зрозумів, що сталося. Майор дав йому старший тип "панцерфавста", який ніс тільки на тридцять метрів. Цього вже давно не вживано і замінено новим, який летів п'ятдесят метрів. Юра, подратований, не запримітив, що це старший тип, і знищив єдиний кулак. Тим часом залого танка запримітила, що хтось з-поза хати наміряється на танк, і почала відразу звертати вежу танка в напрямі хати. — Через кільканадцять секунд повітрям стрясе гук гарматного вистрілу і решта хати разом з Юрою розлетиться в порох, — перейшло йому по голові. Недаром, ще у Нойгамері, їм вічно повторяли: "Мусите знищити танк першим пострілом. На другий вже не буде часу".

Юрі стало соромно. Він завів надії всіх, що з таким завзяттям і посвятою здобули село. Що тепер зробити? Та ще не кінець — нагло майнула йому думка. — У мене ще магнетний набій. Я ж "панцергер" Це ще не кінець! О ні! — братику. Ще не кінець.

Щоб ужити магнетний набій, він мусів приблизитися до танка на таку близьку віддаль, щоб могли цей набій докинути. Тому, що танкісти були вже залярмовані, він не мав часу до втрачення. Отже, схопивши магнетний набій, Юра кинувся через город перед хатою до танка, зовсім уже не ховаючись. Думав тільки одне. Шість метрів довкола танка "мертве" коло. Значить, танк не може зігнути ні гарматного дула, ні кулеметів нижче, щоб могли стріляти ближче, як шість метрів від себе. А втім тепер це більше стосується до кулеметів, ніж до гармати, бо гарматою так близько стріляти навіть шрапнелями було для танка небезпечно.

Юра гнався вперед до танка, мов скажений. Здавалося, що ось він найдеться в "мертвому" колі і тоді — по танкові. Нараз він зачепив ногою за щось, що стирчало з землі, і зарив носом об землю. Він так несподівано наткнувся на щось, що не міг зловити рівноваги, тільки перевернувся. Одначе магнетичного набою з руки не випустив. А що перевернувся, врятував собі життя. У той майже сам момент затаракотіли танкові кулемети. Кулі засвістили Юрі над головою і, якщо б він біг далі, посікли б його на куски.

Юра не міг піднятися з землі й не міг на тому самому місці лежати. Кулеметник легко б його тепер найшов. Не підводячись з землі, почав котитися до танка, так як то часто дитиною він з товаришами робив, бавлячись на луці. В кількох секундах був уже близько танка і з вогню його кулеметів зорієнтувався, що він у мертвому колі. Підірвавшись з землі, перекинув магнетний набій у праву руку, бо падаючи, якоесь зловив його лівою.

Загули мотори, і танк почав спроквола котитися вперед.

— Господи! Я маю не більше як одну секунду, — подумав Юра. — Потім танк виїде з мертвого кола та й уже ніщо мені не може. Що ж зроблять інші?

І ця думка про товаришів, які чекають, щоб він знищив танк, додала йому енергії. Вирвав запальника з набою і, розмахнувшись, кинув його у напрямі танка, подаючись цілим тілом до переду, щоб далі кинути. Тим разом помилки не було. Намагнетизований набій причепився до танка, мов п'явка.

Юра кинувся на землю і заслонив руками очі, щоб експльозія йому їх не випалила. Від вирвання запальника до експльозії триває три і пів секунди. Для Юри тих три і пів секунди стали найдовшими секундами в його житті. Він не міг діждатися експльозії, а мотор танка ревів і дзвонили гусениці, танк сунувся вперед, і зараз знову засвістять кулеметні кулі над головою. Тепер він уже нічого не міг зробити.

Все, що він міг, це тільки вмерти з честю, кидаючи гранатою у танк, наперед знаючи, що нею він йому нічого зробити не може. В'язати гранати у в'язанку, яка могла б здерти гусениці, не було вже часу.

Нарешті гук експльо́зії. Гаряч від термічного стрільна проминула понад Юрою. Він зірвався з гранатою в руці. Танк димів. Вежа була відчинена. Юра, мов дикий звір, кинувся до танка, стрибнувши на нього, мов це була дитяча іграшка, хотів жбурнути всередину гранату. Та цього вже не треба було робити.

На жаль, те, що він побачив, потрясло його нервами та нутрощами. На замку гармати у вежі лежав командир танка. Пагони показували рангу старшого "ляйтенанта". Цілий замок гармати закривало довге русяве волосся молодої жінки.

Юра не раз чув про жіночі батальйони у Червоній армії; чув про те, що жінки командували чоловічими частинами, але ще досі не мав нагоди бачити жінки в бою. Тепер зустріч з жінкою — ворогом при такій несприятливій нагоді довела Юру до млости, і він став звертати. Зіскочивши з танка, Юра, тримаючись за живіт і звертаючи час від часу, поволікся до села. На дорозі до лісу, звільненій від ворожого танка, появились перші групи вояків. Напроти нього котилося авто командира. Затримавшись коло Юри, він весело крикнув: "Поздоровляю, десятнику!" — Юра хотів стати "на струнко", але нутроці знову йому скорчились, і він, відвернувшись, звернув на землю. Потім, обернувшись до здивованого майора, увесь час тримаючись за живіт, сказав затаючись: "Наказ ви...ко...наний!" Він знову почав звертати.

Командир махнув рукою на авто, що стояло дальше за ним, а сам підбіг до Юри. Юра глянув на нього і з виправданням у голосі сказав: "Ком...андир танка жінка". Тоді відвернувся від майора, присів на землі та, вже не стримуючись, почав викидати все, що ще в шлунку залишилося.

Підїхало друге авто. Хтось потиху говорив з майором, і Юра почув несподівано чинось руку на своєму рамені.

— Десятнику, — почув по-німецьки.

Юра, підвівши очі, побачив, що коло нього стоїть відносно молодий віком сотник в однострої "вермахту". Він висипав якийсь порошок на шматочок паперу і сказав:

— Візьміть це на язик, десятнику. Це вам допоможе на ваш шлунок. Я лікар, — додав, коли Юра завагався, чи брати поданий йому порошок, чи ні.

Юра взяв порошок, гіркий смак розійшовся йому по язиці й устах. Сотник відіпняв манірку від пояса і подав Юрі.

— Напийтеся, це вам допоможе.

Юра напився води. Добра холодна вода. Звідки він таку холодну воду має? — подумав і потягнув ще ковток.

— Сідайте на кілька хвилин до мого авта, — сказав майор. — За кілька хвилин буде все гаразд.

Юра без протесту сів у його авто і, спершись на сидження, заплющив на кілька хвилин очі. Насправді він почував себе краще

з секунди на секунду. — Що цей лікар дав мені? Якесь чудо, чи що?

— Знаєте, десятнику, — почув голос майора і розплющив очі. — Я ще місяць тому не знав ані одного українського вояка.

Юра глянув на нього і з млявою усмішкою на поблідлому обличчі сказав:

— А тепер знаєте. — І чогось з сарказмом, якого зразу пожалував, додав: — Що ж, не стидається ділитися "бойовою славою" з тими "українерс"?

Майор удав, що не зрозумів сарказму, і відповів, дивлячись пильно Юрі в очі:

— Як вийдемо з того оточення живими, я порекомендую вас до відзначення за відвагу в бою.

Юрі стало ніяково за свій сарказм, і він не знав, що відповісти.

— Вам усім належить до відзначення за відвагу, — додав командир. І, помовчавши хвилинку, далі казав, не спускаючи своїх очей з Юриних очей. — Ні, я не стидаюся того, що мені довелося ділитися бойовою славою з українськими вояками. Навпаки, я з того гордий.

Дорога в ліс була вже забита вояками, які на зроблених з галуззя ношах, або прямо на двох крісах, зв'язаних поясами, несли своїх ранених товаришів у ліс.

— Ну, десятнику, ідїть шукати свого роя. Як вийдемо з села і сховаємось у гущавині, трохи відпочинем і переорганізуємось.

Юра вискочив з авта і, почуваячись багато краще, витягнувся "на струнко" і засалютував командиріві. Тоді, обернувшись на п'яті, прожогом подався до лісу. Знайшов кількох хлопців із свого нового роя. Кількох знайти не міг. Для них війна вже закінчена, — подумав, і враз серце боляче стиснулося.

Вони трохи відпочили, переорганізувалися: доповнено частини. Тільки стало їх менше. Він знову командував повним роєм. Зброї було повно. Її було всюди досхочу. Тепер вони сиділи, деякі лежали, вичікуючи звітів від стеж, висланих довкола. Юру мучило питання: Що буде з раненими? Знав, що легше ранені стерплять і біль і, зробивши надлюдське зусилля, потягнуться за головними частинами. Але що буде з тими, що не можуть самі йти? Їх же брати неможливо. Вони ж не на відпочинок ідуть. Він чув, що кількох лікарів вермахту добровільно зголосилося залишитися з тяжко раненими в лісі й помагати їм так довго, як довго ворог не захопить. А тоді, Боже, помагай і раненим і лікарям.

Юра мав подив для посвяти тих лікарів, Слово ворог, більшовик, чи просто, як їх німці називали, "Іван" або "Рускі" — наповняло його не то страхом, але якимсь дивним обридженням, що він рішуче волів умерти, ніж попасти тому ворогові в руки.

Перші стежі вернулися. Два кілометри від місця їхнього відпочинку було село. В ньому жадного руху, жадного життя не

видно, але вони не могли устійнити, чи випадково ворог там не причаївся.

Через пів години Юра дістав наказ.

— Візьміть, десятнику, свій рій і перегляньте село. Ви не будете самі. Десятник Швайгер зі своїм роєм також увійде до села. Переговоріть з ним деталі вашої та його стежі.

Десятник Швайгер, німецький підстаршина, після бою під Сталінградом ранений, був приділений до дивізії "Галичина" як інструктор. Це було для нього після жахливого сталінградського бою своєрідною нагородою та відпочинком. Як вишкільний підстаршина в дивізії, він мав близько рік передишки, поки знову був змушений піти на фронт. І так залишився при дивізії і з нею як командир роя пішов на фронт. Юра знав його трохи ще з Нойгамеру і тепер був навіть рад, що Швайгер разом з ним іде на цю трохи небезпечну стежу.

Юра знову командував піхотним роєм, і, як завжди, це йому не подобалося. Хоч роля "панцергера" небезпечніша, ніж піхотинця, він все ж таки краще почував себе проти танків, аніж проти схованого ворожого піхотинця. Юра хутко із Швайгером домовилися щодо пляну стежі. Поставлять один кулемет на горбку напроти села, один таки на самій дорозі до села з правого його боку, а один з лівого боку. До села і через нього вела тільки одна дорога. Таким чином вони забезпечать себе від несподіваної появи ворога, який ішов би до села.

Швайгер мав увійти в село з правого боку, а Юра з лівого. Тому, що село мало одну довгу вулицю, їм було це легко зробити. Мали особисто переглянути кожную хату і стрінутися посередині села. На випадок зустрічі з ворогом мали досить сили відбиватися, аж поки не прийде поміч з лісу.

Договорившись, вони мерщій подалися до села. Кулемети розміщено так, як домовилися, і оба рої одночасно, тільки з інших сторін, увійшли в село.

Юра наблизився до першої хати. Хлопці бігом оточили хату півколом, звертаючи свою зброю на всяке місце, звідки міг би появитися ворог. Зокрема звертали увагу на вікна. Юра разом з вояками роя підійшли до головних дверей хати. Юра сильним стусаном військового чобота вибив двері і, не чекаючи ані секунди, стрибнув у сіни. Якстій присів і крутнувся, як дзига, шукаючи цілі, щоб відкрити вогонь. За ним вскочив його заступник, також з автоматом у руці, готовий у кожній хвилині виручити Юру... Вони розбіглись по хаті. Юра в один бік, його заступник у другий. Так пройшли не тільки хату, але ціле господарське забудовання. Не найшовши нічого, вони таким самим порядком подалися до другої хати.

Хоча нічого в хатах не находили, але це була дуже напружена праця. Підходили до якоїсь хати. Як звичайно, хлопці роз-

біглись довкола. Юра вже починав складати собі думку про ситуацію і був переконаний, що в селі ворога немає. Тому вже виконував свої завдання більш рутинно, насправді не сподіваючись ворога. Підійшли під цю хату, Юра, як звичайно, вибив двері чоботом і вскочив до середини. Поки міг побачити щонебудь, щось з полиці у снігах полетіло прямо на нього. Юра вже був приляк і, побачивши, що щось кидається на нього, натиснув курок автомата, і смертельна серія загула у вузьких снігах.

Його заступник, почувши вогонь, кинувся у сні, упав на землю і так, як і Юра, сипнув з автомату, не бачачи, що примусило Брунчака відкрити вогонь.

Все затихло, Юра піднявся з землі і жакливо заляв. На землі коло нього лежав пошматований кулями кіт. Юрі стало жаль kota, що став невинною жертвою тієї божевільної війни. Та не було часу його оплакувати. Переглянувши хату та її забудовання, вони посунулися далі. Тільки нерви трохи більше напружилися.

... Посмалу зближались до середини села. Юра ждав хвилини, коли зустрінеться із Швайгером. Тоді буде кінець, і вони зможуть вернутись у ліс. Чомусь ліс став тепер для Юри символом безпеки та відпочинку. Він тоді не розумів, що це відчуття безпеки й відпочинку у лісі залишиться йому вже на ціле життя.

Підходили до чергової хати. Хлопці розбіглись, але заглянувши на подвір'я, притьмом кинулися на землю з криком "ворог!" Юра мов опарений кинувся до них. Мусів власними очима побачити ворога, щоб могли вирішити будьщо.

Однак, що він побачив, не зовсім надавалося до алярму. Щоправда, посередині подвір'я сидів ворог. Старший уже віком радянський рядовий сидів на пні до рубання дров і тупо дивився перед себе. Його кріс лежав на землі далеко від нього. Від нього жадної небезпеки не було, але хто міг сказати, що це тільки один ворожий вояк тут залишився?

Юра з автоматом, готовим до стрілу, підбіг до салдата, а його хлопці крили його, ладні відкрити вогонь. Добігши до нього та націливши в нього автомат, Юра крикнув: — Де решта ваших вояків?

На превелике Юрине здивування "ворог" відповів чистою українською мовою.

— Тут нікого більше нема. Всі відступили. Мене залишили, бо я ранений і з ними відступати не міг.

Звук української мови з уст ворожого вояка спаралізував Юру. Він розглянувся і, не побачивши нікого поблизу, запитав червоноармійця:

— Хто ви?

Вояк усміхнувся і, явно почувши себе певнішим, відповів.

— Я так, як і ви, українець з Вінничини. Мене змобілізували, і я мусів на фронт. Ви знаєте... наш брат... Тут мене ранили... я

залишився... іти не міг. Ви мені нічого не зробите? Правда? — запитав, з переляком дивлячись Юрі в лице.

— Не бійтесь! Не бійтесь! Ми вам нічого не зробимо. Адже ми, так як ви — українці.

Юра махнув рукою, і його вояки умить збіглись, не знаючи, що сталося. Переконавшись, що ворога нема, тільки один червоноармієць, та ще й українець, заспокоїлись і почали розмову з полоненим. Хоча ніхто йому не заявив, що він полонений, то само собою він автоматично став полоненим Юриною роя.

Хлопці почали з ним розмову, забуваючи, що вони на фронті і він насправді ворожий вояк. Для них це була велика новість. Вони стрінули українця, вояка Червоної армії, і хотіли всього нараз довідатися від нього.

Юра насамперед розпитав його про ворожі частини і, упевнившись, що "полонений" не бреше, дозволив хлопцям розмовляти з ним та й сам з зацікавленням слухав оповідання вояка, як він тут на фронті опинився. Юрі зовсім не здавалося, що це ворог, навпаки — він дивився на нього як на свого свояка і навіть не думав, що він мав його зразу передати команді як полоненого ворожої армії.

Саме тоді надійшов рій Швайгера, і Швайгер, зацікавлений збіговищем, миттю підійшов до групи Юриних вояків. Побачивши червоноармієця, він почервонів з люті і, несподівано для всіх, ударив його в лице.

Юрі кров вдарила до голови. Досі нічого проти Швайгера не мав. Навіть любив його. Тепер — зненавидів його. Цей радянський вояк був для Юри багато ближчий, як Швайгер.

Юра, не пануючи над собою, звернув автомат на Швайгера і ревно, мов скажений:

— Що ж ти, свине, вчинив, Що ж він тобі винен, свине?

Швайгер не міг зрозуміти, що сталося. Не міг збагнути, чому Юра такий лютий і, звернувши пістолю до полоненого, закричав по-німецькому:

— Вставай! Тримайся три кроки переді мною! Марш! Але обережно, а то застрілю, як собаку.

Юрині вояки вліпили очі в Юру, шукаючи у ньому якогось виходу. Одначе Юра був готовий навіть заризикувати своїм життям в обороні цього "ворога". Для Юри він ворогом не був. Навпаки, Швайгер, що ще недавно був його союзником, раптом став ворогом. Спрямувавши автомат йому в голову, закричав:

— Відчепись від нього. Це мій полонений. — Юрі вперше спала на голову думка, що цей червоноармієць справді це його полонений.

Швайгер не второпав. Яка різниця, чий він полонений. Хай іде в ліс, а ні, то я йому кулю в лоб.

— Я тобі перше кулю в лоб, тупий німаку, — ревів Юра — Ти ні чорта не розумієш. Геть зараз звідси, а то я тебе застрілю, як собаку. Мені вже все одно!

Швайгер здивовано глянув навколо і побачив, що Юрині хлопці оточили його й усі кріси звернені на нього. Адже хлопці його власного роя також українці, що вже зорієнтувалися, в чім діло, і дивилися на нього та були ладні кожної хвилини стати на Юрин бік.

Швайгер зрозумів, що тут щось не гаразд, і з криком, що зголосить Юру командирові та жадатиме військового суду за зраду, дав наказ своєму роєві йти за ним. Його хлопці не дуже то радо виконали його наказ. Він ще щось верещав, але Юра відправив його до ясної холери, а то ще випоре йому нутрощі багнетом. Швайгер бачачи, що не переливки, пішов до лісу зі своїм роєм. Юрині хлопці перев'язали "полоненому" ногу. Сам іти він не міг, його нога напухла, і Юра боявся, що кинеться гангрена. Зробили з крісів ноші й понесли його в ліс до командування.

Командир уже чекав Юру, повідомлений Швайгером про все. Коли Юрин рій підійшов з раненим на ношах, він наказав Юрі, щоб пояснив йому свою несубординацію, а то він його з місця під польовий суд.

— Я не розумію, про що ви говорите, пане майоре, — сказав Юра спокійно. — Ви хотіли певно сказати, що хочете, щоб я здав звіт зі стежі.

Майор здивовано глянув на Юру і, побачивши, що Юра має рацію, заспокоївся.

— Справді я хотів би знати, яка ситуація в частині села, яку ви переглянули. Десятник Швайгер уже склав мені свій звіт.

— Я це зразу побачив, пане майоре, — з дозою сарказму сказав Юра.

Майор змовчав, вдаючи, що не запримітив сарказму. Він був свідомий, що українців тут більшість і вони напевно в разі непорозуміння з німецьким командуванням підтримають один одного, навіть зброєю, якщо буде цього потреба. Він був старий вояк, розумів, що ситуація вимагає дипломатії, а не крику.

— В першій мірі, пане майоре, село порожнє. Ворога в ньому нема. Полоненого ми найшли, як сидів, бо він ранений і ходити не може. Його залишили у відступі радянські частини. Він українець, так як і ми, був покликаний до служби в Червоній армії загальною мобілізацією, і його треба трактувати, як вимагає женецька конвенція. Десятник Швайгер повівся, як свиня, хоч на це не мав жадного права.

— Як ви смієте десятника Швайгера називати свинєю?

— Пане майоре, — говорив далі Юра, — я хочу запротестувати проти вашої завваги про несубординацію. Я наказ виконав. Полоненого привів так, як закон вимагає, а десятник Швайгер

не мій командир і я не маю чого перед ним виправдуватися з моєї поведінки та мого розуміння ситуації. Десятник Швайгер має таку саму рангу, як і я, командує іншим роєм, заліз у мою територію і хотів накинути мені свою волю, забуваючи, що це я взяв того ворога в полон, а не він. Я хочу рекомендувати з уваги на вік полоненого, на його рану і на те, що він не росіянин, але належить до нації поневоленої Росією, щоб його трактовано так, як наших ранених, і щоб його до них долучено, коли відступимо і треба буде залишити наших ранених позаду.

— А ви звідки знаєте, що ми з нашими раненими зробимо? — напів злісно, пів здивовано запитав командир.

— Пане майоре, я в брідському кїтлі з самого початку, очі маю й навчився мати свою думку про ситуацію.

— Досить, десятнику! — гостро сказав майор. — Відведіть свій рій на відпочинок і чекайте дальших наказів. А по хвилині додав уже лагідніше: — Ваші хлопці можуть раненого віднести і залишити з рештою ваших ранених.

Хлопці схопили ноші і хутко понесли "ворога" дальше в ліс, де були ранені, а Юра з рештою роя відійшов в інший бік. Він був збентежений і загублений. Вже не знав, хто ворог, а хто приятель. Бачив німецьких "союзників", що грабували останню корову в українського селянина, і бачив "ворога", що говорив українською мовою, і був йому багато ближчий, аніж "союзники".

— Світ хїба з ума зійшов. А може, це я з ума зійшов і вже не бачу, що чорне, а що біле?

Нагло почувся дуже старим і змученим і фізично, і психічно.

— О Господи! Дай скоріше згинутися! — вирвалося з його зболілих грудей.

Вкінці прийшов час відмаршу. По кількох годинах маршу лісом вони стрінулися з ворогом. Почались жахливі рукопашні бої. Довгі виснажливі марші і знову рукопашні бої. Їх гурт малів. Нарешті бачачи, що не зможуть малими силами вирватися з кїтла, вирішили розділитися на малі гурти, рої, і пробувати на власну руку перекрастися на захід. Одним таким гуртком чи роєм командував Юра.

Юра починав журитися тією малою групою людей, якою тепер командував. Не тільки тому, що це вже не був його перший, первісний рій, але збиранина людей з усіх частин дивізії. Хлопці ж були завзяті й відважні. Тут не було вже недосвідчених вояків, як спочатку, коли вони приїхали на фронт. Жахливий удар панцерних армій маршала Конєва дав змогу всім тим, хто досі пережив бої, набути бойового гарту та досвіду. Ті, хто не встиг його набути, були мертвими, а їхні тіла тисячами розкинені по брідському побосвиці. Проте, як багато й як довго може людина видержати надлюдське зусилля? — ставив Юра сам собі питання. Журився, бо він сам уже ледве тягнув. І фізично, здавалося, не

видержить, і нерви натягнені майже докраю. Він нарахував, що за останніх тридцять шість годин вони йшли одинадцять разів на багнети, і то не проти відкритого ворога, а проти пекельного вогню кулеметів від схованих за деревами ворожих кулеметників. Взгалі ціла та так звана спроба прориву здавалося Юрі як якесь зачароване коло. Перші відступали німці, їхнім слідом йшли більшовики, а за більшовиками, безупинно наступаючи їм на п'яти, посувались поодинокі групки, складені з недобитків дванадцятого корпусу. Сподівались десь, колись прорватися з того зачарованого кола.

Найгірша, очевидно — крім фізичного наснаження, була не-свідомість, де вони? Де німці? Де фронт? Жадної комунікації ні з ким вони не мали й ніхто не мав навіть зеленого поняття, чи німці відступили тільки тридцять кілометрів, чи може триста? І це надлюдське їхнє зусилля та жахливі жертви, може, зовсім надаремно, може, зовсім непотрібні, і мрії прориву ніколи не здій-сняться.

Безупинні бої цілими днями, марші і продирання через гущавину вночі їх усіх і нервово, і фізично цілком виснажили. Чим вони жили, що гнало їх вперед на вогонь кулеметів, було для Юри зовсім незрозуміле. Коли довелось часами прилягти на годину чи дві, щоб хоч трохи відпочити, вартові тримали кріси так, що коли не витримували та проти своєї волі засипляли й голова хилилась додолу, бородою вдаряли на вістря багнети й будились. Юра чув подібні перекази ще з Першої світової війни, але просто не вірив у них, беручи їх за надмір оповідачевої фантазії. Тепер же це був єдиний спосіб не заснути на стійці. Таким чином вартовий видержував стійку, пильнуючи, щоб його друзі могли відпочити. Іншим разом хтось інший стоятиме на стійці, а він зможе трохи здрімотувати.

— Так довго не потягнем, — говорив Юра сам до себе. — Перестріляють нас колись у сні, як безрадних телят. Значить — смерть! — Іншої можливості не бачив. Хоч була безнадійна ситуація, то думка піддатися не вмещалася йому в голову.

Коли Юра опинився сам із своїм роєм, йому стало ясно, що їх групка замала, щоб шукати контакту з ворогом. Навпаки, вони мусіли уникати ворога. Несподівана зустріч з більшою чим вони ворожою частиною означати могла смерть у нерівному бою. Тому вони вночі продиралися через ліси, щоб тільки далі на захід, а вдень залазили в якнайтемнішу гущавину і трохи відпочивали. Лягали кругом, чобітьми до середини кола, крісами назовні. Щодругий, готовий до стрілу, пронизував гущавину очима, щодругий спав. І так на зміну. Коли очі клеїлись тому, що вартував, він бдив сусіда, а сам заплющував очі.

А потім — знов марш на захід. Мал вони жадних уже не мали. Юра йшов за компасом. Коли вони розділювалися на малі

групки, майор наказував: "Не забувайте, що ми думаємо, що йдучи на південний захід, ми врешті проб'ємося до наших частин". Юра пильнував маршрути. Як мусіли зійти з "дороги", він назад, як тільки прийшла змога, звертав на південний захід.

Тепер вони посувалися лісом. Не мали годинника, щоб знати час, але інстинктом відчували, що ранок уже недалеко. Юра дедервувався. Ліс рідшав, і якщо вони вийдуть з нього, мусять знайти інший ліс, який провадив би їх на південний захід. Але днем Юра не відважився б вести рій через відкриті поля, шукаючи лісу. Він думав, якщо буде близько зорі, коли вони вийдуть з лісу, він поверне рій назад, щоб у гущавині перечекаати до ночі. Врешті стали на краю лісу.

— Котра ж це година? До біса! — закрляв Юра.

А чорт його знає! — відповів хтось. — Годинники вже давно порозбивали. Знаю, що це двадцять восьмого липня, — додав, — бо я числив дні. Але котра година? Чорт його знає.

Юра витріщив очі й розглядав околицю. Лісок, з якого вийшли, на малому горбку. Зо два кілометри через поля дорога. Зараз за нею село, а яких пів кілометра за селом знову ліс. Юрі гумор поправився.

— Ану, хлопці, хіба ж дійдем до того лісу, поки яснітиме?

— О так! Без сумніву! — відповіло кількох хором.

— Як так, не тратьмо часу. Ходім, Село мусимо обійти боком, щоб собаки забагато не лаяли.

Пішли полями вівса.

— А може, я зробив помилку? Якось так ясно, — думав Юра і приспішив кроку.

Врешті доходили до дороги. Спускалися з горбка і хотіли перескочити придорожній рів, повний смердючої води.

Раптом серце Юри забилося тривожно. На дорозі заблисли рефлектори. Дався чути шум моторів.

— Ваговози! Ворожі ваговози! — крикнув Юра переляканим голосом. Розглянувся. Що ж робити? Але великого вибору не було.

— У рів! Тільки носи понад воду! Жадного руху! Так, як при світлі ракет!

Хлопці повскакували у вонючу воду. На дорозі появились ворожі ваговози. Один... другий... десятий. На них ворожа піхота. Почували себе безпечно, співали, викрикували. А Юра щораз більше тратив надію якось вийти з тієї саламахи. Тим разом ситуація виглядала зле.

Ворожі машини заїжджали в село. В селі рух, крики, команди, світла. На небі появилася ясніша смуга, яка росла з хвилини на хвилину. Наставав ранок. Всі машини в'їхали в село. На дорозі опустіло, але ставало янші.

Хлопці повискакували з води. Дзвонили зубами з зимна. Почали пнятися знову під гору. Найшлись назад на горбку, але до лісу два кілометри. А тут щораз ясніш.

Юра не міг нічого рішити.

— Ану, хлопці! Поможіть зробити якесь рішення. Це ж не тільки моє життя в небезпеці. Якби ми так залягли у вівсі? Думаєте, побачили б нас? До лісу не дійдемо. Запримітьть.

Почалась розмова скорими, нервовими реченнями.

— Десятнику! — сказав хтось. — Овес не високий. Запримітьть. Але ось там збоку, тепер при світлі видно, трохи кущів. Не багато. Але якби ми не багато здоптали вівса і залягли частково тільки у вівсі, а частково у тих кількох кущах, може, не запримітьть. Хіба з літака.

— Ну! Що ж ви думаєте, хлопці? Згідні з ним?

— А ви маєте іншу раду, десятнику? — спитав хтось.

— Ні! Не маю! — щиро відказав Юра. — Або ляжемо, як він каже, або бігом у ліс. Але два кілометри полем у ясний день? Стежі з села запримітьть, і ніколи до лісу не добіжимо. Хто за те, щоб лягати в кущі і овес? — спитав Юра зовсім не по-військовому. Всі підняли руки.

— Як так, то скоро ходім, тільки дещо боком, щоб не здоптати вівса, а то відразу в очі кинеться.

Обійшли поле боком, бігли. Врешті добігли до кущів, що бачили з дороги. Але кущів мало. Не змістяться всі. Мусять трохи розтягнутись і в овес.

— Погано, — подумав Юра.

Врешті залягли. Тряслись, мов у трясавиці. Мокрі однострої. Змучені, невиспані. Щоб тільки ворог не побачив.

Сонце підносилося щораз вище, і стало дещо тепліше. Однострої парували. Хлопці почали закривати очі. Не хотіли заснути. Але змучення перебороло їх. Вони заснули. На майже відкритому полі, вдень, під носом у ворога.

Збудив їх шум, голоси, кілька кулеметних серій. Юра розплющив очі і змісця зрозумів. Їх запримітили. Підсунули сильну військову частину проти них і ждуть, що вони зроблять.

Хлопці розбудилися також. Хтось заляв грубо. Мовчали. Не було що говорити. Ситуація була ясна.

З ворожого боку дався чути голос. Хтось говорив по-німецькому через гучномовець.

— Так вони не знають, хто ми? — мигнула Юрі думка. За якийсь час гучномовець замовк. Але по кількох хвилинах почав знову гудіти. Тим разом українською мовою.

— Догадалися! Сволота! — сказав Юра майже вголос.

Гучномовець закликав здаватися. Обіцували помилування. Грозили: "Виходіть з руками догори, а то вистріляємо всіх, поки встигнете встати".

— Це так виглядатиме кінець! — думав Юра. Він уже давно задумувався над тим, як буде виглядати кінець. Тепер він почав краще собі цей кінець уявляти. Йому стало трохи жаль відходити з цього світу. Зокрема таким зовсім неславним способом. Думав про те, що він же ж не мусів зовсім тут бути. Він міг залишитися в гімназії. Йому ж тепер було тільки сімнадцять років. Він тепер міг гуляти вулицями Кракова ситий, чисто і сухо зодягнений. Про брідський бій міг тільки читати в газетах. А що ж хлопці? Нагло змінив хід думок. Глянув на них. Лежали спокійно, але дивились на нього. Ждали від нього інструкції.

Юрі стало прикро. Він уявив їх собі без зброї, з руками догори, як біжать до ворога, чекаючи його ласки.

— Господи! Чи ж тому я добровільно пішов до армії, щоб кілька хвилин перед смертю бачити таку ганьбу?

Юра звернувся до хлопців. Говорив поволі, виразно, щоб його добре зрозуміли.

— Я не маю морального права дати вам наказ відкрити вогонь по ворогові. Бій такий мусів би закінчитися смертю всіх нас. Це нікому непотрібне. Наша смерть жадної, найменшої користі не принесе нашій справі. Навіть тактично вона не відіграє жадної ролі. Тому залишайте зброю і з руками догори так, як вони хочуть, біжіть до них. Тільки обережно, щоб вони зле не зрозуміли ваших замірів.

Юра затинався, як говорив. Йому збиралось на плач. Всі його мрії про велику українську армію, українську державу, нагло приснули, як миляна банька. Прийшов кінець. Давно очікуваний, але все ж таки несподіваний, ганебний.

— А ви, десятнику? — хтось спитав.

Юра почув його, але чогось не зрозумів.

— А я що? — здивовано відповів питанням на питання.

— А що ви зробите? Ви побіжите до них з піднесеними руками?

Юра не бачив, хто питав. Йому здавалось, одначе, що в питанні відчутти можна було нотку сарказму. Він довго дивився перед себе, на лан вівса, на ворожі кулемети не далі, ніж сто метрів від них, на небо.

— Яяя... Я не здаюся! — відповів врешті спокійно. Він завжди знав, що він не здасться. Він не міг би цього зробити. Здатися для Юри означало зрадити націю, зрадити тих, які тисячами віддали своє життя в ім'я того такого неуловного ідеалу — батьківщину. Він тепер тільки підтвердив уголос свою постанову, зроблену вже давно. — Я не здаюся, хлопці!

Залагла тиша. Здавалося, що можна було чути, як бились їх серця. Вітер гойдав вівсом, шумів. У шумі його Юра виразно чув слова полковника Коновальця: "Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!" Тим разом слова ті мали для Юри

особливе значення. Він знав, що прийшов час віддати життя в боротьбі за українську державу.

З задуми вирвав його тріск закладаного на кріс багнета. Юра раптово глянув на хлопців. Витягали багнети з піхов і закладали їх на кріси. Задзвеніли замки репетованих крісів. Хлопці дали Юрі відповідь!

В очах Юри появилися сльози. Тим разом сльози щастя. Однак він не побачить ганьби українського воїна. Навпаки, він вмре із свідомістю, що вмирає гордою смертю вояка, що вмирає так, як вмирали його горді предки.

Юра підніс очі в небо і тихенько молився: "О Господи! Прийми наші душі. Ми були вірні Твоєму завіту до кінця. Вибач, Господи, що ми не висвободили нашого народу від безбожного дикунка. Але Ти бачив, Господи... нас мало... а їх, як води...".

Заговорив гучномовець.

Юра вже не звертав уваги на те, що вони говорили. Він думав — як це в останній раз залізти ворогові під шкіру. Треба їх заскочити. Кинутися несподівано на багнети. Заки схаменуться, ми будемо коло них. А тоді ще раз погуляєм.

Хлопці стискали кріси і були готові до скоку вперед. Дивились на Юру.

Юра нагло вирішив. Піднявся на правій руці, щоб його ліпше бачили, і голосно сказав:

— Ну що ж? Хлопці! Раз мати породила, раз вмирати треба! Хай вас Господь Бог благословить.

Прокловтнув слину. Помовчавши, додав напів весело: "Це вже хіба мій останній наказ на цій землі". І підірвавшись на цілий ріст, просто театральним рухом показав автоматом на ворожі становища і закричав на цілий голос: "За Україну! Друзі! Вперед! Славаааа!"

Юра не оглядався. Він біг вперед до ворожих становищ, стріляючи на бігу з автомата. Він чув зараз за собою бойове "Славаааа!" "Стукіт чобіт і тріск крісового вогню. Перед ним вирости якісь люди. Не зупиняючись, сіяв з автомата. Забракло амуніції. Не було часу змінити магазинок. Зловив розпечену цівку автомата голими руками і, крутячи ним понад головою, приступив ближче до тих, що заступили йому дорогу. Хтось ударом кріса вибив йому автомат з рук. Швидким рухом витягнув з кобура "Ноль Ахт"⁴¹⁾ і почав стріляти, в кого попало. Кутом ока побачив занесений кріс з багнетом, наміреним йому у бік шиї. Обернувся, присівши, і натиснув курок пістолі. Не випалила. Закляв і натиснув курок знову з тим самим ефектом. Бракло куль у

---

⁴¹⁾ Німецька службова пістоль, znana na Заході як "люгер".

магазинку? Не було коли думати. Юра відскочив, рукою відбиваючи ворожий кріс, і з цілої сили кинув пістолем в червону, зливу потом пику. Щось вдарило його по голові. Шалений біль пронизав йому мозок. В очах потемніло. Він чув коло себе прокльони українською і російською мовами. Чув гук пострілів, крик. І все це почало раптово від нього віддалюватися. Йому здавалося, що в нього немає ніг, що він висить у повітрі, а голос бою швидко від нього віддалюється. Раптом усе затихло. Тьма закрила все, і він утратив притомність.

Для Юри Брунчак раптом закінчилася війна. Закрилась остання сторінка історії, яку він, разом зі своїми юними друзями, помагав писати.

Юра Брунчак не згинув у тому останньому очайдушному рукопашному бою свого роя. Не було, видно, волею Всемогутнього, щоб він поділив долю своїх друзів. Не було, видно, бажанням Всевишнього, щоб він, Юра Брунчак, десятник тої гордої Дивізії "Галичина", отримав те найвище бойове відзначення: "Кулю в серце і на полі".

ЗАПРОШУЄМО ДО ПЕРЕДПЛАТИ

ОДИНОКОГО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ЖУРНАЛУ

У ВІЛЬНОМУ СВІТІ

ВІСТІ КОМБАТАНТА

Журнал виходить безперебійно від 1961 року

(Досі появилoся 122 чисел)

ВИДАВЦЯМИ Є: Г.У. Об'єднання б. Вояків Українців
в Америці і Г.У. Братства кол. Вояків 1 УД УНА.

СПІВВИДАВЦІ: Братство Українських Січових Стрільців,
Об'єднання кол. Вояків УПА, Братство Броди-Лев Інк., та
Г.У. Української Стрільцької Громади в Канаді.

РЕДАКТОРАМИ Є: Іван Кедрин-Рудницький і д-р Мирослав
Малецький.

ПЕРЕДПЛАТА НА 1983 р. КОШТУЄ:

в Канаді \$15.00, поодинокі числа \$3.25,

в США і інших країнах рівновартість американського долара.

Адреса:

VETERANS' NEWS
P. O. Box 279, Stn. "D"
Toronto, Ontario, Canada M6P 3J9

В АДМІНІСТРАЦІЇ ЖУРНАЛУ "ВІСТІ КОМБАТАНТА"

можна замовляти всі видання:

ГУ БРАТСТВА КОЛ. ВОЯКІВ 1 УД УНА,
ВИДАВНИЦТВА "ЧЕРВОНА КАЛИНА",
ВИДАВНИЦТВА "ЛІТОПИС УПА",

а також усі видання українських видавництв в діаспорі.
Замовлення шліть на адресу:

VETERANS' NEWS
P. O. Box 279, Stn. "D"
Toronto, Ontario, Canada M6P 3J9

НОВЕ ВИДАННЯ БРАТСТВА К. ВОЯКІВ І УД УНА

(Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка, вид. ч. 24, 1981)

Збірка коментарів

Д-ра Мирослава Малецького п н.:

БЕЗ ІЛЮЗІЙ

з передмовою ред. Івана Кедрина Рудницького і обкладинкою
просекту мистця Мирона Левицького.
(Сторінок 240)

Ціна ам. \$10.00; в м'якій, а ам. \$15.00 в твердій оправі

"Побіч книжки Петра "Обезвласнене суспільство", збірка М. Малецького "Без ілюзій" — це найбільший здобуток української політичної літератури за минулий рік".

Мар'ян Дальний

..."Коли ми прочитали кілька "коментарів", нам кинулося у вічі: маємо справу з освіченим і кваліфікованим журналістом..." "До... питань, що в нас є часто проблематичною справою, Малецький підійшов з реальним виміром і патріотичним критицизмом".

"Українські Вісті", серпень 1982, ч. 31.

..."Добірка коментарів "Без ілюзій" д-ра М. Малецького є цінною і корисною, заторкує побіч злободенних, теж багато непроминальних проблем, а передусім висуває вимогу порозуміння і співпраці до всіх подержавницькому мислячих українських патріотів, як "конечність і політичну мудрість", як "присуд історії".

"Новий Шлях", 16 січня 1982.

..."Книжка є доступна для ширшого загалу. З цієї власне причини було б недоцільно обговорювати окремі статті або розділи збірки. Найкраще прочитати її".

"Новий Шлях", 6 лютого 1982

ВИДАННЯ БРАТСТВА КОЛ. ВОЯКІВ 1 УД УНА — 1979 РІК

РІМІНІ 1945—1947

Збірник ч. 1

(Перша Українська Дивізія УНА в британському полоні в Італії)

Упорядник — Всеволод Б. Будний

Мистецьке оформлення — Орест С. Слупчинський

Книга прикрашена заставками і рисунками. Тверда оправа.

Ціна: ам. дол. 20.00.

Володимир Гоцький в "Українській Думці" ч. 7-1980 р. писав:

...Урешті вийшла з друку довгосподівана книга під наголовком "РІМІНІ". Це книга-документ, — книга пам'ятник присвячена історії 1 УД УНА в полоні в Італії.

Матеріал поданий живо та багато ілюстрований світлинами, схемами, картами а теж є деякі таборові поезії. У згаданій книзі і "рімінець" і "камізельник" знайдуть стільки цікавого, ще й нового, що читатимуть книгу, як кажуть, "від дошки до дошки".

...І хоч я сам все це пережив, а навіть і був у центрі всіх починів, або знав про них, — то читаючи цю книгу "Ріміні", знаходжу на кожній її сторінці щось нового, щось мені невідомого, або призабутого.

УЖЕ ПОЯВИЛАСЯ В РОЗПРОДАЖІ ЗБІРКА ПОЕЗІЙ

Богдана Бори

п. н.

БУРЕМНІ ДНІ

Це спільне видання Братства к. Вояків 1 УД УНА та Об'єднання б. Вояків Українців Великої Британії.

Це передрук 2-ох збірок поезій, виданих у роках 1946 і 1947 в полоні в Ріміні, Італія, у Видавництві "Життя в Таборі".

Редакція і передмова **Юрій Клиновий**

Обкладинка мистця **Миколи Бідняка**

Сторінок 258.

ЦІНА: в твердій оправі — \$15.00
в м'якій — \$12.00

Замовляйте в станицях Братства в Англії у відділах ОБВУ.

Зенон Зелений
УКРАЇНСЬКЕ ЮНАЦТВО В ВИРІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Передмова проф. Володимира Кубійовича.

Сторінок 280, багато ілюстрацій, в тому і кольорові відбитки,
копії документів. Ціна в твердій оправі: ам. дол. 7.00;

в м'якій оправі: ам. дол. 5.00.

Про автора і його книжку писала ред. Тоня Горохович у Вістях Комбатанта, ч. 2, 1975 р.:

...Своєрідний матеріал, що віддзеркалює його (З. Зеленого) глибоку любов до молоді, його турботи про неї, відданість справі її виховання і збереження, є його книжка п. н. "Українське Юнацтво"...

...Справа побору неповнолітніх дітей, віком 15-18 років до обслуги протилетунських гармат у Райху і в окупованих німцями країнах він глибоко переживав.

...Усе віддзеркалене у згаданій книжці. Праця мабуть унікат свого роду. Сумніваємося, чи інші народи мають таке видання, хоча їх молодь також була у вирі війни.

— Проф. В. Кубійович у передмові до книжки пише: "хто знає, що з цією молоддю сталося б, якби не постійні інтенсивні і часто ризиковні заходи УЦК, зокрема проф. Зеленого для її охорони".

Пропонуємо закупити по зниженій ціні: \$9.50

Видання Миколи Денисюка

УКРАЇНЦІ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ 1939-1941

проф. Володимира Кубійовича

Сторінок 664 в тому 48 сторінок ілюстрацій.

Цінні спомини про західні окраїни України в часі німецької окупації. Багато документального матеріалу про УЦК, УДК, Суспільну Службу, переселенчу акцію, шкільництво, видання і пресу, церковні проблеми, про ситуацію напередодні війни 1941 р. Цікаві схеми, документи, карти, ілюстрації.

**ЖАДАЙТЕ В КНИГАРНЯХ! — ЖАДАЙТЕ У КОЛЬПОРТЕРІВ
СТАНИЦЬ БРАТСТВА! ЗАМОВЛЯЙТЕ ПОШТОЮ В АДМІНІСТРАЦІЇ
“ВІСТЕЙ КОМБАТАНТА”**

ВИДАННЯ БРАТСТВА К. ВОЯКІВ 1 УД УНА — 1978 РІК

**Романа Крохмалюка
ЗАГРАВА НА СХОДІ**

Історія створення та дії Військової Управи Дивізії “Галичина”
з додатком 44 документів.

Обгортка роботи мистця **Бориса Крюкова**.

Сторінок 352. Тверда справа. Ціна: ам. дол. 15.00.

Д-р Зиновій Книш у “Новому Шляху”, ч. 3, 1979, пише:

...Написано про дивізію мало, непропорційно мало в порівнянні до інших сторінок нашого минулого.

...Але коли про дивізію маємо вже кілька спогадів окремих її вояків, зараховуючи туди також працю Вольфа-Дітріха Гайке п. н. Українська Дивізія “Галичина”, то про Військову Управу, що була неначе матір’ю тієї військової одиниці, хіба тільки мимоходом знаходимо короткі уступи чи натяки в праці і спогадах з воєнних років.

...Першу спробу дати повний перегляд праці тієї установи від початку до кінця зробив один з її членів інж. Р. Крохмалюк, у книжці п. н. “Заграва на Сході”.

...А хоча писана вона у формі особистих спогадів..., то треба признати, що автор старався бути об’єктивним, вистерігався від непотрібних коментарів і зібрав у своїй праці чимало невідомих досі фактів, у світлі яких праця Військової Управи виходить наяву інакше та правдивіше, ніж це міг собі уявити тодішній обиватель, а навіть ще і тепер пересічний українець.

**ВИДАННЯ БРАТСТВА КОЛ. ВОЯКІВ 1 УД УНА
НА ВИЧЕРПАННІ:**

ВІЙ ВІД БРОДАМИ

Збірник статей і нарисів за редакцією Олега Лисяка

Сторінок 350. Ціна: ам. дол. 10.00.

УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ “ГАЛИЧИНА” — Вольф-Дітріх Гайке

Сторінок 278. Ціна: ам. дол. 15.00.

В серії видань Канадського Наукового Товариства ім. Шевченка,
ч. 21/1979, появилася друком праця **ВАСИЛЯ ВЕРИГИ** п. н.:

ДОРОГАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Легенда про участь українців у здушуванні варшавського повстання 1944 р. та про Українську Дивізію "Галичина".

Обгортка роботи Михайла Михайловича, стор. 260. Ціна книжки в твердій оправі ам. дол. 15.00, а в м'якій оправі ам. дол. 10.00.

Автор рецензії Василь Бородач пише в "Гомоні України" ч. 40-41/1980:

...Упродовж 35 років польсько-большевицькі мемуаристи, історики й журналісти звели друковану фата-моргану неіснуючих злочинів, які мали б були вчинити на польському населенню воюючі УПА й зокрема відділи Української дивізії "Галичина" в часі Варшавського повстання в 1944 році.

Всі ці фальшиві закиди українська громадськість відбивала лиш спорадично й в хаотичній формі. Праця Василя Вериги це перша спроба основно вияснити й спростувати неслухні обвинувачення наших ворогів. У своїй праці автор доказує переконливими джерельними документами, що відділи Української дивізії "Галичина" ніколи не оперували у Варшаві в часі повстання і що "калмики, монголи, власівці, росіяни, всякі чубарики з бригади Мечислава Камінського й жовніри РОА (Русская Освободительная Армія) Власова у своєму складі не мали українського елементу.

ВИДАННЯ БРАТСТВА НА ВИЧЕРПАННІ:

ЛЬВІВСЬКА БРАТІЯ, повість пережитого Евстахія Загачевського

Сторінок 200. Ціна: ам.дол. 3.00

SIE WOLLTEN DIE FREIHEIT — Wolf-Dietrich Heike

Сторінок 256. Ціна: ам. дол. 10.00

НА ШЛЯХАХ ЕВРОПИ — Спогади. Роман Лазурко

Сторінок 362. Ціна: ам. дол. 10.00.

КИНЬТЕ ЛИХОМ ОБ ЗЕМЛЮ... і купіть та читайте
перевиданий

**ЩОДЕННИК НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ
СЕЛЕПКА ЛАВОЧКИ**

авторства Юрія Тиса-Крохмалюка

Обгортка і ілюстрації-карикатури виконав
мистець Олександр **КЛИМКО**

Сторінок 208

Ціна ам. дол. 10.00

**Набувайте у кольпортерів Станиць Братства, або замовляйте
в адміністрації "Вістей Комбатанта".**
